

2754
11-12.

425-

#AVPOTIC

ANTON MELIK:
JUGOSLAVIJA

ZEMLJEPISNI PREGLED / II. DEL / PRVI SNOPIČ

M. 25. —

LIBRARY
OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND ANATOMY
HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.

POTA IN CILJI

- ZBIRKA POLJUDNO -
ZNANSTVENIH SPISOV
11.—12. ZV.

ANTON MELIKI:
JUGOSLAVIJA
ZEMLJEPISNI PREGLED
II. DEL 1. SNOPIČ

TISKOVNA ZADRUGA
LJUBLJANA

JUGOSLAVIJA

ZEMLJEPISNI PREGLED
II. DEL 1. SNOPIČ

NAPISAL
ANTON MELIK

TISKOVNA ZADRUGA
LJUBLJANA 1923

D 2754

29. April 1949 / 395

NATISNILA TISKARNA MAKSO HROVATIN V LJUBLJANI.

Slovenija.

Geografska lega. Slovenija ima v mnogih ozirih značaj prehodne pokrajine. Njena površina pripada v severozapadnem delu še visokogorskim alpskim skupinam, na jugozapadu jo tvorijo pretežno kraška tla Dinarskega gorstva, v srednjem delu prevladuje nižje predalpsko hribovje, ki prehaja proti vzhodu v še nižje terciarno gričevje ter naposled na SI, I in JI v obrobne dele Panonskega nižavja. Slično se kažejo lastnosti prehodnega ozemlja v podnebnem oziru. Na tržaško-istrski obali ter ob dolnji in srednji Soči z Vipavo imamo sredozemsko podnebje z južnim rastlinstvom; v osrednjem in severozapadnem predelu prevladuje hladnejše alpsko podnebje in na JI ter SI se uveljavljajo podnebni vplivi srednjedonavskega nižavja s toplejšimi zimami in toplejšim poletjem. V skladu s tem prevladujejo v posameznih predelih različni kulturni sadeži.

Tudi v antropogeografskem oziru moremo zaznamovati vse znake prehodnega ozemlja. Slovenija predstavlja teritorij, kjer se stikajo meje Apeninskega polotoka, Balkana, srednje Evrope in nje posebnega dela — Panonskega nižavja. Narodopisna, politična in kulturna zgo-

dovina zvesto kažejo posledice te lege. Od JI so segali k nam v najstarejši zgodovinski dobi Ilirci, od SZ so v 5. stol. pr. Kr. prišli Kelti, od JZ so udrli Rimljani in posedli naše ozemlje. Od vzhoda so se koncem 6. stoletja naselili naši predniki Sloveni in obstali na mejah Italije. V 8. stol. je segla preko alpskih dolin do nas nemška srednja Evropa, katere obmejna pokrajina je postala Slovenija. Zapadni naš predel je prišel pod politično oblast Apeninskega polotoka in sicer najpreje v last Benečanov, nato zedinjene Italije. Skrajni severovzhod pa si je priključila država Madžarov, politični izraz srednjedonavskega nižavja. Balkan se pozitivno niti ni mogel uveljavljati, toda k nam kot na mejno pokrajino so segali njega politični vplivi na pr. v neprestanih roparskih napadih turških čet od XIV. do XVII. stoletja.

Likvidacija svetovne vojne je prinesla temeljito spremembo politične pripadnosti slovenskega ozemlja. Ves osrednji in vzhodni del Slovenije se je združil s hrvatskimi in srbskimi deželami v kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je pretežno balkanska država. Če premotrimo to spremembo strogo geografsko, moramo priznati, da je bila mogoča le, ker je Balkan obvladal hkrati tudi ves južnozapadni obrobni predel Panonskega nižavja, preko katerega vodi ob Savi in Dravi naša prirodna vez do Bosne in pomoravske Srbije. Toda samo ta geografski moment bi morda še ne zadostoval. Treba je bilo, da je nastopila etnografska vez, zavest narodne skupnosti, na podlagi katere se

je večina Slovenije priključila balkanski državi. Toda na drugi strani je Apeninski polotok raztegnil svoje območje na naše obrobne dele, saj je Italija anektirala domala celo jugozapadno tretjino Slovenije. Tudi srednja Evropa si je obdržala naše obrobje; severozapadni ogel Slovenije je ostal v oblasti Avstrije. Madžarsko smo zrinili s svojega ozemlja — če odštejemo par slovenskih vasi pred Monoštrom; ta uspeh smo dosegli tem lažje, ker je politična moč Panonskega nižavja oslABLJENA, — saj je Madžarska skrčena na narodnostni obseg — in ker Jugoslavija sama obvlada velik del tega nižavja.

Nesrečna današnja politična razcepljenost Slovenije je veren izraz okolnosti, da se na njenih tleh stikajo in križajo vplivi štirih večjih geografskih enot, štirih narodov. To nas opozarja, da nam je tudi zanaprej politični položaj Slovenije smatrati kot dokaj labilen. Zlasti pa naj poleg navedenega poudarimo še sledeče. Slovenija leži ravno na onem mestu, kjer vodi najprirodnejša pot od srednje Evrope ob vzhodnem robu Alp na severno Adrijo, ki predstavlja najbolj proti severu, v celino, zajeđeni člen Sredozemskega morja. Tu je vodila že prastara trgovska pot od Adrije proti gorenji Donavi, Labi in Odri in dalje proti Baltskemu morju, druga pa k osrčju Panonskega nižavja, na srednjo Donavo, kakor nam verno pričajo bojni pohodi za preseljevanja narodov. Tudi v najnovejši dobi železnic in velikih predorov predstavlja Slovenija najprimernejšo pot iz

nemške in slovanske osrednje Evrope do Adrije. Pričakovati nam je tedaj tudi v bodočnosti ekspanzivnih teženj v tej smeri, gospodarske ko politične prirode.

Političnogeografska lega Slovenije vsebuje tedaj mnoge opasnosti. Naša narodna obramba more uspevati le v najtesnejši naslonitvi na srbskohrvatski del države in vrh tega na močne zavezniške države.

Slovenije ne moremo imenovati geografsko enotne. Zato tudi še nikdar doslej ni tvorila ene politične enote. V rimski dobi je pripadala raznim provincam, katerih meje so se na njenem ozemlju stikale (Norik, Panonija, Dalmacija in Venecija ozir. Italija). Istotako so se v srednjem veku po kratki dobi karantanske skupnosti, pod katero pa tudi ni razumeti vsega ozemlja Slovenije, izobličile številne male deželice na slovenskih tleh, iz katerih so nastale naposled avstrijske kronovine, ki so obstojale do razpada Avstrije l. 1918. Izmed teh so nekatere predstavljale dosti izrazite prirodne enote, tako na pr. Koroška, ki je nastala okrog obsežne Celovške kotline, Kranjska, katere jedro je tvorila Ljubljanska kotlina, dasi ne moremo trditi, da bi na pr. cela Notranjska ali Belakrajina ter dolnja Krška dolina geografsko nujno težila k temu jedru. Goriška je predstavljala dolino Soče. Vsekakor pa slovenska Štajerska ni imela dovolj prirodne skupnosti z gorenjo Štajersko; tu bi bila pač bolj utemeljena politična skupnost s Koroško ali s Kranjsko.

Razumljivo je tedaj, da je politična enota Slovenija nastala šele na temelju zmagovite narodne ideje. Dotedanja Kranjska, v narodnem oziru vodilna slovenska pokrajina, je postala jedro nove dežele in Ljubljana kot njeno središče je prevzela vodstvo ujedinjene Slovenije, dasi je treba priznati, da to središče za severovzhodni del ni več prikladno, ker leži preveč ob robu. Ako pa vzamemo v račun celotno etnografsko Slovenijo, je Ljubljana vsekakor srečno izbrana kot njena prestolica.

Po današnji politični razdelitvi nam je razlikovati tri dele Slovenije: svobodno ali jugoslovansko Slovenijo, avstrijsko Slovenijo, to je neosvobojeni Korotan, ter naposled italijansko Slovenijo, ki tvori skupaj z Istro kot Julijska Benečija del Italije, dočim je takoiimenovana Beneška Slovenija že od preje združena z Italijo.

1. Svobodna Slovenija.

Res središčno lego v svobodni Sloveniji bi imel predel ob dolnji Savinji. Toda vsled historičnih okolnosti je ostalo središče tudi po osvoboditvi v Gorenjesavski ali Ljubljanski kotlini z ozemljem, ki teži k njej. Kot drugo večjo prirodno enoto imamo dravsko-mursko porečje s Ptujskim poljem kot jedrom. Med obema posreduje ob Savinji ležeča Celjska kotlina, dočim tvori četrto veliko prirodno enoto Krško-brežiška kotlina, ki se v mnogem oziru že nagiblje k sosedni Hrvatski. Dosedanji ob-

mejni položaj je vzrok, da se tu ni razvilo nikako znatnejše politično in gospodarsko središče. — Okrog navedenih osnovnih enot se zbirajo ostali predeli svobodne Slovenije.

Ljubljanska kotlina sega s svojim severnim delom še tik pod visokogorske skupine Alp, začenjajoč pod strmimi stenami Karavank in ločeč Julijske Alpe od Kamniških, ki se dvigajo neposredno iz nje. S srednjim delom leži med sredogorjem in hribovjem predalpskega sveta, ki se dviga nad njim s položnimi pobočji, razčlenjen po številnih dolinah. Z južnim delom sega v dinarski Kras, ki se začinja v širokem pasu nad južnim koncem kotline. Kotlina meri v dolžini od Žirovnice do Zaloga oziroma do Iga okroglo 55—60 km; široka je od Škofje Loke do vzhodnega roba med Kamnikom in Domžalami nad 25 km. Iz nje se dvigajo kot otoki osamljene gore: Šmarna gora, Vranšica in še mnogo manjših. Kotlina, ki je mnogolična po površinskem značaju in raznolika po svojem nastanku, je močno razčlenjena in se deli na šest delov: Radovljiško-blejsko kotlino, Brezjsko stopnjevino med Radovljico in Kranjem, Kranjsko ravnino, Kamniško ravan, Ljubljansko polje in Ljubljansko barje.

Najsevernejši del je Radovljiško - blejska kotlina, katere vzhodna polovica predstavlja prodnato ravan, ležečo 550—500 m nad morjem, dno nekdanjega velikega ledenika, ki je zapustil svoje sledove tudi v številnih ledeniških grobljah, nizkih, povečini ovalnih kopah ledeniškega proda. Zapadna polovica kotline je

istotako dno nekdanjega ledenika, le da je tu ledenik izdolbel mehkejše kamenine in pustil trše, ki mole sedaj kot visoke, zelo strme, osamljene vzpetosti do 150 m iznad valovite ravnine, ki je severno od Bleda celo močvirna, in je istotako posejana z grobljami. Na eni takih dolomitnih čeri, ki dajo značaj blejski pokrajini, čepi blejski grad. V eni izmed vdolbin se je naselilo prekrasno Blejsko jezero 479 m nad m., površina 0.33 km², največja globina 30 m. V prodnato ravan, kjer je v spodnjih legah prod sprijet v konglomerat, sta vrezali Dolinska in Bohinjska Sava, ki se združita pod Radovljico, do 80 m globoko tesni svoji strugi. Še znamenitejša pa je dolina Radovne, ki tvori med Gornjimi in slapom pri Dobravi krasno, ozko, a globoko vrezano 1600 m dolgo deber, znatleniti V i n t g a r. Vintgarska soteska se je začela tvoriti v ledeni dobi, ko je ogromna množina bohinjskega ledenika, ki je segal do Krnice in do hriba Huma, zaprla Radovni odtok proti Bohinjki in jo prisilila, teči ob njegovem robu preko prodnate površine Huma; vanjo je vrezala svojo strugo in jo poglobljevala odtlej neprestano. Pod Vintgarjem dela Radovna slap Šum, ki ga je začela jeseniška tvornica izrabljati za proizvodnjo električne sile.

Površina Radovljiške ravnine ni globoko preperela, zato imamo na njej več travnikov in pašnikov nego njiv. Vsled tega moramo označiti gostoto naseljenosti (79 na km²) kot zelo veliko. Selišča se nahajajo povečini na robu ravnine. Na južnem robu leži R a d o v l j i c a, mestece

s 713 (758)¹ preb., sedež glavarstva in sodišča, ima le pletarsko šolo in malo pletarsko podjetje. Begunje imajo veliko žensko kaznilnico za okrog 300 kaznenk. Vrba pri Lescah, ki so postaja za Bled, je rojstni kraj Prešernov. V Žgošah nova tvornica za volnene izdelke. Bled ob Blejskem jezeru (tako se imenuje vsa soseska, občina in fara, vasi Bled ni) prvovrstno zdravilišče, letovišče in kopališče (letno 10.000—12.000 gostov). Gorje pri Bledu imajo lesno obrt (izdelovanje pohištva itd.) — Ob Završnici je deželna elektrarna, ki daje električno silo v bližnjo in daljno okolico.

V Radovljiško kotlino se stekata iz visokogorskega sveta Julijskih Alp dolini Dolinske in Bohinjske Save, dve dolgi, a ozki koritasti dolini, ki predstavljata edini poseljeni predel v Julijskih Alpah. Dolina Dolinske Save se vzpenja od 550 m pri Žirovnici do 850 m na razvodju pri Ratečah; sneg leži v njej izredno dolgo, podnebje je že gorsko. V njej leže 584 m n. m. Jesenice s 5480 (5413 preb., občina), važno industrijsko središče z velikimi tvornicami za železo, hkrati križišče železnic, ki pa seveda v novih političnih mejah niso tako prometne ko preje. Tik nad Jesenicami 8 km dolgi karavanški predor, ki vodi skozi Karavanke v Področico. Jeseniška železnoindustrijska podjetja se raztezajo tudi na bližnji Javornik.

¹ Tu in v naslednjem pomeni prvo število — število prebivalstva glasom ljudskega štetja dne 31. januarja 1921, dočim izkazuje navedba v oklepajih število prebivalstva po štetju dne 31. decembra 1910.

Na Dobravi je tvornica za izdelovanje elektrodov. Ves industrijski kraj Jesenice-Sava-Koroška Bela--Javornik šteje skupno 8119 (8125)preb., od tega je bilo 255 (590) Nemcev. Na Dovjem se nahaja tvornica cementa. — Dovje-Mojstrana je važno izhodišče za zelo razvito turistiko v Julijskih Alpah, ker se tu izteka v savsko dolino veličastna gorska dolina Vrata (650—1000 m). Kranjska gora sedež okrajnega sodišča, je bila zelo obiskovano gorsko letovišče.

Bohinjska dolina predstavlja v svojem spodnjem delu med Bledom in Bohinjsko Bistrico tesno, izredno strmo vrezano koritasto sotesko s 500—700 m visokimi, skoro navpičnimi stenami. S planot nad njo, zaraščenih s krasnimi gozdi, se spravljajo na železnico ogromne množine lesa. — Gornji del Bohinja sestoji iz dvojne doline, ob Bohinjki in pri Srednji vasi, ter iz kotline Bohinjskega jezera (530 m), ki spominja s svojim veličastnim mirom in slikovitim okvirom na pokrajine norveških fjordov. Jezero leži 526 m visoko, meri 6.6 km², najgloblje mesto 45 m. Kotlina se zaključuje z navpično steno Komarče pod dolino Sedmerih Triglavskih jezer, ki predstavlja za par sto metrov višje ležeče nadaljevanje Bohinjske doline. Odtok Sedmerih jezer prihaja v apniškem terénu podzemno navzdol in tvori pod Komarčo veličasten slap Savice ter se naposled izliva v Bohinjsko jezero. Po otvoritvi železnice tvori gornji del Bohinja vedno bolj napredujoče središče tujskega prometa. Bohinjska Bistrica,

zadnja jugoslovanska postaja bohinjske železnice, odkoder vodi 6.3 km dolg predor na Podbrdo v dolini Bače, ima obilo tujskih hotelov, za sedanji položaj bržkone celo preveč; obrežje jezera, ki je last verskega zaklada, je še malo prirejeno za letovišče in kopališče.

V Julijskih Alpah in Karavankah segajo selišča le redkokje izven glavnih dolin. Najvišje ležijo: vas Planina pod Golico (933 m) in vasi Koprivnik (969 m) ter Gorjuše (976 m) v Bohinju. V neposeljenem visokem svetu služi turističnemu prometu obilica čez poletje oskrbovanih planinskih koč, ki so last »Slov. planinskega društva«. Planšarstvo je najbolj razvito v Bohinjskih planinah.

Med Radovljiško kotlino in Kranjsko ravnino, začenjajočo nekako ob dolnji Kokri, imamo predel posebnega značaja, stopnjevito prodnato pokrajino, ki smo jo po znanem kraju Brezje imenovali **Brezijsko stopnjevino**; nje površina tvori obsežne terase ledenodobnega postanka, ki se dvigajo nad Savo v štirih zaporednih stopnjah, od katerih pa sta najvišji dve le malo ohranjeni. Vanje so reke (Sava in Tržiška Bistrica s pritoki) urezale globoke, ozke struge, ki so se le mestoma razširile v ozke doline. — Ako opazuješ pokrajino v teh tesnih rečnih dolinah, imaš vtis, da se nahajaš v gričevnati pokrajini (tako n. pr. ob železniški progi od Kranja do Radovljice); ko pa se vzpneš po večinoma zelo strmih pobočjih, v katerih se kaže povsod prod sprijet v trden konglomerat, na vrh, vidiš, da si na obsežni ravnini, raz-

rezani na posamezne kose, razprostirajoči se od strmih pobočij Jelovce pa tja do zapadnih odrastkov Kamniških planin na obeh straneh Tržiča. Površina teras je na debelo preperela, mestoma celo preko 1 m. Zato je zelo rododovitna in dobro obdelana ali pa posuta z gostimi gozdi. Na nekaterih mestih imamo na teh apneniškoprodnih terasah razvite kraške vrtače. Domala vsa selišča se nahajajo zgoraj na terasah: imenujemo Brez je kot zelo obiskovano božjo pot. V globelih so nastala selišča povečini le iz obrtnih svrh, izrabljajoč bogate vodne sile. Tako imamo pod Jelovco ob potoku Lipnici Kamnogorico 448 (576) preb. z nad 300 let starim žebjarstvom, ki pa nevdržno propada, ob Kroparici Kropo, trg s 631 (704 preb., kjer so zgradili manjšo tvornico za žeblje, dočim je staro ročno žebjarstvo že močno izginilo. Kljub temu pa se ima boriti poskus, prevesti staro domačo žebjarsko obrt v industrijski obrat, z velikimi težkočami, ker je treba dovažati sirovino in odvažati izdelek kakih 7 km daleč do železniške postaje Podnart.

Na drugi strani kotline, že v tesni gorski dolini, ob zelo vodnati Tržiški Bistrici leži Tržič, 513 m nad morjem, istotako star železno-obrtni kraj, ki pa se je z uspehom prilagodil moderni dobi ter postal važno industrijsko središče. Tu je več večjih industrijskih podjetij: predilnica in tkalnica bombaža, tvornica železnine (izdeluje poljedelsko orodje, zlasti kose in srpe), več večjih usnjarn in tvornic čevljev; tvornica za lepenko v Slapu pri Tržiču. Važen pred-

pogoj za uspešen nadaljni razvoj je dobil Tržič z novo lokalno železnico do Kranja. Trg ima sedaj 2385 (2628) preb. — Skozi Tržič, ki ima slikovito gorsko okolico, vodi lepa državna cesta na Borovlje in Celovec čez prelaz Ljubelj (1370 m), pod katerim so pri Sv. Ani nekdanje kopali živo srebro. — Južno od Tržiča je sredi gozdov Golnik, moderno urejeno državno zdravilišče za bolne na pljučih.

Med Kranjem in Predvorom preide stopnjevita pokrajina v ravno **Kranjsko ravnino**, ki se širi do Škofje Loke, Medvod, ter do Šmarne gore in Vranšice. Vsa ravan je pokrita s prodrom zadnje poledenitve, ki ni na globoko preperel. V debele plasti konglomerata je Sava z dolenco Kokro urezala globoko, uprav kanjono strugo. Kranjska ravan je srednje rodovitnosti, najbolj obdelan in najgosteje poseljen je severni, zapadni in jugozapadni del ravnine (Sorško polje), kjer biva do 100 ljudi na km², dočim prevladujejo v jugovzhodnem delu gozdi ter imamo le malo selišč. Selišča se nahajajo le na robu ravnine in ob Savi, pač pred vsem radi tega, ker so navezana na vodo potokov in rek, ki tečejo, če izvzamemo Savo, le ob robu ravnine. Kajti po ravnini sami izginja vsa deževnica v prodna tla, vsled česar se poleti javlja zelo pogosto suša. Na gorenjem koncu je nastalo na veliki, težje dostopni konglomeratni skali v kotu med Savo in Kokro, 385 m visoko, mesto **Kranj**, bržkone začetkom srednjega veka politično središče cele Ljubljanske kotlin, o čemur pričajo tudi velika v mestu od-

krita (langobardska?) grobišča. Kranj, 2906 (2580) preb., katerega bogastvo je ležalo dosedaj v cvetoči lokalni trgovini, ker je ostal tudi v najnovejši dobi gospodarsko središče gorenjega dela kotline, skuša v zadnjih letih razviti tudi industrijo; doslej ima: večji valjni mlin, usnjarsko tvornico, tvornico gumijevih izdelkov; nekdanja mala pivovarna je prenehala; v zadnji dobi so se v mestu naselili puškarji iz Borovelj. V Kranju se nahaja popolna humanistična gimnazija; kras mesta je stara gotška stolna cerkev. — V kranjski okolici je razvita domača obrt, tako n. pr. izdelovanje sit v Stražišču, jopičen v N a k l e m.

Iz Kranja vodi po tesni Kokrski dolini lepa državna cesta skozi Jezersko (nad 900 m), lepo gorsko letovišče, ležeče pod severnimi stenami Grintavca, in čez prelaz Jezerski vrh (1216 m) v dolino Kapelske Bele ter na Velikovec; Jezersko je pripadalo do osvobodjenja Koroški.

Na sotočju Selške in Poljanske Sore stoji Š k o f j a L o k a, 2005 (2126) preb., istotako staro mesto, ki je dobilo svoje ime po brižinskih škofih, katerim je pripadalo od l. 973 do 1803. vse porečje Sore s središčem v Loki. Mesto trpi v zadnjem času radi prevelike oddaljenosti od železnice. Tvornica za sukno je prenehala, tudi stara obrt izdelovanja glavnikov (grebenarji) hira. Po vojni se je ustanovila v mestu tvornica za izdelovanje klobukov. V prejšnjih stoletjih je bila Loka važnejše kupčijsko mesto, ker je držala tod važna trgovska pot iz Benetk po do-

lini Poljanske Sore do železnoobrtnih krajev Gorenjske in južne Koroške. Sedaj izvažajo precej lesa.

Hribovje v ozadju Škofje Loke, od južnih pobočij strmo v Selško dolino padajoče Jelovce tja do Barja, je razmeroma dobro poseljeno, saj ima povečini nad 35 ljudi na km². Kjerkoli je na višinah ali na pobočjih položnejši svet, povsod so nastala manjša selišča. Najgosteje poseljeni pa sta obe dolini, ki se stekata pri Škofji Loki v ravnino, Selška in Poljanska. V prvi, ki je povečini zelo tesna, leži trg Železniki, nekdanj živahen železnoobrtni kraj s plavži, fužinami in žebjarji. Ker pa je ta obrt popolnoma nehala, Železniki stalno nazadujejo; 860 (941) preb. — V Poljanski dolini je omeniti Poljane, rojstni kraj slikarjev bratov Šubicev in dr. Ivana Tavčarja. — V opisanem predelu med Škofjo Loko in Železniki ter Idrijo je zelo razvito čipkarstvo kot stara domača obrt, ki se skuša v zadnji dobi s strokovnim poukom povzdigniti. V obeh dolinah, še več pa v neposredni okolici Škofje Loke in po ravnini tja proti Kranju je obilo vasi in prebivalcev z nemškimi imeni, zadnja zunanja sled onih nemških kolonistov, ki so jih semkaj naselili brižinski škofje, ki pa so se do danes že popolnoma poslovenili.

Sorškopolje, to je južni, ob Sori ležeči del Kranjske ravnine, je zelo rodovitno. Tu je omeniti Goričane s tvornico za celulozo in papir. Drugo podjetje, za izdelovanje lesovine, last iste družbe, se nahaja v Medvodah, ob

izlivu Sore v Savo. V K n a p o v ž a h so začeli na novo kopati svinec.

Kranjska ravan z Brezijsko stopnjevino in Radovljiško kotlino je tektonskega postanka, o čemer pričajo med drugim premočrtno odrezani robovi, sledeči velikim prelomnicam. Nastala je pred tercijarom, katerega odkladnine se nahajajo pod diluvijalnim prodrom, površino, nizko gričevje, pa tvorijo le na robu kotline pri Medvodah, Škofji Loki ter na vznožju Kamniških planin od Begunj do Kamnika.

Kamniška ravan se širi podolgem na obeh straneh Kamniške Bistrice od podnožja Kamniških planin nad Kamnikom do Save, kjer stoji v zvezi z Ljubljanskim poljem; s kranjsko ravnino je v stiku v ne preširokem pasu med Mengšem in Križem. Tudi Kamniška ravan je pokrita s prodnimi nanosi zadnje ledene dobe; povečini je zelo dobro obdelana, le v vzhodnem pasu, kjer se širijo na vznožju gričevja nekoliko višje terase, je pokrita povečini z gozdom. Na I sega ravan kot velik zatok ob Radomlji proti Lukovici. Južni del ravnine je nekoliko močvirin; Pšata razliva ob deževju svojo vodo daleč čez bregove, zato prevladujejo tod travniki in gostota ostaja precej pod 75, dočim je v ostali ravnini celo nad 100 na km². Selišča se drže tudi tu vodá. Večji kraji so: na severu K a m n i k, mesto z 1905 (1804) preb., nastal v srednjem veku na mestu, ki obvlada prehode v gorrenji del Savinjske doline čez prelaz Črnivec 902 m in vhod v Tuhinjsko dolino. Danes ima pomen kot glavno izhodišče za ture v Kamniške

płanine, do katerih je najlepši pristop po krasni gorski dolini Kamniške Bistrice, kot letovišče pa je močno nazadovalo, ker so se kopališčne naprave zanemarile; ima pa zelo ljubko in slikovito okolico. Je lokalno središče lesne kupčije; tudi v industriji zavzema znatnejše mesto s staro državno smodnišnico, ki je poleg Kruševške edina v Jugoslaviji, manjšo usnjarno in novo večjo železarsko tvornico na Perovem, ki izdeluje ključavničarsko orodje; tvornica cementa se je opustila. — Na Duplici tvornica za pohištvo, Šmarca pri Kamniku ima tvornico hranil (sladna kava i. dr.). — Drugi važnejši kraj so Domžale, središče slarnikarske industrije z mnogimi tvornicami, žalibog povečini last priseljenih nemških Tirolcev, ki daje zaslužek večjemu številu delavcev in delavk doma in v tovarnah. Tu se je v zadnjem času osnovala tudi tvornica za izdelovanje ključavničarskih izdelkov. V Jaršah se nahaja paromlin, v Mengšu pa tvornica za slarnike, dočim se je mala pivovarna po preobratu opustila. Ob Kamniški Bistrici cvete mlinska obrt. Obrobje Kamniške ravnine se odlikuje po izredni obilici gradov.

Južno od Šmarne gore (667 m), ki je priljubljena izletna točka za Ljubljančane, in Vranšice se razprostira Ljubljansko polje, istotako prodna ravan, kjer preperela plast ne meri več nego par dm. Ravan je navzlic temu dobro obdelana. Sava, ki je razcepljena v mnogo rokavov, je povzročala preje ob povodnjih veliko škodo koncem prejšnjega stoletja pa so jo

regulirali, to je ogradili strugo s trdnim jezom. Polje je poleg Kamniške ravnine najgoščeje naseljen del Ljubljanske kotline (105 na km²); selišča imamo ob vznožju obrobne hribovja, v bližini Save in dolnje Ljubljanice. Po prodnati ravnini tudi tu ni potokov; kakor hitro poleti par tednov ni dežja, nastopi občutna suša. Izmed znamenitejših krajev je navesti Vevče pod Ljubljano z veliko papirnico, dočim slap na Ljubljanici na Fužinah še vedno ni gospodarsko izrabljen. Na Studencu je deželna blaznica.

V Šentvidu nad Ljubljano ter okolici cvete mizarstvo; istotam se nahaja humanistična gimnazija knezoškofijskega konvikta. — Jugozapadni kraji spadajo gospodarsko že k neposredni okolici Ljubljane.

Ljubljansko barje. Onstran nizke pregraje, ki jo tvorijo relativno 60—150 m visoki griči Golovec, Grad in Šišenski hrib z Rožnikom, leži široko Ljubljansko barje, obsegajoče okroglo 195 km². Njega površina, ležeča povprečno 290 m nad morjem, je skoro popolnoma vodoravna; Ljubljanica je zarezala vanjo le plitvo strugo. Značilno je, da znaša njen strmec od izvira pri Vrhniki do Ljubljane — 22 km — le 0.4 m; zato je razumljivo, da poplavlja voda ravan ob vsakem večjem deževju. Tek Ljubljanice je za močvirski svet preveč prem, brez ovinkov; zato je zelo verjetno, da so bili že stari Rimljani reko regulirali in jo hkrati napeljali tik mimo Podpeči, kjer so lomili apnenec za svoje zgradbe v Emoni; o tem priča tudi

ohranjen kos stare struge pri Žalostni gori. — Barsko kotlino je pokrivalo med ledeno dobo plitvo jezero, ki je obstajalo še tja v dobo mlajše kamene dobe, iz katere so se na več mestih odkrili sledovi stavb na koleh (pri Igu, Notranjih Goricah in blizu Ljubljane). Nato se je jezero spremenilo v močvirje, v katerem se je stvorila plast šote. Močvirje so začeli izsuševati v letu 1762; v dobi med 1772—1780 so izkopali Gruberjev prekop med Gradom in Golovcem, dolg 2 km, da je mogla voda ob času večjega deževja pravočasno odtekat. Osuševalna dela so se sicer ponovno nadaljevala in sicer 1825—1829, 1857—1867 ter naposled od l. 1908 dalje, — vojna je prekinila novo temeljito poglobljenje struge skozi Ljubljano. Danes lahko rečemo, da je Barje osušeno, ako izvzamemo posamezne najnižje ležeče predele, ki jih sploh ni mogoče popolnoma očuvati pred poplavami, toda tudi ti ostanejo sposobni za travnike. Površino ravnine tvori sedaj plast črne prsti, pomešana z nezgnitimi šotnimi ostanki, ki pa povprečno ni preko 1 m debela in ni posebno rodovitna. Šota sama je z malimi izjemami že vsa odstranjena (»zrezana«) ter porabljena; nahaja se samo še na nekaterih osamljenih mestih, kjer pa je bo v kakih 15 letih tudi zmanjkalo, ker se pridno rabi za kurjavo. Pod črno prstjo se nahaja na globoko bela »ilovica« pravzaprav brna, usedlina nekdanjega jezera. Kako silno debela je na barju plast mehke naplavine, se je pokazalo l. 1854 pri gradnji južne železnice, ko so vrtali 51.5 m globoko, ne da bi zadeli na ka-

menito podlago. — Barje je primerno predvsem za kulturo trave, za živinorejo, zato je velika večina pokrita s travniki ter pašniki, njiive zavzemajo razmeroma mal del in so omejene pretežno na obrobje, kjer prevladuje normalna rjava prst s hribovite okolice. Selišča se nahajajo le na robu Barja ter na številnih gričkih, ki mele kot otočki iz ravnine; samo v vzhodnem delu imamo nekaj vasi sredi ravnine, toda te predstavljajo najnovejše kolonije, nastale na pobudo osuševalne akcije od l. 1828 dalje.

Izmed večjih krajev v Barski kotlini je najvesti na zapadu V r h n i k o, ki stoji pod ljubkim gričevjem na mestu starega ilirsko-keltsko-rimskega Navporta z 2462 (2366) preb., trg, rojstni kraj pisatelja Ivana Cankarja. Vrhnika je zvezana s posebno železnico z Ljubljano, zato se more industrija dokaj živahno razvijati; trg ima dve večji opekarni, malo tvornico za parkete, usnjarno, dočim se je prejšnja mala pivovarna po vojni spremenila v večjo tvornico za pode-lavanje mesa, izdelovanje konzerv in drugih mesnih izdelkov. B o r o v n i c a z velikim železniškim viaduktom in slapom Peklom ima v okolici (Breg) precej razvito mizarstvo. Prebivalci i ž a n s k i h vasi (I g) se pečajo s pripravljanjem drv, s katerimi zalagajo večino Ljubljane; kot domača obrt uspeva izdelovanje zobtrebcev, ponekod tudi zabojev itd.

Na prehodu iz Barske kotline na Ljubljansko polje se širi v polkrogu okrog Gradu glavno mesto bivše Kranjske, sedaj prestolica Slo-

venije, Ljubljana. Mesto je nastalo na oni točki Ljubljanske kotline, kjer se križajo prirodne ceste, prihajajoče preko Krasa, z Dolenjske, od gorenje Save ter s štajerske strani. Mesto je torej prirodno središče kotline same, a hkrati tudi vsega ozemlja, ki teži k njej. Razumljivo je tedaj, da so že Rimljani na tem mestu ustanovili veliko vojaško kolonijo Emono, katere ostanki, zlasti znameniti mestni zid »na Mirju«, so se ohranili do danes na južnozapadnem robu današnjega mesta. Skoro pri vsaki novi gradnji zadenejo v Ljubljani na rimske sledove. Toda dočim so Rimljani postavili Emono na robu današnjega mesta, sredi ravnega predela med Gradom in Rožnikom, in sicer tam, kjer prehaja mehki barski teren v trdnejša tla, je nastala srednjeveška Ljubljana na drugi strani Ljubljanice, tik na vznožju Gradu, to je okrog današnje cerkve sv. Florijana. Odtod se je mesto v zadnjih stoletjih srednjega veka razširilo do Ljubljanice in še preko nje, kjer si je postavilo plemstvo svoje palače (»Gosposka ulica«, Turjaški trg), nato pa tudi ob severnem vznožju Gradu čez današnji Mestni trg do Krekovega trga. — Historično dognano se mesto omenja prvič sredi 13. stoletja, in sicer v isti dobi z imenom Ljubljana in Laibach. — Bila je dolgo za Dunajem prvo trgovsko mesto v avstrijskih alpskih deželah, važna postojanka za promet z Italijo. Na novo se je začelo mesto razvijati v drugi polovici 19. stoletja, posebno se je prenovilo po velikem potresu l. 1895. Toda v glavnem je vendarle ohranilo značil-

nosti upravnega središča, dočim se je industrija razvila le v zmernem obsegu. Tu se nahaja pred vsem velika tobačna tvornica, največja v Jugoslaviji, stara zvonarna in železolivarna, velika pivovarna Union v Spodnji Šiški, ki se je združila l. 1914 z Ljubljano, velika usnjarna, tvornica kavinih surogatov, tvornica za lep, kemična tvornica, kartonažna tvornica, tvornica mesnih izdelkov, dve manjši tvornici glinenih izdelkov, zlasti peči, v manjši meri se proizvajajo milo, sveče, igrače, vrvarski izdelki, drože in dr. Mesto ima svojo elektrarno, plinarno, električno cestno železnico, dober vodovod, napeljan iz Kleč ob Savi, kjer dvigajo sesalke talno vodo, ki se nateka iz Kranjske ravnine pod savsko strugo na Ljubljansko polje. — V neposredni okolici, v Kosezah in na Viču se nahaja več večjih opekarn.

Ljubljana predstavlja prosvetno središče Slovencev. Tu imamo več meščanskih šol, dve moški in eno žensko realno ter humanistično gimnazijo, realko, moško in žensko učiteljsko, tehniško srednjo šolo, trgovsko akademijo, konservatorij ter naposled vseučilišče s petimi fakultetami. Dalje se nahaja tu tudi bogoslovna, saj je Ljubljana sedež škofije. Poleg mnogih prosvetnih društev in institucij (Matica Slovenska, Leonova družba, Narodna galerija, muzej in dr.) imamo v mestu mnogo tiskarn, kjer izhajajo pretežna večina slovenskih časopisov in knjig.

Kot prirodno središče pokrajine je postala Ljubljana važno križišče in izhodišče železnic.

Danes vodi iz mesta nič manj nego šest prog; lokalne železnice: na Vrhniko (j. ž.), v Kamnik, na Jesenice-Rateče (Trbiž), dolenjska železnica na Novo mesto-Karlovec oz. Kočevje ter glavna proga od Maribora (oz. Dunaja) na Rakek in Trst oz. Reko. Železniški promet oskrbujejo trije kolodvori.

V svoji vnanjosti, to je glede zgradb, nudi Ljubljana malo značilnega. Monumentalnih starejših stavb je malo in ne segajo več ko do 250 let nazaj; v splošnem se kaže povsod šele prehod iz starega malega mesta v modernejše srednje veliko središče. Mesto so ponovno zadeli tudi potresi, zadnji večji l. 1895, ki je močno poškodoval zlasti starejše stavbe. Občutno je pomanjkanje primernih parkov v mestu; večji park je Tivoli pod Rožniškim hribom. Z Gradu, ki ga slikovito diči star grad, je lep razgled po prostrani okolici in na Kamniške ter Julske planine in Karavanke.

Mesto šteje danes 53.306 (46.630) prebivalcev, od tega vojakov 2871 (3066); s predmestji: Vič-Glince, Gor. Šiška ter Moste-Selo-Udmat, ki jih je geografsko vsekakor šteti k mestu, pa 64.478 (55.329) prebivalcev. V Ljubljani je Slovencev 47.286 (37.818) Srbohrvatov 3124 (2049 vojakov), židov 97 (116) in Nemcev le 1709 (6742, od tega 1496 vojakov).

Ljubljanska kotlina nima posebno toplega podnebja; čez poletje je obilo oblačnih in deževnih dni, vsled česar na pr. vinska trta ne uspeva. Kot v ostalih alpskih kotlinah je zima

razmeroma zelo mrzla. Vsled vlažnih tal nastopa v južnem delu pogosto megla, zlasti jeseni in pozimi. Njeno središče je Barje. Značilna je za Ljubljano; običajno sega preko nje še na Ljubljansko polje tja do Medvod in do Domžal. Da bi pa bila ljubljanska megla zdravju škodljiva, menda ni resnično, ker izkazuje Ljubljana zelo nizko umrljivost. Sicer se ljubljansko podnebje odlikuje po veliki vremenski spremenljivosti, po pogostnih in obilnih padavinah, ki jih imamo skoro enakomerno ob vseh letnih časih in takorekoč pri vseh vetrovih.

Svobodna Notranjska in kraški del Dolenjske. V širokem pasu začenjajo zapadno in južno od Ljubljanskega barja kraške planote. Vendar je pravih kraških goličav malo; velik del površine je pokrit z gozdi, zlasti na hrbtih in gorah, ki se dvigajo nad apniškimi ravninami, tako na pr. Krim (1106 m) in Mokrèc (1056 m), ki zapirata obzorje Ljubljani na jugu. Ker imamo tedaj malokje popolnoma skalovita tla, je le malo sveta popolnoma neobljudenega; najbolj gosta so selišča seveda v kadunjah z debelejšo plastjo rodovitne prsti in v kraških poljih. Tako so gostejše poseljene: Logaška kotlina z Logatcem, odkoder se je preje vršil glavni promet na Idrijo, sedež okrajnega glavarstva; Planinsko polje (450 m), ki pa močno trpi radi poplav, Cerkniško polje s presihajočim jezerom (550 m nad morjem) in Ložko polje (590 m), ki se vrste v smeri SZ na JI, drugo nad drugim se dvigajoče vedno višje; njih ponikalnice predstavljajo dele gorenjega

teka Ljubljanice, v katero se zbero naposled v številnih izviri pri Vrhniku. Nad njimi se temne na vsej jugozapadni črti velikanski kompleksi krasnih gozdov po nizu najvišjih apniških planot Hrušica-Javorniki-Snežnik, ki tvorijo sedaj mejo med Jugoslavijo in Italijo. Na železnici je naša obmejna postaja R a k e k pri C e r k n i c i, slednja je trg z živahno lokalno trgovino.

Vzhodno od navedenih polj se širi prostrana, 700—800 m visoka B l o š k a p l a n o t a, ki se končuje na severu šele pod Krimom in Mokrcem. Po njej so v vsem obsegu raztresena selišča, dasi povečini manjše velikosti. Vanjo je vrezala svojo strugo reka Iška, in sicer dolgo, a izredno ozko in globoko deber, ki ima ponekod naravnost kanjonski značaj, zato se po pravici naziva »Iški Vintgar«. Iškina deber označuje najboljše mejo mej Notranjsko in Dolenjsko. Na vzhodni strani preide nadaljevanje Bloške planote v vrsto kraških kotlin in polj ter dolin, izdolbljenih v mehkejše škrilievce; v njih se gostota zopet zviša in med selišči je več večjih krajev. Vrsta kraških polj začne nad jugovzhodnim rodom Barja pri Šmarju (Madgalenska gora s prazgodovinskimi izkopinami) in Grosupljem in se nadaljuje tja do Kolpe. V tem predelu je omeniti koncem globoko in strmo vrezane Želimeljske doline stoječi T u r j a š k i g r a d, nekdanj sedež mogočnih in vplivnih Turjaških velikašev. Južno od tod Dobropoljsko polje, dalje V e l. L a š č e — R a š i c a, rojstni kraj Franceta Levstika, Stritarja in Trubarja.

Ribnica, 491 m, trg z 1032 (1062) prebivalci, največji kraj v prostrani Ribniški dolini, znameniti po izdelovanju »suhe robe«. V nje nadaljevanju leži na Kočevskem polju Kočevje, središče kočevskega nemškega narodnostnega otoka, ki pa šteje v vsem svojem obsegu samo še 11.959 Nemcev, a poleg tega 5259 Slovencev. Kočevje je mesto s 3361 (2531) prebivalci, od tega 1866 Slovencev in 1197 Nemcev; mesto ima gimnazijo. Neposredno pri mestu je velik premogovnik, last Trboveljske premogovne družbe, njemu se ima mesto zahvaliti za hitro napredovanje in slovensko večino. Kočevje je končna postaja kočevske železnice, ki se namerava podaljšati preko Kolpe na reško progo. Širša okolica, to je ves svet med Kolpo, Krko in Ložem, se odlikuje po izrednem gozdnem bogastvu.

Dolenjska ima kraški značaj, seveda v omiljeni obliki, nekako do železniške proge iz Ljubljane na Novo mesto, mestoma še nekoliko čeznjo proti I. Kraške kadunje in mala polja s ponikalnicami in močnimi izvori, vrtače, vse te kraške pojave opazujemo v večji ali manjši meri na navedenem ozemlju; toda gozda ne primanjkuje, in goličave so prav redke. Pomanjkanje vode vlada zlasti zapadno od gorenje Krke. To ozemlje se naziva Suha Krajina. Omeniti je le Grosuplje, ki ima novo vrvarsko podjetje in važno železniško postajo, kjer se odcepi od dolenjske železnice proga na Kočevje, ki obeta postati glavna črta, ko se podaljša preko Kočevja na reško železnico. Stična

ima star samostan; v bližini na Muljavi rojstni kraj Josipa Jurčiča.

Savska dolina. Vzhodno okolico Ljubljanske kotline tvori srednje visoko hribovje, prav tako dobro poseljeno, kakor ono na zapadni strani; tudi tu so poseljene višine, dasi se nahaja največ selišč v glavnih dolinah: Tuhinjski, Črnem grabnu, kakor se imenuje dolina od Brda—Lukovice čez prelaz Trojane (609 m) proti Vranskemu, in v Moravški, v katere bližini leži trg Vače, znamenit po izredno bogatih in mnogovrstnih izkopanih iz hallstattske dobe. Po Črnem grabnu je vodila že stara rimska cesta čez Trojane na Celje; ta črta je ostala glavna prometna pot proti Gradcu in Dunaju do najnovejše dobe. Železnica pa je raje izrabila črto ob Savi, ki je bila med Litijo in Zidanim mostom za cestni promet nerabna.

Sava teče, potem ko zapusti Ljubljansko kotlino, spočetka skozi ozemlje, sestoječe iz mehkih paleozojskih škrilcev. V tem delu ostane njena dolina široka in prostorna, pobočja položna in zaraščena. Izmed selišč je največja Litija, trg s 772 (705) preb., sedež okrajnega glavarstva, predilnica za bombaž. Pri Litiji so do pred kratkim kopali svinčeno rudo in živo srebro, a so pred vojno rudnik opustili; po vojni so dobivali zopet malo množino svinca. Litija ima tudi topilnico za svinčeno rudo, ki pa sedaj proizvaja le malenkostno množino svinca.

Dobro uro pod Litijo pri vasi Sava prestopi Sava s škriljevega v apneniško ozemlje, vsled

česar se značaj doline na mah spremeni. Struga postane skrajno ozka, nad 400 m globoka gorska dever; gorska pobočja, ki se dvigajo neposredno iz reke, so zelo strma in po velikem delu skalovita in gola. Mestoma je poleg deroče Save komaj prostora za železniško progo in ponekod obstoja nevarnost posipavanja. Savska dever med Litijo in Zidanim mostom je najtesnejši del vse savske doline, celo ožji, nego gorenji del nad Jesenicami. V tem delu je Savsko dolino gotovo prištevati k povprečnicam; svoj današnji deberski značaj je dobila bržkone vsled tega, ker se je vse gorovje v tem predelu polagoma dvigalo, pri čemer je morala Sava sproti vrezavati svojo strugo vedno globlje. Zato pa je bila Sava višje zgoraj v Ljubljanski kotlini prisiljena k močnejši akumulaciji. Le tako si je mogoče razlagati oba pojava, posebno pa nastanek Kamniške ravnine, Ljubljanskega polja in Barja, katerim n. pr. geolog Kossmat odreka tektonski nastanek.

Nekako na sredi med Ljubljansko in Savinjsko kotlino — zato doslej razdeljeno med kranjsko in štajersko deželo — se nahaja v stranski podolžni terciarni kadunji severno od Save znamenito premogovno okrožje Zagorje-Trbovlje-Hrastnik; vsak izmed imenovanih krajev ima po ozki prečni dolini lahek dohod do savske doline. Največji premogovnik je v Trbovljah, kjer je zaposlenih največ rudarjev. Glavno rudarsko okrožje šteje nad 20.000 ljudi; Trbovlje same (občina) imajo 16.077 (13.578) preb. Vsi rovi so last Trbovelj-

ske premogokopne družbe, ki je bila ustanovljena povečini s francoskim kapitalom. V Hrastniku se nahaja tudi večja tvornica za izdelovanje votlega stekla, enako tovarno ima tudi Zagorje; Hrastnik ima dalje še kemično tvornico, ki izdeluje solno kislino, kalijevo sol, superfosfat, galico itd., Trbovlje cementarno. V Trboveljskem okrožju se lahko proizvodnja premoga še močno poveča, ker so premogovne plasti zelo na široko razvite. Pričenja se izrabljati tudi premogovnik v Hudi jami nad Laškim. Nad Zagorjem pri Mediji je mal rudnik antimona, ki pa ni več v obratu; istotam se nahaja mal topli vrelec (do 28° C) z neznatnimi kopališkimi napravami.

Pri Zidanem mostu priteka v Savo Savinja, ki teče pod Celjem v prečni, dokaj tesni dolini. V njej leži trg Laško, s precej obiskovanim letoviščem in kopališčem (pred vojno 800—900 gostov na sezono); ima tople izvore z 38.5° C. V Laškem se nahaja pivovarna, last delniške družbe, ki ima sladarno v Žalcu. Kopališni kraj so tudi nižje spodaj ob Savinji ležeče Rimske toplice, istotako sredi ljubke gričevnate, lepo gozdnate okolice, s toplimi izvori 37° C, 1000—1200 gostov na leto. Zidan most, ki leži ob izlivu Savinje, je bil preje neznaten kraj, sedaj pa je važno železniško križišče, a zelo na tesno nameščeno med strme stene ob Savi in Savinji. Ima tudi tvornico cementsa.

Takoj pod Zidanim mostom se tesna in skalovita savska dober razširi; namesto apniš-

kih sten se dvigajo ob njej prijazni, z gozdom poraščeni grički, med njimi se dolina na več mestih precej razširi, zlasti ob pritokih. Oba bregova, ki ju veže več mostov, tvorita vsekakor geografsko skupnost, dasi se upravna organizacija (občine in okraji) še vedno drži stare delitve v kranjski in štajerski del. V njej je obilo selišč, tudi več večjih; na desni strani so Ra-de-če, trg z 949 (816) preb., s tvornico finega dokumentnega papirja, kartonov itd. in novo usnjarsko tvornico, na levi Sevnica, trg s 1017 (1038) preb., zelo obrten kraj, ki ima večjo tvornico kopit. Iz Sevnice vodi ob Mirni zložna cesta na Št. Janž in Mokronog, ob Sevnični pa na Planino. Rajhenburg, s slikovitim gradom, postaja znamenitejši vsled bogatih žil rjavega premoga dobre kakovosti, ki ga pričinja Trboveljska družba izrabljati; v ta namen se je zgradila kakih 5 km dolga stranska proga do novega premogovnika, ki obeta doseči trboveljskega.

Dolenjsko gričevje pričinja jugovzhodno od Ljubljane; v skrajnem severozapadnem delu sestoji povečini iz paleozojskih škriljcev, vzhodno od Litije pa prevladujejo apnenci, ki tvorijo najznatnejše višine, med njimi Kum, 1219 m visoko goro z lepim, širokim razgledom. Tudi v tem najvišjem delu so položnejše višine poseljene; vasi segajo do okroglo 800 m navzgor. Proti jugu prevladujejo apnenci tja do Krške kotline, toda hribovje se v isti smeri znižuje. Že v srednjem delu, osobito pa v južnem, nosijo prisojna nižja pobočja vinograde, vendar je

vino precej kislo. V tem predelu prijaznega, položnega gričevja, močno razčlenjenega po plitvih dolinicah, sta živinoreja in poljedelstvo ne le glavna, marveč tudi edina gospodarska panoga; dasi je malo plodne zemlje, je gostota prebivalstva razmeroma zelo visoka; saj biva povečini 50—75 ljudi na km², pod 50 ali celo pod 35 le v najvišjem severnem delu. Povsod prevladuje mala posest; ker ni domače obrti, je ta predel območje intenzivnega izseljevanja. Najgosteje (75—100 na km²) obljudena je dolina Mirne, ki predstavlja edini znatnejši ravni del sredi gričevja. Ta dolina je tudi gospodarsko važnejša, kajti v njej se nahajajo terciarne odkladnine, ki hranijo v sebi rjavi premog slabše kakovosti, ki se koplje na dveh mestih; večji premogovnik je v Krmelju pri Št. Janžu, manjši na Mirni med Mokronogom in Trebnjem. Pa tudi druge rude se javljajo v Mirnski kotlini, na pr. cinkova ruda in železna ruda, ki so jo pri Mokronogu začeli kopati l. 1913, toda z nepovoljnim uspehom. Največji kraj pa je trg Mokronog (903 prebivalce). Reka Mirna, ki odvajava vodovje kotline, teče v Savo nasproti Sevnici, toda prometno je pokrajina navezana na Ljubljano po takoimenovani šentjanski železnici, ki vodi s Trebnjega do Krmelja.

Gričevje na bivšem štajerskem savskem bregu ima v zapadnem delu sličen značaj; tudi tu so v severnem delu največje višine (Bohor 1023 m), dočim proti I in J prevladujejo nizki terciarni griči.

Brežiško-krška kotlina. Pri Krškem stopi Sava iz hribovja, med katerim se je vila ves čas, odkar je zapustila Ljubljansko kotlino, in teče odslej do svojega izliva po ravnini. Kotlina Brežiško-krška, v katero vstopa Sava pri Krškem, sestoji v svojem vzhodnem delu iz prostrane ravnine, ki se širi na obeh straneh Save ter ob dolnji Krki, segajoč ob Sotli precej visoko navzgor. Površina ravnine, visoke povprečno 150—160 m, je diluvijalne starosti, na njej je opazovati na mnogih mestih diluvijalne terase. Poseljena ni povsod enakomerno, najbolj še v srednjem delu, ki se imenuje Krško polje ter okrog Brežic (nad 100 na km²), v ostalem predelu ima 75—100 na km²; ponekod, tako v vzhodnem delu, ob Savi in posebno v zapadnem delu se širijo veliki gozdi; največji teh gozdov je Krakovščina med Kostanjevico in Rako. Obod ravnine tvorijo na vseh straneh nizki mladotercijarni grički, za katerimi sledi na severu višje trijadno dolensko hribovje, na jugu pa široko sleme Gorjancev, ki se dvigajo zelo strmo iz ravnine. Na vzhodu pa sestoji vse gričevje le iz terciarnih plasti. Dočim se razprostirajo v ravnini polja in travniki, pa je nizko obrobno gričevje pokrito po prisojnih legah z vinogradi; za mnoge kraje v gričevnatem obrobju je vinogradništvo glavna gospodarska panoga; najboljše vino daje okolica Krškega-Leskovca in Bizeljsko. V to vsposablja pokrajino podnebje, ki je tu vzpričo nizke nadmorske višine in vplivov iz panonskega nižavja zelo ugodno; po-

letja so zelo vroča in jasna, a zima toplejša nego v ostalih višjih slovenskih kotlinah.

Večji kraji so na robu ravnine ter ob Savi in Krki. Na severnem robu ob Savi se nahaja Krško, mesto z 957 (877) prebivalcev, rojstni kraj Jurija Dalmatina, sedež glavarstva. Pri Drnovem, južno od Krškega, na ravnini, je stal rimski municipij Nevioudunum, kajti tod mimo je vodila cesta iz Emone na Siscio. — Na levi, preje štajerski strani Save je največji kraj Brežice, mesto z 1134 (1269) prebivalcev, od tega 957 (430) Slovencev in 121 (777) Nemcev, sedež glavarstva, do osvoboditve najjužnejša postojanka južnoštajerskega nemškutarstva. Brežiško-krška kotlina, posebno pa Brežice z bližnjo okolico, so živahno potresno ozemlje, kjer je potres l. 1917 napravil precej škode. — Južnovzhodno od Brežic pri Čatežu se nahajajo Čateške toplice, akratni topli izvori 40—50° C, ki jih obiskuje kmetsko prebivalstvo. Severno od Brežic se nahajajo v terciarnih plasteh žile slabšega rjavega premoga, ki ga kopljejo v manjših premogovnikih pri Globokem in Pišecah. — V južnozpadnem delu ravnine leži na otoku, ki ga tvori Krka, malo mestece Kostanjevica, za turških napadov znamenitejši obrambni kraj.

Brežiško-krška ravan je na široko odprta proti JI, kjer prehaja med Gorjanci in odrastki Zagrebačke gore v široko ravan hrvatske Posavine. Predstavlja tedaj skrajni, najvišji del ravne Posavine, ki se vleče odtod neprekinjeno ob Savi navzdol in preide naposled v širno

Panonsko nižavje. V gospodarskem oziru ima že krepke stike z bližnjim Zagrebom, kamor odhaja na pr. mnogo ljudi za zaslužkom.

Brežiško-krška kotlina je bila v rimski in vsej sledeči dobi zvezana z Ljubljansko po cesti, ki je potekala preko dolenskega gričevja; v Celjsko kotlino pa je vodila cesta preko gričevja mimo Planine. Pretesna dober ob Savi je potegnila promet nase šele sedaj v dobi železnic. Ob Savi in Savinji potekajoča železnica veže sedaj kotlino z glavnimi slovenskimi središči.

Proti ZJZ se nadaljuje kotlina vzporedno z Gorjanci in končuje med nižjim zapadnim delom tega gorovja in Ajdovško kraško planoto šele pod strmim, premočrtno potekajočim robom Kočevskega višavja, ki se dviga v tem delu z Rogom 1100 m visoko, čez in čez poraščeno s starimi, gostimi gozdi. V tem višjem zapadnem podaljšku kotline, v katerega stopi Krka v pravokotnem zavinku pod Sotesko, so terciarne plasti ohranjene le v malem delu pri Toplicah, sicer pa sestoji površina povečini iz krednih kamenin, ki tvorijo valovito, prijazno zeleno gričevje, poseljeno povečini z manjšimi vasmi. Prisojne strani gričev na severnem robu nosijo mnogo vinogradov. Središče tega ljubkega predela je Novo mesto, ležeče ob Krki, ki se vije v mirnem teku okrog mesta, tako da mu daje značaj polotoka. Novo mesto šteje 2458 (2394) prebivalcev, je sedež okrajnega glavarstva, okrožnega sodišča, ima gimnazijo. Na desni strani Krke leži K a n d i j a z 853 (805) prebivalci, novomeško predmestje, z

večjo bolnico usmiljenih bratov. V bližini je še Grm s kmetijsko šolo. Na robu kotline, 2 uri jugozapadno od mesta pri končni postaji (Straža) posebne železniške proge so Dolenjske Toplice z indiferentnim toplim izvorom (37° C), ki jih obiskuje letno 1400—1800 gostov.

Južno od širokega, a nižjega, proti Ji zelo strmo odsekanega praga, v katerem se Gorjanci vežejo s kočevskim višavjem, leži nizka, povečini pod 200 m ležeča, v valovite gričke oblikovana apniška kotlina Bela Krajina, z značilnostmi nizkega ali plitvega Krasa, ki je na široko razvit onstran Kolpe tja do Plješevice in Bosne. Aluvijalne naplavine je le malo ob Kolpi; tercijarne plasti se javljajo v neznatnem obsegu na Z, a nosijo pri Črnomlju premog. Belakrajina je siromašna kraška pokrajina, z malim odstotkom kulturne površine; važen proizvod je imela v vinu, toda vsled trne uši je vinogradništvo zelo nazadovalo, kar je imelo za posledico silno izseljevanje v Ameriko; v tem oziru je Bela Krajina prednjačila vsej ostali Sloveniji. Gostota znaša 45—60 ljudi na km². Največji kraj je Metlika, mesto tik nad Kolpo (166 m) z 1365 (1318) prebivalci, nekdanj važno utrjeno mesto za promet z Vojno krajino. Pred mestom Pri treh farah znamenita božja pot. Gradac, v okolici, je imel nekdanj velike železne fužine. Črnomelj (156 m), drugo mesto Bele Krajine z 1009 (1086) prebivalci, je sedež okrajnega glavarstva; v okolici pri Dobljčah se misli obnoviti rudnik rjavega pre-

moga. Vinica ob Kolpi je rojstni kraj Otona Župančiča.

V Beli Krajini se kažejo v mnogem oziru vplivi južnih sosedov; bela ljudska noša, sorodna hrvatski, po kateri je dobil ta predel svoje ime, se razlikuje od ostale slovenske, ljudski govor že v mnogem oziru spominja na hrvaščino. Dalje imamo tu več naselbin srbskih uskokov, od katerih so nekatere prešle v uničatstvo, druge pa so ostale pravoslavne (»Vlahi«). Uskoške naselbine so nastale posebno po zapadnem delu Gorjancev ter dale gorovju drugo ime, ki se uporablja pri Nemcih.

Bela Krajina je nagnjena na jug k Karlovški kotlini, kamor vodi tudi Kolpa; strogo geografsko teži tedaj k sosedni Hrvatski s središčem v Karlovcu. Začetkom srednjeveške zgodovine je res tudi politično pripadala Hrvatski. Pozneje je tvorila z zapadnim delom Krške kotline posebno politično enoto Slovensko marko, katere središče se je nahajalo v Metliki. Koncem 14. stoletja pa so Habsburžani to malo deželico združili s Kranjsko in v tej zvezi je odslej ostala.

Celjska kotlina. Središče pokrajine med Savo in Dravo je Celjska kotlina, ki se širi ob srednji Savinji. Po svoji zgradbi predstavlja tektonsko udorino; nje zapadni in južni rob potekata skoro premočrtno. Obrobje je pokrito s terciarnimi odkladninami, ki tvorijo nizko gričevje, ravan pa je pokrita z diluvijalnim prodom, na katerem se nahaja povečini le tenka plast prepereline. Ravan, dolga do 25 km, a

široka 5—6 km, je znana pod imenom Spodnja Savinjska dolina.

Celjska kotlina je gosto obljudena in dobro obdelana; v njej biva — brez Celja — nad 100 ljudi na km². Solčna pobočja gričevja na severni strani so pod vinogradi, toda vino je že zelo slabo, tako da služi le domači porabi. Pač pa se ravan odlikuje po kulturi hmelja, ki tvori glavni sadež, dasi so med vojno mesto hmelja začeli znova gojiti običajne poljske pridelke. Središče hmeljske kupčije je trg Zalec. V nasprotju z Ljubljansko kotlino imamo tu selišča po sredi ravnine. — Središče Celjske kotline pa je mesto Celje, ležeče na dolenjem robu ravnine, tam, kjer zapušča Savinja kotlino. Na tem mestu je stala že rimska kolonija Celeia. V srednjem veku se je nahajalo tu središče Savinjske marke, ki se je razprostiralo od Pohorja do Save in Sotle; tu so imeli svoj sedež znameniti celjski grofje, katerih grad vidimo v razvalinah tik nad mestom. Celje šteje danes 7754 (6919) prebivalcev, od tega vojakov 872 (608), s predmestji Gabrje, Breg in Spodnja Hudinja, pa 10.921 (10.076) duš. Po narodnosti je v Celju Slovencev 6063 (2027), Nemcev 848 (4625). Mesto napravi v stavbnem oziru dosti enoten starinski utis; ima obiko štirikotnika, sled nekdanj obzidanega položaja. Mesto je sedež okraja, okrožnega sodišča, ima gimnazijo, rudarsko šolo itd. Industrija se je v zadnjih letih razvila v predmestjih; mesto samo je ohranilo trgovski in uradniški značaj, v čemer spominja na Ljubljano. V Spodnji Hudinji imamo veliko

državno cinkarno, ki je podelovala preje predvsem cink iz rabeljskih rudnikov; sedaj proizvaja poleg cinkove pločevine tudi druge izdelke na pr. žvepleno kislino, modro galico in dr., istotam je velik parni mlin in v Celju še eden. V Gaberju je zelo velika tvornica emajlirane posode, dalje tvornica jedilnega orodja.

Celje je križišče in izhodišče mnogih prvovrstnih cest, od katerih je najimenoitnejša državna cesta na Ljubljano (čez Trojane) oziroma na Maribor (in Dunaj). Skozi Celje vodi glavna dvotirna proga južne železnice preko Maribora na Ljubljano. Od glavne proge se odcepi v Celju državna železnica na Dravograd, potekajoča preko Savinjske doline.

Vzhodno od Celja ob železnici so Štore z železnimi tvornicami in malim premogovnikom za domačo porabo, dalje proti vzhodu v gričevnatem predelu Št. Jur ob juž. žel. s kmetijsko šolo. Zapadno od Celja, v južnem robu kotline se koplje v malem državnem premogovniku pri Zabukovici dober rjavi premog, v bližini v Libojah pa je tvornica keramičnih izdelkov, v Št. Pavlu pri Preboldu imamo tvornico patna, v Polzeli pa lesno tvornico, ki izdeluje tanin iz kostanjevega lesa, dalje ravnila, merila in razno lesno drobnarijo.

Ležeča sredi gričevnate pokrajine je postala Celjska kotlina važno antropogeografsko središče, v kar jo geografska lega v polni meri vsposablja. Semkaj teži sosedno gričevje in manjše doline ter kotline, vdolbljene vanj.

Apniška planota Dobrovlje, dvigajoča se na zapadu, loči Spodnjo Savinjsko dolino od Gorenje Savinjske doline, manjše kotline ob gorenji Savinji. Le v dolnjem delu je nekoliko več ravnega sveta, dočim prevladuje v gornjem delu hribovje, ravan pa je omejena le na ozki dolini Drete in Savinje. Tla so istotako prodnata. Pokrajina se odlikuje po obilici gozdov in mnogo prebivalcev se peča s pripravljanjem lesa. Vendar se izraba lesa ne more dovolj razviti, ker je ostala dolina preveč vstran od železniške proge. Iz istega vzroka se tudi turistica ne more dovolj dvigniti, dasi vodi ozka dolina ob Savinji v prekrasni predel velegorskih Savinjskih Alp, z izrazito koritasto Logarjevo dolino, pričenjajočo malo nad Solčavo. — Gorenja Savinjska dolina je razmeroma gosto naseljena, nad 75 ljudi na km²; saj šteje nič manj ko štiri trge, med njimi najimenitnejša Gornji Grad s 674 (771) preb., odkoder vodi cesta čez Črnivec v Kamnik, in Mozirje na prehodu iz Sp. v Gor. Sav. dolino, sedež politične ekspoziture.

Nad Polzelo priteka v Savinjo rečica Paka. Ob njej vodi tesna dolina v malo terciarno kotlinu Velenjsko-šoštanjsko, ki je znana pod imenom Saleška dolina. Njen glavni kraj je Šoštanj, mesto z 1341 (1257) preb., od tega 1216 (368) Slovencev in 110 (874) Nemcev; ima veliko usnjarsko tvornico, najstarejšo in največjo v Sloveniji, ter manjšo kemično tvornico. Nad Šoštanjem imamo Topolščico, moderno urejeno državno zdravilišče za bolne na plju-

čih, s toplim izvorom 25° C. — V Š k a l a h pri V e l e n j u se nahaja državni premogovnik, ki daje lignit srednje kakovosti. Iz Saleške doline vodi železnica po tesni dolini ob Paki na Slóvenjgradec; najtesnejše mesto v dolini je Huda luknja, kjer se nahajajo v bližini izolirano kraški pojavi.

Tektonska prelomnica, ob kateri leži Topolščica, se vleče v smeri Saleške doline proti IJl; ob njej leži D o b r n a, s toplim vrelcem, vsebujočim ogljikovo kislino, temp. 37° C, znano žensko zdravilišče, ki je imelo pred vojno povprečno 1100 obiskovalcev na leto. K Dobrni je najprikladnejši dohod iz Celja po cesti skozi trg Vojnik, mimo katerega vodi glavna državna cesta na Konjice oz. Maribor.

Gričevje med Savinjo in Sotlo. Vzhodno obrobje celjske kotline sestoji v vsem obsegu iz nizkega terciarnega gričevja, ki se vleče v širokem pasu proti I t j a v hrvatsko Zagorje. Zapadni del odmaka Voglajna, vzhodnega pa Sotla s številnimi pritoki. Obsega mnogo kulturnega zemljišča; čim vzhodneje, tem večjo vlogo igra vinogradništvo. Zato je ves predel zelo gosto naseljen in povečini presega gostota 100 ljudi na km². Tod se nadaljuje Topolšiško-Dobrnska prelomnica ob južnem pobočju Konjiškega pogorja in Boča in ob njej se nahajajo pri Rogatcu izvori zdravilne vode. Tu se je razvilo veliko zdravilišče R o g a š k a S l a t i n a, povsem moderno in udobno urejeno, ki ima na leto 4000 do 6000 gostov. Zdravilna voda se tudi razpošilia, na leto povprečno 2,200.000 steklenic.

V Rogaški Slatini se je ustanovila tvornica finega peciva. — Blizu trga Rogatca se nahaja v Straži tvornica stekla. Rogatec je zvezan z glavno progo po lokalni železnici, s postaje Grobelno; na drugi strani je do lokalne železnice v Krapini še manj nego 15 km razdalje.

Vse ozemlje od tod proti jugu do Save in Sotle je po svojem prirodnem značaju podobno Dolenjski: ljubko, po velikem delu terciarno gričevje z zelo razvitim vinogradništvom; neznatne ravne doline se nahajajo le ob Sotli in dolenjem teku njenih večjih pritokov. Gostota naseljenosti pa je vkljub temu znatna, 50—75 na km², vendar je tudi nekaj najvišjih predelov neposeljenih. Večjih krajev ni, bivše trdnjave na hrvatski meji Podčetrtek, Kozje, Pilštajn in Planina so trgi le po imenu. Pri Podsredi so začeli kopati dober premog. Južnovzhodni del teži gospodarsko, prometno in politično v Brežice, ostali del po večini v Celje.

Vitanjsko-konjiško pogorje z Bočem, podaljšek Karavank, tvori razvodje med Savskim in Dravskim porečjem in hkrati mejo med območjem vpliva Celjske kotline in Mariborsko-Ptujskega polja z Dravsko dolino.

Ptujsko polje predstavlja poleg Mursko-Prekmurskega polja največjo ravan v Sloveniji. Na svojem zgornjem koncu se zoži v Dravsko dolino, dočim se na dolenjem delu neprekinjeno nadaljuje v širini 5 km ob Dravi in prehaja pri Ormožu v prostrano Varaždinsko ravan. Po svojem nastanku je ravan člen v velikem sistemu

panonske udorine, njen zapadni rob je ona črta, ob kateri se premočrtno končuje masiv Pohorja. To je del one velike osnovne prelomnice, ob kateri končuje tudi Kozjak in ki se nadaljuje na zapadnem robu Graške kotline ter predstavlja zapadni obod velikega Panonskega nižavja, ob katerem se je zvršil udor. Mladotercijarne odkladnine, nastale na dnu panonskega morja so se ohranile v vsej okolici, razen tik ob Dravi sami; obdajajo ravan na vseh straneh, tvoreč nizko gričevje, in sicer na severni strani znamenite vinorodne Slovenske gorice, na jugu pa Haloze enakega značaja. Donačka gora (883 m) in Macelj (622 m), sestoječa iz mladotercijarnih apnencev, obroblijata z nalahko zapognjenim gorskim lokom, iz katerega se dvigata osamljeno, južno mejo pokrajine. Najvišje nad poljem pa se dviga Pohorje, ki doseže že v neposredni bližini do 1000 m relativne višine in je s svojimi lepo enakomerno se vzpenjajočimi višinami najmarkantnejša vzpetost okolice.

Dočim Ptujsko polje po svojem obrobju nima nikakih sličnosti z Ljubljansko kotlino, spominja nanjo tem bolj po značaju in kakovosti ravnine same. Kajti vsa ravan sestoji iz ogromne prodne naplavine, ki jo je nanesla Drava v ledeni dobi v kotlino, v kateri je reka že preje odstranila mehke terciarne odkladnine. — Prodna površina ni posebno rodovitna; po večjem delu ravnine, zlasti na gornjem Ptujskem polju, poleti rada nastopi suša, kajti v prodnih tleh izgine voda le prehitro v globine, tako, da na pr. v severnem delu celo potoki, ki priha-

jajo s Pohorja, v ravnini posahnejo. Po veliki večini ravnine sploh ni nadzemnega odtoka. Toda v južnem delu imamo prav tako kakor v Savski kotlini predele, kjer je val dravskega proda zastavil vodovju s sosednega gričevja pot normalnega odtoka. Tu se nahajajo vsled tega vzpričo minimalnega strmca močvirni kraji s prostranimi vlažnimi travniki. Najvišje leži osrednja podolžna os ravnine. Drava teče ob južnem vznožju Slovenskih goric; pri Ptujju pa teče preko ravnine in se približa Halozam, ob katerih severnem vznožju teče nato po spodnjem Ptujskem polju, dokler se pri Ormožu ne prestavi znova na severni rob ravnine. Od tod dalje se ravan zelo razširi; predel južno od Drave pripada že Hrvatski, le manjši severno od reke ležeči del do preko Središča štejemo k Sloveniji. V vsej ravnini, posebno pa od Ptujja navzdol, se Drava cepi v nešteto rokavov in tvori nebroy otokov; ob vsaki povodnji trga bregove, spreminja še vedno svojo strugo in prizadeva soseski občutno škodo. Reka teče pri Mariboru 35 m, pri Ptujju 10 m pod površino ravnine; na obeh straneh jo spremlja vrsta prodnih teras.

Dasi je na Ptujski ravnini celokupno nad 50% površine v njivah, vendar je travnikov in celo gozdov še obilo; zato znaša gostota v gorenjem delu okrog 75, v dolenjem pa se dvigne nad 100. Selišča se nahajajo ob Dravi oziroma ob njenih rokavih ter na robih prodnih teras, na vznožju Pohorja ter na južni strani ob potokih; sredina ravnine same nosi selišča domala le v dolenjem delu.

Največji kraj na ravnini je danes Maribor, 274 m, ležeč ob cesti, ki vodi ob vzhodnem vznožju Pohorja na S, tam kjer se ta smer križa s prirodno potjo ob Dravi. Isto črto je porabila železnica in tako je postal Maribor važno železniško križišče, le da se proga ob Dravi navzdol odcepi že v Pragerskem, zgrajena tako v svrhu hitrejše zveze Ogrske proti Adriji. Maribor je postal tudi znatno industrijsko središče; tu se nahajajo pred vsem velike delavnice južne železnice. Po osvoboditvi se je ustanovilo na Teznu novo podjetje, popravljalnica železniških voz. Dalje imamo železarsko tvornico, ki izdeluje poljedelske stroje, in drugo, ki proizvaja material za vodovodno in električno napeljavo, okove itd., tvornico kavinih pridodatkov (cikorije), pivovarni, več usnjarn, tvornico testenin, parne mline, večja podjetja za podelavanje mesa, mestno plinarno itd. Sicer ima mesto kot središče dravske krajine najživahnejšo trgovino s poljedelskimi proizvodi, zlasti z vinom, ki izborno uspeva v neposredni okolici. — Maribor je sedež okrajnega glavarstva in okrožnega sodišča; tu se nahaja velika kaznilnica, mnogo vojašnic itd. Tu je od leta 1857 lavantinska škofija s škofijskim semeniščem, tu se nahaja središče kulturnega življenja severovzhodne Slovenije z več časopisi, drž. slovensko gledišče, drž. gimnazija in realka, moško in žensko učiteljišče, vinarska in sadjarska šola. Maribor je lično, zračno in zdravo mesto, toplejše in bolj solnčno nego Ljubljana; glavni del mesta leži na severni strani Drave, glavna delavska predmestja pa na

južnem bregu Drave, preko katere vodi krasen 122 m dolg, nad 60 m visok most. — Maribor se pojavi šele sredi 12. stoletja, najpreje grad na Piramidnem hribu, nato mal trg ob Dravi, kot središče Ptujске ali Dravske marke. Tudi to mesto nima pomembnejših zgodovinskih stavb.

V statističnem oziru je navesti sledeče podatke. L. 1921 so našeli v Mariboru 30.641 (1910 : 27.994) prebivalcev, od tega vojakov 2368 (1893); nemški materinski jezik je naznailo 6497 (l. 1910 nemški občevalni jezik 22.653) ljudi, od tega 56 (1140) vojakov, slovenski materinski jezik je priglasilo 20.916 (l. 1910 : 3823) ljudi, od tega 469 (474) vojakov, ter srbsko-hrvatskega 2471 ljudi, od tega 1694 vojakov. Gospodarsko in geografsko pa je šteti k mestu tudi predmestne kraje, ki politično ne pripadajo k mestu, pred vsem Studence (3630 preb.), Pobrežje (2410 preb.), pa tudi dele drugih vasi in občin; v tem obsegu bi štel Maribor gotovo nad 40.000 preb.

V okolici Maribora je več večjih obrtnih podjetij. Sicer je na Ptujskem polju še imenovati P r a g e r s k o, ki je važna železniška postaja, kjer se odcepi proga na Ptuj, Čakovec in dalje proti Budimpešti. Drugi največji kraj je P t u j, 230 m, najstarejše historično znano selišče pokrajine. V rimski dobi je stalo tu mesto Peotovio; tod mimo je vodila važna cesta v Pannonijo in na nje severovzhodno mejo. Mesto leži na kraju, ki ima najpripravnejši prehod čez Dravo. Ker pa je ostalo vstran od glavne ceste, potekajoče S-J ob vzhodnem robu Alp, in ker

cesta na Ogrsko ni ohranila one važnosti, kakor jo je imela nekdanj, je Ptuj ostal malo mesto, dočim je prvo mesto zavzel Maribor. Ptuj je središče plodne pokrajine, ki daje velike množine poljedelskih in živinorejskih proizvodov, sadja in zlasti vina; mesto je središče trgovine s temi pridelki in ima velike sejme. Vrh tega ima razvito žganjarstvo in precej obrti; industrije nima, edino prejšnja mala usnjarna (na Bregu) se je razširila v večjo tvornico usnjarskih izdelkov. Pivovarna je bila v obratu le malo časa. Mesto leži kakor Maribor na levem bregu Drave; tik na desni pa se nahaja Breg, ki ima značaj ptujskega predmestja. Ptuj je sedež okrajnega glavarstva, ima realno (preje deželno) gimnazijo z dijaškim konviktom. Ptuj je enako Mariboru in Celju avtonomno mesto z lastnim statutom. Prebivalcev ima 4449 (4631), od tega 392 (426) vojakov; po narodnosti je 2976 (608) Slovencev in 974 (3672) Nemcev. — Sicer je izmed večjih krajev omeniti le še Ormož, mesto z 1095 (1049) preb., od tega 912 (248) Slovencev in 100 (687) Nemcev, istotako na levem bregu Drave. V okolici je pri Ključarovecih mal premogovnik.

Ptujsko polje s svojo neposredno okolico se odlikuje po velikem številu jasnih, vročih dni. Zato je to središče vinogradništva, ki daje zelo dobra vina, zlasti na južnovzhodnem pobočju Pohorja, v Halozah, in v vzhodnem delu Slovinc, posebno med Ormožem in Ljutomerom, odkoder so doma najboljša vina. Toda poleti prihajajo prepogostem od vzhoda silovite ne-

vihte s točo, ki se zdvijajo ravno nad Ptujskim poljem, ker jim masiv Pohorja oteži nadaljno pot.

Prometno teži k Ptujskemu polju oziroma njega središču Mariboru, ki je bil v srednjem veku središče Ptujске marke, obsegajoče štajersko Podravje, vsa pokrajina do Vitanjsko-konjiškega pogorja in Donačke gore; do te meje se je pred osvobojenjem v popolni meri uveljavljajal ponemčevalni vpliv Maribora. Na južno-vzhodnem vznožju Pohorja imamo pokrajino nizkega terciarnega gričevja, katere vodovje odvajajo Dravinja, v napetem ločnem poteku tesno se držeč vznožja višjega in starejšega pogorja. Ta predel, v katerega so pri Slov. Bistrici in pri Konjicah izdolbljene večje ravnice, je zelo gosto poseljen (okr. 100 na km²). Večji kraji so Slov. Bistrica, mesto z 1607 (1647) preb., od tega 251 (285) vojakov, ima živahno obrtnost, zvezano z glavno progo južne železnice po 3.8 km dolgi lokalni železnici. Ob Dravinji so Poljčane, pod markantno kopo 980 m visokega Boča, odkoder se je pred zgradnjo železnice Grobelno-Rogatec vršil ves tujski promet na Rogaško Slatino. Iz Poljčan, ki imajo razvito mizarstvo, vodi lokalna ozkotirna železnica na Konjice, trg z 903 (978) preb., ležeč v dolini ob gorenji Dravinji, 332 m n. m., ki ima živahno mizarstvo in večjo usnjarsko tvornico in je sedež manjšega okrajnega glavarstva. Okolica daje zelo dobro vino. Od Konjic se je v zadnji dobi železnica podaljšala do Zreč, kjer se nahaja majhen premogovnik južne železnice.

Dravska dolina je nad Mariborom tja do Fale še vedno 2—3 km široka, dasi razrezana v prodne terase. Drava teče po njej v ozki, globoko vrezani strugi, pripravi za izrabljanje vodne sile. Na F a l i imamo velikanske naprave za proizvodnjo električne sile; tu je dosežen s pomočjo velikega jezusa zelo močan strmec. S Falske elektrarne nameravajo napeljati električno silo daleč po bivši dolnji Štajerski, predvsem seveda v Maribor. Električna sila pa se uporablja v 6 km oddaljenih Rušah na pr. v veliki najmoderneje urejeni tvornici za karbid in apneni dušik (cianamid). V Rušah se nahaja tudi tvornica vžigalic in manjša železna tvornica, ki izdeluje poljedelsko orodje, zlasti sekire. — Dalje navzgor se dolina zoži tako zelo, da ostane v ozki debri prostora le za reko, cesto in železnico, za selišča ni mesta. Pač pa imamo tu večja selišča v pohorskih dolinah in še več na pohorskih severnih pobočjih; trg Š t. L o v r e n e nad Mariborom 442 m, 1059 (1278) preb., ima železarsko tvornico, in R i b n i c a na Pohorju (715 m) z velikimi mramornimi in granitnimi kamnolomi. Pri Vuhredu se Dravska dolina zopet razširi; spremljajo jo na obeh straneh številne terase, na katerih robah se povečini drže selišča. Največji kraji so M a r b e k (Marenberk) z 931 (1035) preb., M u t a z 961 (1083) preb., z železarsko tvornico (izd. poljedelsko gradnje) in Dravograd.

Dravograd ima zanimiv geografski položaj. Tu spremeni Drava svojo smer, kajti del doline od Dravograda do Labuda se nahaja v veliki

tektonski prelomnici, v katere nadaljevanju leži na enem koncu udorina Labudske doline, ki se nahaja že v Avstriji, na drugem koncu pa udorina Slovenjgraška, imenovana Mislinjska dolina, po reki Mislinji, ki teče po nji. Ta predstavlja v svoji površini nizko, okr. 500 m visoko valovito gričevje, sestojече iz terciarnih kamnin, ki se nadaljujejo v ozkem pašu proti Vitanju. Glavni kraj je Slo ven j g r a d e c, mesto z 1111 (1186) preb., ki ima manjšo tvornico za kose in pa usnjarno ter lesno obrt in je sedež okrajnega glavarstva. Na gorenjem koncu Mislinjske doline pri kraju Mislinje je nastalo v zadnjih letih dvoje večjih tovarniških podjetij, ki izdeluje na veliko sode in razne druge lesne izdelke (lesovino, lepenko itd.)

Pri Dravogradu se stika z Dravsko dolino tudi ozka Mežiška dolina, preje del Koroške, živahen rudarski in industrijski predel. V Lešah pri Prevaljah se nahaja manjši premogovnik, pri Črni in Mežici pa imamo velike rudnike svinca, ki se koplje v več rovih pod Peco; svinec se topi v veliki 1913—14 zgrajeni topilnici v Žerjavu, ki spada med najmodernejše v Evropi. Poleg tega imamo v Guštanju, trgu z 1290 (1261) preb., na Ravnah veliko jeklarno, dočim je nekdanja znatna železna tvornica v Prevaljah l. 1894 ustavila obrat. Prevalje imajo tudi lesno industrijo (izd. lepenke itd.) Pri Guštanju so izvori kisle vode; znana je tolstovrška slatina s Tolstega vrha ob Strojni. — Razen gosto obljudene doline so dokaj poseljena tudi položna pobočja enakomerno zgrajenih pogorij,

sestoječih po velikem delu iz kristalastih škrljcev. Ob gorenji Meži segajo selišča zelo visoko po pobočjih, celo do 1000—1100 m navzgor. — Mežiška dolina tvori posebno okrajno glavarstvo sedaj s sedežem v Prevaljah.

Dravograd obvlada prehod po Dravski dolini in vrh tega vhod v Mislinjsko in Mežiško dolino; zato je razumljivo, da je postal v najnovejši dobi važno železniško križišče. Dravska železnica, ki prihaja od Maribora ob reki navzgor in zapusti tu Dravo, se križa z državno progo, prihajajočo od Celja po Mislinjski dolini in vodečo po avstrijskih tleh po dolini Labudnice na Zeltweg. Pri Dravogradu, trgu s 691 (792) preb., se nahaja manjša čistilnica petroleja, poleg brodske edina v državi.

Slovenske gorice, ki se razprostirajo med Dravo in Muro vzh. od Kozjaka, so v vsem obsegu iz gline in finega peska sestojče terciarno gričevje, razrezano v prijazne gorice po neštetihih rečicah in potokih. Potek rek in potokov je nenavaden; večje reke teko v glavnem vporedno z Dravo in Muro, tako Pesnica v celi dolžini Goric, enako v krajši razdalji Ščavnica. Povprek pa teče nešteto potokov, vzporednih medsebojno. Doline so povsod razmeroma široke, v svojem spodnjem delu pogostem zelo vlažne ali celo močvirne. Slovenske gorice so izrazit vinogradniški predel, kjer je v nekaterih vzhodnih občinah nad 40% z vinogradi zasajenega areala. Najboljša vina vspevajo na vzhodu v okolici Radgone, Ljutomera in Ptuja. Dalje je to eno najboljših sadjerejskih okrožij. Slovenske go-

rice so razmeroma zelo gosto naseljene (75 do 100 na km²), prevladujejo pa mala selišča; hiše so raztresene po dolinah, vznožjih in pobočjih, dočim se zgoraj po slemenih belijo nešteti hrami in pa cerkve z župnišči in posameznimi hišami. Slovenske gorice segajo še nekoliko v Medjimurje, kjer končujejo nad Čakovcem. — V široki dolini Pesnice leži trg S v. L e n a r t (634 preb.), sicer pa imamo večja selišča le tam, kjer se Gorice znižajo v ravnino.

Mursko polje. Mura teče na severu tik ob Goricah od Špilj, kjer se jim približa, do Cmurka; odtod dalje do Radgone pa ostane med Goricami in reko prostora za do 6 km široko, 13 km dolgo ravan, po največjem kraju Apače imenovano **Apaško kotlino**, kjer se nahaja poleg Kočevja edini predel v Sloveniji, na katerem so Nemci kompaktno naseljeni kot kmetsko prebivalstvo, dasi le 3250 duš, seveda tudi ti povečini ponemčeni Slovenci. — Mura je v tem predelu regulirana, tako da so ostali mnogi prejšnji rečni rokavi mrtvi zatoki. Preje je Mura često menjavala svojo strugo, tako n. pr. je nekdanj tekla severno okrog Radgone in to mesto je ležalo na njenem desnem bregu.

[R a d g o n a je nastala na onem mestu, kjer je bil najprikladnejši prehod čez reko. Njen začetek leži v najstarejši slovenski dobi. Njeno prebivalstvo je bilo ves čas slovensko, v poslednji dobi pa se je postavilo na nemško stran, slično ko po ostalih obmejnih slovenskih mestih. Po avstrijski statistiki iz l. 1910 je imelo mesto od 2737 prebivalcev 1766 Nemcev, 49 Slo-

vencev in 922 »inozemcev«, to je prekmurskih Slovencev. Iz Prekmurja so se namreč v poslednjih letih v veliki meri izseljevali ne le v Radgono, marveč v vso pomursko pokrajino od Ljutomera do Cmureka. Radgonska okolica na levi strani Mure je istotako slovenska; v vaseh na I in S (Dedonci, Potrna, Slovenska Gorica, Zenkovci in Žetinci) se govori povsod skoro izključno le slovensko, le proti SZ slede resnično ponemčene vasi. Radgona z navedenimi slovenskimi vasi je ostala v avstrijski oblasti.] Nasproti mestu Radgoni leži na desnem, to je našem bregu Mure trg Gornja Radgona, sedež sodnega okraja, kjer prestopi železnica, vodeča onstran Mure od Špilj, na naša tla in teče dalje do Ljutomera. Pod Radgono je sicer Mura regulirana do Veržeja, tako da več ne spreminja svoje struge, toda skoro ob vsakem večjem deževju stopi čez bregove in poplavi bližnje travnike in loge; v zimski polovici leta se drži voda v opuščenih stranskih rokavih. Dohod do reke je tedaj v deževni dobi oviran, kar je bilo po osvoboditvi še posebno neugodno, ker ni bilo na vsej črti od Radgone do Murskega Središča nobenega mostu čeznjo in se je ves promet vršil po brodih. V poslednji dobi se je zgradil most pri Veržeju na Dokležovje.

Ravan ob Muri, spočetka pod Radgono le ozka, se nižje spodaj razširi v prostrano Mursko polje, ki ima sicer še obilo gozdne površine, a izkazuje vendarle nad 50% obdelanega sveta. Tu imamo zopet velike vasi, gostota ostaja med 75 in 100. Izmed krajev je omeniti blizu

Gornje Radgone kopališče in zdravilišče Radenska Slatina (Slatina Radenci), katere vodni izvor vsebuje zelo veliko ogljikove kisline, natrona in litija; imela je sicer doslej manj obiskovalcev, a je mnogo kisle vode razposlala v steklenicah. Trg Veržej (584 preb.) pri novem mostu čez Muro. Največji kraj je na vznožju Gorice ležeči Ljutomer, trg z 1381 (1302) preb., središče cvetočega vinogradništva, končna postaja zgoraj navedene železnice, ki dobi v bližnjih letih zvezo na Ormož in pa na Mursko Soboto v Prekmurju.

Prekmurje. Apaška kotlina in Mursko polje sta le dela velike, prostrane ravnine, ki se razprostira ob Muri najbolj na široko v Prekmurju. Predstavlja le nadaljevanje one ravnine, ki se vleče na levi strani Mure od Lipnice (Leibnitz) navzdol. Prekmursko ravan obdaja na severu nizko terciarno gričevje, ki se Slovenskim goricam najbolj približa med Cankovo in Radgono, dočim jo proti JI zagraja gričevje nad Dolnjo Lendavo, ki se približa vzhodnemu koncu Slovenskih goric na 8 km. Tako ograjena Prekmurska ravan, ki tvori z Murskim poljem eno ravnino, je največja ravan v Sloveniji, saj meri njena dolžina med Cankovo in Dol. Lendavo nad 35 km, do izliva Lendave v Krko pa še nadaljnih 15 km, dočim znaša širina 13 do 15 km, z Murskim poljem celo 23—25 km. Tudi tu izginja po ravnini voda v prodna tla, nekateri potoki celo kratkomalo usahnejo, ko priteko na ravan. Največja voda Lendava teče sredi ravnine, vendar že bližje si-nemu robu, vzporedno

z Muro, sprejemajoč številne dotoke z gričevja; izliva se naposled v Krko tik pred njenim izlivom v Muro. Na gorenjem koncu nasproti Radgoni je ravan povprečno 200 m nad morjem, v sredini pri Murski Soboti 187 m in pri Dol. Lendavi še 161 m. Ravan je tedaj le neznatno nagnjena. Lendava z glavnimi dotoki je regulirana; preje je povzročala s pogostimi povodnjimi mnogo škode in še sedaj je svet v njeni bližini dokaj vlažen, mestoma celo močviren.

Prekmurska ravan je dobro obdelana, saj je nad 50% površine v poljih; zato je tudi gosto naseljena (nad 100 na km²). Vasi, ki so pretežno zelo velike, so razpostavljene enakomerno po vsej ravnini. Zelo številna so bila doslej obširna veleposestva madžarskih grofov, dočim so bili naši ljudje ubožni mali posestniki, ki so imeli v veliki meri grofovsko zemljo v najemu. Skoro v vsaki večji vasi se nahaja mogočen grad s starimi, lepo oskrbovanimi parki in nasadi. Glavni kraj je M u r s k a S ó b o t a z 2934 (2748) prebivalcev, po narodnosti 2261 (1310) Slovencev in 427 (1305) Madžarov, po veri 2181 katolikov, 536 protestantov in 179 židov. M. Sobotata je lokalno trgovsko središče, končna postaja železnice, ki jo je vezala proti SI. z madžarskim železniškim omrežjem. V naših mejah je ostala proga do Hodoša, ki bo dobila nov pomen šele, ko bo zvezana preko Ljutomera na Ormož. Murska Sobotata je sedež okrajnega glavarstva za Prekmurje, ima prve razrede slovenske gimnazije in bo ostala gotovo upravno in gospodarsko središče Prekmurja. Meščani se

pečajo s trgovino, obrtjo in poljedelstvom. — Drugi najimenitnejši kraj Prekmurja je Dolnja Lendava, ki šteje 3009 (2729) preb. Po narodnosti je 848 (283) Slovencev, 455 (51) Srbohrvatov, 1533 (2375) Madžarov, po veri 2223 katolikov, 121 protestantov, 259 židov. V Dolnji Lendavi ima tedaj večino madžarski živelj, ki prevladuje tudi v bližnji okolici, v nekaterih vaseh tik ob meji, severno, južno in južnovzhodno od Dolnje Lendave, skupno kakih 12.000 ljudi, kar da z Madžari v Lendavi, M. Soboti in nekaterih drugih krajih 14.435 Madžarov. Dolnja Lendava ima živahno trgovino; omeniti je manjšo tvornico za izdelovanje dežnikov. Mesto leži tik pod prijaznimi griči, pokritimi s krasnimi vinogradi, najlepšimi v Prekmurju. Skozi D. Lendavo vodi železnica na Čakovec; njeno nadaljevanje čez Lenti je ostalo madžarsko.

Prekmursko gričevje, ki obdaja na severu in severovzhodu Prekmursko ravan, je v glavnem enakega značaja ko Slovenske gorice. Nizko, relativno le do 150 m se dvigajoče terciarno gričevje, pričenjajoče nad ravnino s široko diluvijalno teraso, je bogato razrezano po mnogoštevilnih dolinah, ki se vlečejo v zapadnem delu vse v smeri S-I, kamor teko potoki, le v vzhodnem delu, v povirju Krke, so doline usmerjene od Z proti I. Selišča, raztresena po vznožju, po pobočjih in slemenih gričevja, so pretežno mala. Prebivalstvo se peča tudi tu s poljedelstvom in živinorejo, vendar je mnogo revnejše nego na rodovitni ravnini. V sploš-

nem pa je ta del Prekmurja gosto naseljen. Vinogradi so omejeni le na ozek jugozapadni rob gričevja, le v goricah pri D. Lendavi igra vinarstvo večjo vlogo. Po nekaterih vaseh je zelo razvito lončarstvo.

Neosvobojeno Prekmurje. Po trianonskem mirovnem dogovoru je meja med Jugoslavijo in Madžarsko potegnjena tako, da poteka v opisanem gričevju v severnem delu po razvodju med Lendavo in Krko na eni in Rabo na drugi strani. Vsled tega je ostalo pod madžarskim gospodstvom še devet popolnoma slovenskih vasi (Dolnji Sinik, Gornji Sinik, Štefanovci, Andovci, Verica, kabska Slovenska vas, Ritkarovci, Sakolovci, Otkovci) ter trije kraji, kjer so Slovenci vsaj deloma zastopani (Farkašovci, Židava, mesto Monošter, t. j. St. Gotthard) s skupno blizu 5000 naših sonarodnikov. Ti slovenski kraji leže v gričevju, po katerem vodijo dolinice proti SSI v Rabo, segajo pa tudi še v samo dolino Rabe.

2. Avstrijska Slovenija.

Celovška kotlina je velika tektonska udorina, največja v Vzhodnih Alpah. Po obliki spominja na velikanski enakokrak trikotnik, katerega osnovnica leži na jugu na vznožju Karavank od Beljaka do Pliberka. Na S predstavlja njega podaljšek prostrani Krappfeld. Dolžina kotline znaša 75 km, širina 20—30 km. Ravni deli leže povprečno 400—500 m nad morjem. Še številneje ko v Ljubljanski kotlini se dvigajo

na nji osamljene vzpetosti (najvišja 1076 m). Prvotni začetki kotline so starejši, glavni udor pa se je zvršil v mladotercijarni čobi; mladotercijarne kamenine predstavljajo v velikem delu površino kotline, tvoreč nizko gričevje v vsem srednjem delu. Odslej so se stekale reke koncentrično od vseh strani v kotlino. Toda današnje lice pokrajine je v glavnem delo ledene dobe. Kajti takrat je velikanski ledenik, ki je prihajal ob Dravi navzdol, pokrival vso kotlino tja do Št. Vida ob Glini in do preko Velikovca in Pliberka. Pri Celovcu je bil še 500 visok in 30 km širok. Ta ogromna množina ledu je s svojim učinkovanjem v mnogem oziru spremenila lice pokrajini. Toda poglobljevalno delovanje ledenika ni bilo povsod enakomerno, marveč se je osredotočilo na posameznih nižjih progah, med osamljenimi vzpetostmi, t. j. tam, kjer so se pomikali glavni tokovi ledu. Na S predstavlja tako progo dolina Osojskega jezera in nje nadaljevanje v dolini Gline, v sredini vdolbina Vrbskega jezera in nje nadaljevanje ob dolnji Krki, s stransko progo preko Hodiškega jezera, na jugu pa Rožna dolina, po kateri se je pomikal ledenikov del, prihajajoč po Zilski dolini preko Blaškega jezera. Po teh progah so se tla najbolj poglobila. Na mnogih mestih je ledenik nagromadil velike množine ledeniških grobelj, ki tvorijo še danes vence nizkih, velikim nasipom podobnih vzpetosti, kakor jih opazujemo zlasti okrog Velikovca, Dobrle vasi in Grabštanja. Med njimi so ostala na mnogih mestih jezera. Zlasti številna so taka jezera po ravnokar

opisanih globljih vdolbinah. Poleg večjih jezer (Vrbsko, Osojsko, Hodiško, Blaško, Klopinjaško in dr.) je mnogo prav majhnih, mnogo pa je tudi tako plitvih, da že prehajajo v močvirja, mlakuže in barja s šoto. Koroška se tedaj po pravič menuje dežela jezer.

Pa tudi nenavadno spreminjav, v ponovnih pravokotnih kolenih zavrt tek rek v Celovški kotlini je posledica ledene dobe. Ko je ledenik s svojimi neizmernimi ledenimi plastmi pokrival kotlino, so si morale reke, ki so se preje stekale v njeni sredini, iskati odtoka pred robom ledenika; tako je Krka tekla od Mostiča mimo Trušenj, Vobr in Grebinja pod Rudo v Dravo. Istotako je Bela tekla ob južnovzhodnem ledenikovem robu, v bližini Pliberka v Dravo. Ko se je led umaknil, so se reke skušale vrniti na staro centripetalno pot; Krka je udarila od Mostiča na jug, slično Glina; Bela pa se je obrnila pri Žitari vasi na SZ. Na mnogih mestih so ostale široke, prostorne doline — brez reke ali le z malimi potočki, drugod preveliki tokovi v preozkih strugah.

Ledeniški prod pokriva zlasti južnovzhodni del ravnine; pa tudi Rožna dolina je pokrita na debelo s prodom, ki so ga številni potoki nanesli s Karavank. Kjer prevladuje apnenčev prod, kakor na pr. na vznožju Karavank, so tla suha in pokrita z gozdom. Povečini pa se nahaja na produ že dovolj debela plast prepere-line, tako da je mogoče uspešno in izdatno poljedelstvo.

Celovška kotlina se odlikuje po svojih toplotnih ekstremih. Dočim je poletje dosti vroče, so zime znane po izredno hudem mrazu. Tu imamo klasičen vzgled takoimenovanega toplotnega obrata ali inverzije. V jasnih zimskih nočeh se vrši izžarevanje v posebno veliki meri, pri čemer polze plasti mrzlega zraka z obrobnih gora v najnižje predele kotline; mirno, brezvetrno zimsko vreme v dobi zračnih maksimumov pospešuje ta proces. To se nadaljuje dan za dnem; neprestano polze po pobočjih shlajene zračne plasti navzdol in se zbirajo na dnu kotline. Istočasno nastopa gosta megla, ki stoji često tako visoko, da mole le obrobna gorovja iz nje. Pri tem je dno kotline mrzlejše, nego pobočja, odkoder je mrzel zrak sproti spolzel v dolino; šele nad ca 1200 m se začne temperatura zopet nižati.

Vzpričo toplega poletja povsod uspevata še pšenica in koruza, tudi ajda; mnogo je dobrega sadja in pri Žitari vasi ob vhodu v Belsko dolino uspeva vsled lokalnih južnih vetrov celo vinska trta; toda to je v celi Koroški edini kraj z vinogradi, pa še ti dajo le zelo kislo vino.

Južnovzhodni del kotline, južno od Drave, do Strojne in pobočij Karavank, se imenuje *Podjunska dolina* ali kratko *Podjuna* (ime baje, po rimski naselbini Juenna, zap. od Globasnice). Pokrita je v velikem delu z gozdom, zlasti v sredini ravnine, zato v splošnem ni gosto naseljena in gostota ostaja pod 50; večina selišč leži na robih, največ v južnem pasu. Največji kraj je mestece *Pliberk* (1070

preb.), ki je dobil svoje ime po svinčenih rudnikih, ki so se nekdej nahajali tod v bližini.

Nad Podjunsko dolino se dvigata na jugu visoki skupini Pece in Obirja, — slednji ima stalno visokogorsko vremensko opazovalnico (2047 m); med njima vodi globoko v gorovje Belska dolina, ki je povečini ozka gorska soteska. Začenja nad že omenjeno Žitaro vasjo (vinogradi), kjer se nahaja v bližini pri Miklavčevem velika tvornica lesovine. Po dolini vodi ozkotirna železnica, od postaje Sinčavas na glavni progi, in končava naposled v Železniki kapli, trgu z 1115 preb.* znanem gorskem letovišču, ležečem 558 m nad morjem, prikladnem izhodišču za ture v Karavankah in Kamniških planinah. V prejšnjih časih je cvetela v trgu železna obrt, pa tudi trgovina, ker vodi tod dobra cesta preko Jezerskega prelaza (1216 m) in po Kokrski dolini na Kranj. Na severnem vznožju prelaza je kraj Bela (833 m) v slikoviti, velegorski krajini, z izvorom kisle vode. — V okrožju Železne kaple, ki se odlikuje kakor vse obrobje Celovške kotline po izredno lepih in velikih gozdih, segajo selišča do 1000 m visoko; toda prebivalstvo se peča skoro le z živinorejo in gozdarstvom, oziroma drvarstvom, pripravljanjem lesa, drv in oglja. Na vzhodnem pobočju Obirja so stari svinčeni rudniki.

Severno od Drave, ki teče mimo Podjune v izredno globoko, a tesno vrezani strugi, se

* Za avstrijsko ter italijansko Slovenijo in Istro se nanašajo navedbe glede števila prebivalstva na štetje iz l. 1910.

širi predel prijaznih ravníc, širokih, povečini zelo vlažnih dolin in ljubkih okroglih gričkov. Središče mu je Velikovec, mesto z 2028 preb., sedež okrajnega glavarstva. Severno od tod segajo slovenske vasi visoko gor na položna, enakomerno vzbočena pobočja Svinške planine, katere južna stran je še vsa slovenska; najvišje ležita vasi Djekše in Kneža (1160 m nad morjem.) — Razvodje v gričevju med Grebinjsko dolino (trg Grebinj) in dolenjo Labudnico predstavlja hkrati slovensko-nemško narodno mejo. Dravska dolina je tudi na levem bregu poseljena s slovenskimi selišči, le trg Labud je nemški, toda že v neposredni okolici bivajo Slovenci.

Zapadni del Celovške kotline sestoji v južnem predelu iz dolge, a ozke doline ob Dravi, nad katero se neposredno dvigajo Karavanke; to je Rož ali Rožna dolina, ki pričinja pod Beljakom pri Skočidolu in se vleče do Dravske soteske pod odrastki visokega Obirja v dolgosti kakih 50 km, dočim širokost ne znaša nikjer preko 5 km, po večini pa je dolina mnogo ožja. Razlikujemo Zgornji in Spodnji Rož. Rož je ena najlepših slovenskokoroških krajin, ležeč na vznožju visokih Karavank, pod katerimi se vrstijo nizki terciarni grički. Močni hudourniki prinašajo na mnogih mestih obilo proda iz velegorskega sveta in potiskajo Dravo na severni rob Roža, tesno pod vznožje Osojnice. Dolenji del Spodnjega Roža je malo poseljen, dočim je v ostalem delu svet dobro obdelan in dobro obljuden in slovi posebno po svojem sad-

jarstvu. Največji kraj so B o r o v l j e, trg z 1584 preb., ležeč tam, kjer se začne vzdigovati cesta čez Ljubeljski prelaz iz Roža. Borovlje so star obrtni kraj s starim puškarstvom, puškarska strokovna šola; železna obrt je tudi sicer zelo razvita (izdelovanje žice, žebeljev, železnih šibik). Zapadno od Borovelj je B i s t r i c a (v R o ž u), ki je imela nekdanj cvetoče žebeljarstvo, sedaj pa izdeluje žice in žreblje v podjetju, ki je last Jeseniške družbe. — V ostalem se prebivalstvo v Rožu peča s poljedelstvom in živinorejo. — V gorovju leži nedaleč od Ljubeljske ceste v lepi Podenski dolini, ki jo je izdolbel ledenik, kraj Slovenji Plajberg, kjer so nekdanj kopali svinec. — V zapadnem delu Roža se širi za pasom nizkih gričkov, izven prave Rožne doline, mala kotlinica, v kateri leži B l a š k o j e z e r o, z malim nizkim otočkom. Jezero, ki je zelo plitvo in pošilja svoj odtok v Zilo, je postalo v poslednji dobi priljubljeno letovišče in kopališče in ob njem se blešči že lepo število vil, največ last Beljačanov.

Na severu obroblja Rož O s o j n i c a (Sattnitz), to je kompleks gričevja in planot, povečini mladotercijarne starosti, ki se vleče od gorenjega konca Vrbskega jezera do Drave pri Mohličah, kjer reka zavije proti severu; na severu sega do Vrbskega jezera in do Celovške ravnine. Osojnica je po velikem delu zgoraj vravnjena, tako da ima mestoma značaj planote, zlasti v zapadnem delu, kjer se dviguje najvišje (do 984 m). V gričevje je ledenik izdolbel mnogo kotlinic, v katerih so se ohranila jezera ali

vsaj močvirja in mlakuže; največje tako jezero je *H o d i š k o* (560 m nad morjem). Pobočja in višine nosijo razmeroma mnogo selišč, dasi manjše velikosti; gostota ostaja v splošnem med 35—50. V srednjem delu nad Celovcem, kjer se pri *Vetrinju* ravan najbolj zajeda v gričevje, vodijo ceste in železnica v Rož; tu stoji vas *V e t r i n j s* starim samostanom in veliko tvornico za sukno, spadajoč že k neposredni okolici Celovca.

Severno od vzhodnega dela Osojnice se razprostira *C e l o v š k a r a v a n*, ki je v južnem delu, od Vrbskega jezera do Krkinega izliva pod Grabštanjem popolnoma ravna, v mnogih delih, zlasti med jezerom in Žrelcem, celo močvirna in preprežena s številnimi kanali. Tudi Glinica, odtok jezera, je kanalizirana; Glinica kakor tudi spodnji tok Gline in naposled Krke teko ob južnem robu ravnine pod Osojnico. — Proti severu se nahajajo na ravnini številni ljubki grički ovalnih oblik — ledeniško groblje iz ledene dobe, še bolj proti severu postajajo izolirani griči višji in številnejši, tako da ločijo podolgovato, precej močvirno *G o s p o s v e t s k o p o l j e* od ostale ravnine. Visok paš hribovja, ki se vleče od kolena Krke pri Mostiču proti zapadu (*Steinbruchkogel* 1075 m, *Magdalenska gora* 1056 m, *Št. Urška gora* 1018 m) loči Celovško ravan od *Št. Vidske*. To je hkrati severna meja bivšega glasovalnega pasu B, meja, preko katere je zmagala germanizacija šele v drugi polovici prejšnjega stoletja;

še sredi 19. stoletja je potekala tod severna meja koroških Slovencev.

Celovec (446 m), največje mesto na slovenskem Koroškem, hkrati glavno mesto koroške dežele, leži skoro sredi Celovške kotline, v zapadnem delu ravnine, tam, kjer je najlažje prekoračiti Osojnico v smeri na jug in kjer je vodila že stara cesta, v najnovejši dobi železnica. Celovec je prevladal ostala lokalna središča šele v novejši dobi; kajti v starem veku je bilo najimenitnejše mesto pokrajine — Virunum — na Gosposvetskem polju, v srednjem veku, do 1518 pa Št. Vid ob Glini. Celovec je bil za Avstrije slično Ljubljani pretežno uradniško mesto, središče deželnih uradov; šele v poslednji dobi se je naselilo tudi nekaj industrije. Mesto je grajeno zelo enostavno, ima pravilno se križajoče ulice, brez znamenitejših historičnih stavb. Oddaljeno je le slabo uro hoda od Vrbskega jezera. Prebivalcev je imel Celovec l. 1910 28.911, s predmestji 38.000. Mestni vodovod dobiva vodo izpod Osojnice, zapadno od Žrelca, za električno razsvetljava se izrablja vodna sila na Krki pri Bregu. Celovec je večje križišče železnic in sicer vodi skozenj proga južne železnice iz Maribora, ki teče dalje ob severnem bregu Vrbskega jezera na Beljak ter ob Dravi navzgor v italijanske Tirole. Druga proga prihaja z Gornje Štajerske preko Št. Vida ob Glini in po Gosposvetskem polju ter vodi iz Celovca preko Osojnice v Rožno dolino in po njej v Beljak s kratko lokalno progo iz Sveč v Borovlje in iz Podroščice po predoru na

Jesenice — preje del glavne proge. — V Celovcu je glavni del prebivalstva slovenskega pokolenja, dasi se seveda sproti ponemčuje; še sedaj sta si dotoka slovenskih in nemških okoličanov v razmerju 4 : 5; slovenski tedaj le malo zastaja za nemškim. L. 1900 je bilo v Celovcu poleg 5695 v mesto pristojnih meščanov, 6498 v slovenska in 8253 v nemška okrajna glavarstva pristojnih doseljencev.

Okolica Celovca je popolnoma poljedelska. Na skoro povsem ponemčenem Gosposvetskem polju blizu vasi Gospa Sveta se nahaja še vojvodski stol, zadnji spomin na nekdanje vstoličevanje koroških vojvod. Blizu tam je stalo veliko rimsko mesto Virunum, eno največjih mest Norika.

Vrbsko jezero (površina 20.6 km²), največje jezero slovenske zemlje, je dolgo 17 kilometrov, a široko povprečno le 1.6 km. Pasovi moren, na katerih enem delu leži na ozkem, dolgem polotočku prijazni kraj Otok (nemško Wörth, po katerem imenujejo Nemci jezero), delijo jezero v dva dela, oba razmeroma plitva, globoka največ do 84 oziroma 75 m. Vrbsko jezero, ki ima poleti izredno toplo vodo (22 do 27° C), po zimi pa močno zamrzne, tvori s svojo gričevnato okolico ljubko pokrajino, ki privablja vsako poletje na tisoče gostov. Okrog in okrog jezera se vrste kopališke naprave, hoteli in vile. Največja središča tujskega prometa so na severni obali; tu sta letovišči in kopališči Poreče (letno 4556 gostov) in Vrba (4583 gostov). Na južni strani, ki se doslej ni mogla

meriti s severno, sta najimenoitnejši Ribnica in Otok. Po jezeru se vrši promet tudi s parniki.

Severno od Vrbskega jezera se dviguje do doline ob gorenji Glini in do Osojskega jezera hribovit svet, v vzhodnem delu nizko gričevje s prijaznimi okroglimi vrhovi in vmes ležečimi kotanjami in dolinicami, pokritimi z jezerci in močvirji, — tipična poledeniška krajina — v zapadnem delu višje hribovje, sestojече iz prvotvornih kamenin, poraščeno z gostimi gozdi in padajoče strmo v Osojsko jezero. V vzhodnem delu je severni pas že ponemčen, v zapadnem pa gre današnja narodna meja ravno po razvodju med Vrbskim jezerom na eni in pritoki Gline ter Osojskega jezera na drugi strani; tvorijo jo vrhovi Gallinberg (1055 m), Taubenbüchel (1076 m, najvišji vrh) Rabenkofel (1072 metrov) in Kumberg (770 m). Poseljeno je precej enako kakor Osojnica.

Na zapadnem robu Celovške kotline, pod strmim Dobračem, stoji blizu izliva Zile v Dravo Beljak (508 m), v prometnem oziru zelo važno mesto, kjer se križajo prirodna pota, namreč dravska pot z ono, ki vodi iz vzhodnih alpskih dežel preko Št. Vida ob Glini po Zilski ter Kanalski dolini čez Pontebo, ali pa čez Predil, v beneško ravan in do morja. To važno prometno vlogo je obdržal Beljak tudi v najnovejši dobi, ko je postal važno železniško križišče. Ima tudi velike železniške delavnice ter je živahno središče za lesno trgovino, zlasti za izvoz v Italijo. Beljak je bil do l. 1760 v oblasti

bamberških škofov, ki so tu naselili Nemce; danes je Beljak domala povsem nemški. Leži na obeh straneh Drave in šteje sam 14.878, s predmestji pa 18.116 prebivalcev, od tega 1345 vojakov. Jugozapadno od mesta se nahajajo Beljaške toplice (28° C). Na zapadu in severu se stika z nemškim narodnim ozemljem, na J in I pa sega tik do mesta kompaktno slovenski živelj; dotok v mesto je pač iz nemškega teritorija večji nego iz slovenskega. — Dočim spada Celovec kot historično in prirodno ter gospodarskoprometno središče koroške kotline, ki je vendarle še pretežno slovenska, vsekakor še v slovensko narodno sfero, pa posest Beljaka za nas ni tolike važnosti. Zveza z Zilsko dolino je mogoča iz Roža preko Blaške kotlinice, kjer vodi železnica, dalje preko Korenskega prelaza in preko Trbiža; kot meja koroške Slovenije bi mogla veljati dolinja Zila izpod Brnce.

Zilska dolina. V okolici Beljaka se iztekata v Celovško kotlino dve veliki alpski dolini, Dravska in Zilska. Dravska je danes v vsem obsegu nad Beljakom popolnoma nemška, Zilska pa je v svojem spodnjem delu tja do Šmohora povsem slovenska. Tudi Zilska dolina je v svojem današnjem licu posledica ledene dobe; široko koritasto dno z izredno strmimi pobočji, ki jih režejo stranski potoki le v ozkih soteskah. Po ledeniku povzročena prevelika strmina je povzročila na pr. pri Dobraču silne podore, ki so zasuli spodnji del doline. Toda glavni podor se je zvršil že koncem ledene

dobe; znameniti, zgodovinsko znani podor iz leta 1348 je bil razmeroma neznatnejši ter pomeni le zaključek tega procesa. Kameniti grušč podorov pokriva še danes na površini 24 km² dolino pri Podkloštru; Zila in Zilica tečeta skozenj le v ozkih strugah. Sicer pa je dno Zilske doline široko, a na mnogih mestih močvirno. Ker so stranski potoki naplavljali obilo proda v dolino, se je Zila cepila v rokave in delala velike vijuge; zato je bila potrebna regulacija in zazidavanje hudournikov. Sicer v dolini, ki leži 500—600 m visoko, vzpričo toplejših južnih vetrov še uspeva koruza in sadje in celo še kostanj, vendar vsposabljajo številni vlažni travniki pokrajino bolj za živinorejo, zlasti konjerejo. V spodnjem delu doline je najznatnejši in največji kraj Podklošter (860 preb.), sedež sodnega okraja, s tvornico za svinčeno belobo. V Podkloštru se odcepi od glavne proge lokalna železnica do Šmohora. Trg Š m o h o r, 603 m, brez vojaštva 964 preb., leži na narodni meji; do tu sega od vzhoda kompaktno slovensko prebivalstvo. V nekaterih vaseh slovenske Zilske doline, največ v Podklošterski občini, se je ohranilo še blizu 200 protestantov iz dobe reformacije.

Ziljani so ohranili izredno mnogo starih slovenskih običajev; v nobeni vasi ne manjka stara slovenska lipa, okrog katere praznujejo na pr. na binkoštni ponedeljek nekaj ostanek starih bojnih iger: Kmetski fantje zbijajo v najhujšem diru na konjih z železnimi kolčki na kolu nataknen čeber. Zmagalec dobi za plačilo

od najlepšega dekleta lep venec. Po igri zaplešejo fantje in dekleta »prvi« (raj) pod lipo.

Nad dolino na obeh straneh se nahajajo bogati planinski pašniki Ziljanov. Na severni strani v visokih gorskih dolinicah se nahajoča selišča so že poseljena z Nemci. V največji taki stranski dolini za Dobračem se nahajajo pri Rovtah (ali Rovtih) in Plajbergu, kjer istotako prevladuje nemško prebivalstvo, veliki svinčeni rudniki, ki so dajali pred vojno 40 do 60.000 q svinčene in 20.000 cinkove rude.

Južno od Zilske doline ležeči del Koroške, to je Kanalska dolina s Trbižem, je v italijanski posesti; njega opis sledi v oddelku o Julijski Benečiji.

3. Italijanska Slovenija.

Oni del Slovenije, ki se nahaja pod gospodstvom Italije, se deli po politični preteklosti na sledeče dele: 1. kos Koroške, to je Trbiž z okolico ter s Kanalsko dolino, 2. bivša Goriška, 3. Beneška Slovenija, ki se nahaja v italijanski oblasti že izza l. 1866, 4. južno-zapadni del Notranjske, 5. Trst z bližnjo okolico, 6. slovenski del Istre, ki je tvoril z ostalo Istro eno pokrajino. Navedene pokrajine razen Beneške Slovenije nosijo sedaj skupno ime Julijska Benečija.

Da tvori v geografskem oziru soško porečje s Tržaškim Krasom in obalo — jedro italijanske Slovenije — dobro prirodno enoto, o tem ni dvoma. Gorenja in srednja Soška dolina z

Brdi in Vipavsko dolino ima svoje prirodno središče v Gorici; vse skupaj s Tržaškim Krasom, dolino Reke in severno Istro pa teži gospodarsko in prometno k Tržaškemu zalivu in k Trstu. Pač pa sodi Trbiž bolj k gorenji Savski ali Zilski ali navsezadnje k Kanalski dolini nego k Soški. Postojnsko okrožje leži med Trstom in Ljubljano v sredini in more biti s precej enako utemeljenostjo priključeno ljubljanski kakor soško-tržaški enoti. Le malemu zapadnemu delu Beneške Slovenije je geografska skupnost z beneško ravnino oziroma z dolino Bele prirodnejša nego s Soško dolino.

Trbiško okrožje tvori znamenito gorsko krajino, prvovrstne važnosti v prometnem oziru. Tu se stikajo Karavanke, Karnske in Julijske Alpe; Trbiž pa leži na onem mestu, kjer so prehodi preko teh gorovij najlažji. Dolina Zilice, ki loči prvi dve gorovji, predstavlja na veliko daljavo edini zložni prehod preko sicer tako težko prehodne Dravske skupine; cesta se vzpne 730 m visoko. Vzporedno z gorovjema, prečno na dolino Zilice, pa vodi globoko vrezana **Kanalska dolina**, kakor se imenuje dolina ob gorenji Beli, dotoku Taljamenta. Kanalska dolina je le premočrtno nadaljevanje gorenje Savske doline, v katero prehaja onostran doline Zilice brez vsakršnega prelaza; najvišje mesto, Rateško razvodje, leži 854 m, Žabniško razvodje med Belo in Zilico pa 804 m nad morjem. Zareza Zilice pa se nadaljuje na J mimo Rabeljskega jezera preko prelaza Pre-

dila (1156 m) v gorenjo Soško dolino. V križišču teh dveh prirodnih prehodov, po katerih so vso zgodovinsko dobo vodile važne ceste, leži Trbiž 750 m visoko, v srednjem veku živahen trgovski kraj, v novejši dobi važna železniška postaja. Preje je imel Trbiž, ki je leta 1909 postal mesto, precejšnjo železno obrt. Vse Trbižko okrožje je bilo dolga stoletja last bamberških škofov, ki so semkaj naselili mnogo nemških kolonistov (okr. l. 1400), ki so se ohranili do danes. Kajti Trbiž z okoliškimi vasi Kokovo, Rovte, Bovček (ali Mali Tolmin) in Rabelj, ki tvorijo skupaj Trbižko občino, (mesto samo ima le 1681 prebivalcev), je pretežno nemški; enako so nemški otoki Bela peč z železno tvornico, ki je pripadala Kranjski, Naborjet z Lužnico in Pontabelj; vmes pa so popolnoma slovenske občine Žabnice, Ukve in Lipalja vas. Za poljedelstvo je podnebje povčini že preosorno, dasi so poseljene le doline. Glavni posel je živinoreja, saj je na razpolago obilo bogatih planinskih pašnikov, kamor gredo prebivalci čez poletje. Rabelj (z ličnim jezerom) ima zelo velik rudnik za cink, v manjši meri tudi za svinec, v Mrzli vodi je topilnica za cink. Pri Žabnicah je znamenita božja pot Sv. Višarje 1792 m. Naborjet, ki je imel nekđaj fužine, ima žveplene toplice

Soška dolina se odlikuje po bogati raznolikosti prirodnih pojavov. Gorenji del doline se nahaja v velegorskem alpskem svetu, segajoč pod najvišje julske velikane, v srednjem delu teče reka med kraškimi apneniškiimi

planotami in v spodnjem delu se nahaja na robu velike beneške ravnine, v območju polnega razcveta mediteranskega podnebja in rastlinstva. Nikjer ni razdalja med visokimi Alpami in morsko obalo tako kratka ko tu, zato so tudi prehodi v podnebnem, rastlinskem in sploh prirodnem oziru tako neposredni.

Dolina gornje Soče, izdolbljena sredi krasnega velegorskega sveta, v obliki velikanskega korita, je delo ledenika, ki je segal po njej do Tolmina. Najvišji del doline, veličastna Trenta, se odlikuje po dobrih planinskih pašnikih; tu izvira Soča, ki teče spočetka z velikim strmcm in močno vodno silo ter goni obilico žag. — V Bovški kotlini, ki je tektonska udorina, se odcepi predilska cesta od Soške doline; ob njenem vznožju stoji trg Bovec (1345 preb.) Dalje spodaj pri Žagi spremeni Soča nenadoma svojo smer s tem, da se v ostrem kolenu obrne proti JI; v tej smeri ostane do novega ostrega zavinka pod Tolminom. V tem delu spremlja reko na zapadu sredogorje z Matajurjem (1645), dočim se na vzhodu dviguje veliki sklop Krna (2245 m), pod katerim se nahaja vasica Vrsno, rojstni kraj Simona Gregorčiča.

Pri Kobaridu stopi Soča v veliko tektonsko prelomnico, v kateri je vdolbljena dolina med Kobaridom in Tolminom; ta takoimenovana idrijska prelomnica se nadaljuje proti Z preko Breginja; v njej se nahaja gorenji tek Nadiže, ki je tekla pred ledeno dobo v Sočo pri Kobaridu; sedaj je ostala le prostorna do-

ljna brez večje vode, vežoča Soško in Nadižino dolino. Tod je vodila v srednjem veku tako važna čedadna cesta iz Italije na Predil. Italijani so zgradili za vojne po njej ozkotirno železnico, po kateri se vrši še sedaj promet med Čedadom in Kobaridom. Po njej se odvrča gorenja Soška dolina od Gorice in se obrača na Čedad in Videm. Istotako mislijo speljati normalnotirno železnico ob Nadiži navzgor. Kobarid je trg z 862 prebivalci. Odtod do Tolmina je dolina Soče precej široka in sicer koritaste oblike V mali Tolminski kotlini zapusti Soča tektonsko prelomnico, ki se nadaljuje proti Idriji; tu se je nahajal v ledeni dobi konec ledenika, o čemer nam pričajo sledovi končnih moren, ki jih je opazovati pri Tolminu. Soška dolina, ki predstavlja sredi visokih Alp edini poseljeni predel, bi mogla živahno razviti turistikó, ako bi se izpeljala po nji železnica, ki bi bila tudi velikega pomena za izrabo bogatih vodnih sil in za lesno trgovino.

Tolminska kotlina je važna v mnogem oziru. Tu se križajo glavne tektonske prelomnice: soška, ki se vleče dalje preko Idrije v notranjski Kras, druga gre na južnem vznožju Julskih Alp proti vzhodu, ob njej je velika Julska ploča kakor odsekana. Dolina Bače in Selščice nam kaže v glavnem njen potek. Južno odtod se širi Julsko predgorje s Poreznom (1632 m) in Blegošem (1562 m) kot najvišjima vrhovoma. Toda dolenjo Bačo dosega že predel kraških planot, katerih severni odra-
stek Banjška planota, podaljšek Trnovskega

lesa, se širi do južnega obrobja Tolminske kotline. Tu je tudi znatno križišče prometnih črt, kajti tu se stikajo v cesto ob Soči pota: ob Bači iz doline Selščice in ob Idriji iz Idrije ter od Žirov iz doline Poljansčice. V najnovejši dobi se je izpeljala železniška proga po dolini Bače in ob Soči navzdol; S v. L u c i j a je postala važna postaja za promet na gorenjo Sočo ter se vrh tega odlikuje po bogatih izkopaninah iz prazgodovinske dobe. Glavni kraj pa je Tolmin (178 m), trg z 1016 prebivalci, sedež okrajnega glavarstva; za italijanskega gospostva je dobil slovensko učiteljsko, ki se je nahajalo preje v Gorici. — V dolini Bače se nahaja v Podbrdu tvornica lesnih izdelkov.

Južno od doline Bače, ob kateri neha Julijsko velegorje, se razprostira predalpsko sredogorje ter prve dinarske planote. Južno od gorenje Bače je Cerkljansko hribovje, sestojече povečini iz paleozojskih škriljcev; po položnih pobočjih se vzpenjajo selišča do okrog 800 m visoko. Največji kraj je C e r k n o, globoko v dolini 324 m nad morjem z 1061 prebivalci.

Južno odtod v Idrijskem gorovju že prevladujejo planote, visoke 700—800 m, ki so razmeroma dobro poseljene; najvišje leži vas Vojško (1087 m) nad Idrijo. V globoko vrezani dolini gorenje Idrije pa leži I d r i j a, mesto s 6094 prebivalci, s svetovnoznanim rudnikom živega srebra (odkrito l. 1497). Idrija predstavlja sedaj tretji največji rudnik živega srebra na vsem svetu; daje povprečno na leto nad 5000 q živega srebra, zaposluječ okrog 1200 delavcev.

— Idrija ima popolno realko in izza italijanskega gospostva tudi realno gimnazijo. V Idriji in okolici je živahno čipkarstvo.

Med doleno Bačo in doleno Idrijico, Soško in Vipavsko dolino se dviga Trnovska planota, ki kaže že vse kraške pojave. Globoko vrezana Čepovanska dolina jo loči na dva dela; na zapadu je Banjška planota 700—800 metrov nad morjem, večjidel gola, pa povečini dobro poseljena (50—75 na km²), a siromašna. Vzhodni del je prava Trnovska planota 1100 do 1200 m nad morjem, skoro povsem neposeljena, pokrita z velikanskimi smrekovimi in bukovimi gozdi, ki so v državni lasti. Nje nadaljevanje proti JI je Hrušica z Nanosom (1299 m). Trnovska planota s Hrušico pada strmo na vse strani, najstrmeje proti jugu v Vipavsko dolino.

Najgosteje naseljena pa je v tem predelu Soška dolina, ki izkazuje med Tolminom in Solkanom 75—100 ljudi na km². Soška dolina spremeni pod Sv. Lucijo, kjer so ohranjene končne ledeniške morene, svoj značaj. Tu zapusti znamenito idrijsko prelomnico, njeno dno je pokrito s prodnimi nanosi ledene dobe, ki tvorijo ob reki terase; vendar je Soča izgrebla svojo strugo skozi nje in jo vdolbla v apniško podlago, tako da ima v velikem delu značaj krasnih debri, mestoma z navpičnimi do 100 m visokimi stenami. Čim južneje pod Tolminom, tem bolj prevladujejo mediteranski vplivi; vinska trta, ki uspeva ob Soči do Kobarida, ob Bači do Grahova, igra proti jugu vedno važnejšo vlogo. Ciprese in smokve ter drugo južno sadje zač-

njajo pri Avčah, a na Kanalskem, v gričevnati okolici trga Kanal (774 prebivalcev, od tega 297 vojakov), je vinogradništvo ter sadjarstvo že eden glavnih virov gospodarskega obstoja.

Vipavska dolina in goriška Brda. S strmim, 600—700 m visokim robom je Trnovski les na južno stran kakor odsekan in pod njim se razprostira prelepa, rodovitna Vipavska dolina ter na desni strani Soče nje podaljšek — goriška Brda. Brda so nizko gričevje, sestoeče iz terciarnih peščencev, razrezano po neštevilnih potokih in dolinicah; njih površina predstavlja po svoji rodovitnosti prijetno nasprotje kraški okolici. Brda so vsa v vinogradih in sadnih vrtovih — pa tudi oljka, lovor in cipresa rastejo tu — in predstavljajo eno najlepših vinorodnih pokrajin Slovenije, hkrati pa tudi eno najgosteje naseljenih predelov (gostota nad 100). Tam kjer prehajajo goriška Brda na JZ v rodovitno furlansko nižino, meji slovensko prebivalstvo na Furlane, ki so prebivalci nižine. Kormin, mesto s 4166 preb., ležeče na južnem robu Brd, je že italijanski oziroma furlanski kraj (svilarstvo).

Podaljšek Brd na I je Vipavska dolina, ki se širi med Trnovskim lesom in Komensko planoto proti I ob Vipavi in končuje ob prelazu pri Razdrtem. Je v glavnem istega značaja ko Brda; nizko gričevje iz terciarnih kamenin, le da postaja njih širina proti I vedno ožja; tudi tu je gričevje razrezano v neštevilne doline in gričke, dočim resnično ravnega sveta ni mnogo, največ še v gorenjem delu okrog trga Vipave

in pa v spodnjem delu že v bližini Soče. Vsa dolina je pod vinogradi in sadnimi vrtovi, ki nudijo glavni vir dohodkov; pred vojno, za Avstrije se je sadje z Vipavskega, Brd in Kanalskega, relativno najzgodnejše, izborno razpečavalo po notranjosti. Kajti podnebje Vipavske doline in goriške okolice je izredno ugodno, proti jugu je pokrajina odprta toplim vetrovom z morja, na severu pa jo brani visoki zid Trnovskega lesa pred mrzlimi severnimi vetrovi. Toda čim vzhodneje, tem hujše nastopa burja, ki v zimski polovici leta divja zelo pogostem in povzroča zelo mrzle dni. Prave zime bi niti ne bilo, da ni burja ravno v vzhodnem delu Vipavske doline tako silovita in mrzla. Gorica, ki je pred njo že boljše zavarovana, je veljala kot klimatično zdravilišče. Pomlad nastopi zelo zgodaj, nekako za mesec dni preje nego po ostali Sloveniji; jesen je zelo dolga. — Vipavska dolina je dobro poseljena; gostota se dviga povsod nad 100. Večji kraji so: v vzhodnem delu trg **V i p a v a** (1038 preb.) pod Nanosom, kjer izvira reka Vipava; SZ-no odtod je trg **A j d o v š č i n a** (910 preb.), dokoder vodi lokalna železnica iz Gorice, s tvornico električnih aparatov in predilnico. Pri **P r v a č i n i** se loči nova železnica, ki veže Gorico preko Komenske planote s Trstom, od ajdovške lokalne železnice.

Med Vipavsko dolino in Brdi na levem bregu Soče, nedaleč od nje, leži **G o r i c a**, preje glavno mesto poknežene grofije Goriške. Gorica (89 m nad morjem) leži na ravnini pod 170 m visokim hribom, vrh katerega se nahaja stari

grad, Kastel, nekdanj sedež goriških grofov. Na južnem vznožju Kastela se širi staro mesto s staro cerkvijo sv. Vida. Sicer pa je imelo tudi ostalo novejšo mesto bolj starinski značaj, ohranjen dokaj harmonično; novejše modernejšo stavbe so bile redke. Gorica je sedež nadškofije z nadškofijskim semeniščem. Pred vojno je imela moško in žensko učiteljišče, italijansko, nemško in slovensko gimnazijo; ostala je le prva, ker je druga ukinjena, tretja pa predstavljena v Idrijo. Vrh tega ima realko in italijansko učiteljišče, dalje deželni muzej, gledišče, deželno blaznico itd. — V prometnem oziru je Gorica dobro zvezana z okolico. Od tu vodi južna železnica mimo Gradišča in Devina na Trst, oziroma čez Kormin na Videm, ter že omenjena proga na Ajdovščino; mimo Gorice vodi nadalje nova državna železnica, prihajajoča ob Soči navzdol, čez Komensko planoto na Trst. Gorica ima dva kolodvora, južnega in državnega, med katerima posreduje električna cestna železnica skozi središče mesta. Gorica je štela l. 1910 30.995 preb., od tega 2642 vojakov; po uradnem štetju je bilo Slovencev 10.790 (od tega 971 vojakov), 14.812 Italijanov (92 vojakov) in 3238 Nemcev (1198 vojakov); z bližnjo okolico (Sv. Peter, Solkan, Podgora), kjer se je koncentrirala industrija, pa 41.000 preb. Pred vojno so se nahajale v Gorici od imenitnejših industrijskih podjetij: tvornica vžigalic, predilnica in tkalnica bombaževine, svilarska tvornica (tkalnica), železna livarna in še nekatera manjša podjetja, v okolici pa v P o d g o r i velika tvor-

nica papirja in lesovine v Solkanu (3075 preb.) papirna tvornica; v Solkanu, v Mirnu in v sosednih krajih je zelo razvito mizarstvo. Dalje je v goriški okolici obilo zidarjev, ki hodijo v sezoni na delo v Slovenijo. V Solkanu, enem najstarejših kraj in gradov v deželi, kjer je bila na pr. župnija za Gorico do konca 14. stol., se nahaja znameniti železniški most čez Sočo, katerega kameniti obok (85 m) je bil ob času gradnje največji obokani železniški most na svetu. Nad Solkanom, kjer se odpre soška dolina v široko ravan, se dviga Sveta gora 682 m s starim samostanom in znano božjo potjo ter krasnim razgledom; priljubljena izletna točka za Goričane.

Okolica Gorice je na vseh straneh slovenska. Prvi kraj, ki kaže že pretežno italijansko prebivalstvo, je Ločnik (JZ od mesta), odkoder se širi v Furlanijo kompaktno furlansko prebivalstvo.

Gorica je prirodno središče soške pokrajine, ležeča tam, kjer se ožji gornji del soške doline stika z ravnino ob dolnji Soči, in kjer se z obema stika Vipavska dolina. Ko je dobila soška pokrajna primerno zvezo z morjem, je Trst prometno in gospodarsko potegnili nase goriško deželo, kar Gorici ni bilo na korist.

Komenska planota in Tržaški Kras je tipičen kraški svet, obširna kraška ravan, visoka v zapadnem delu 200—300 m, v vzhodnem 300 do 500, na kateri se dvigajo posamezni strmi hrbti, osamljene kope in v katero je vdolbljenih nešteto malih kraških vrtač. Posebno znat-

no višino (do 644 m) kaže oni greben, ki se vleče na severnem robu planote, padajoč strmo v spodnjo Vipavsko dolino. Vzpričo relativno nizke višine in bližine morja se tu že močno uveljavlja mediteransko podnebje; zima je sicer vzpričo burje še občutno mrzla, toda poletje je zelo vroče, tako da je večina tega ozemlja predel cvetočega vinogradništva, kar je tem važnejše, ko pomanjkanje kulturne zemlje onemogoča ostale panoge poljedelstva. Razmeroma najrodovitnejši je severovzhodni predel, v precejšnji meri pokrit z rdečo prstjo in vsled tega najboljše obdelan, najturobnejši, goli skaloviti Kras pa je zapadni in južni del planote, posebno puščavski značaj ima okolica Divače, kjer tudi burja najhujše divja. Selišča so enakomerno posejana po planoti in gostota ostaja s 60 ljudmi na km² razmeroma visoko. Večji kraji na njej so: K o m e n (861 preb.), S e ž a n a (1436 prebivalcev), sedež okrajnega glavarstva, in D i v a č a, važno železniško križišče, kjer se odcepi od južne železnice Ljubljana—Št. Peter—Trst proga na Pulj. Pri Divači in bližnjem Škocjanu se nahajajo znamenite podzemne jame, ki po prirodni krasoti, zlasti krasnih kapnikih, ne zaostajajo za postojnsko. Britof pri Divači ima manjši premogovnik.

Italijanski del Notranjske obsega najlepši predel bivše notranje Kranjske. Tu se namreč razprostirajo tri kadunje starotercijarnega peščenca, prijazno gričevnato ozemlje z normalnim nadzemnim vodovjem, in sicer: gorenji del Vipavske doline, ki je opisan že zgoraj, sega

s svojim zgornjim koncem do sedla R a z d r t o, tiko pod Nanosom, 580 m, kjer se združita važni državni cesti, ena, ki pride od Gorice po Vipavski dolini navzgor, in druga, ki prihaja od Trsta čez Kras. Razdrto obvlada tedaj važen prehod, zato je bilo važen utrjen kraj. Sedaj poteka železnica mnogo južneje. — Nekoliko južneje so Senožeče, neznaten trg s 753 preb., ki je imel nekdej malo pivovarno. — Druga proga peščenca je R e š k a k a d u n j a, ki jo loči od prve le ozek apniški greben z Vremšico (1026 m) kot najvišjim vrhom. Po sredi Reške kadunje je tekla doslej istrsko-kranjska meja; njena južna polovica je tedaj pripadala že Istri. Je to razmeroma nizko hribovje, — najvišji vrh le 812 m — živahno razrezano po neštevilnih potokih, katerih večino sprejema Reka. Doline, ozke, povečini zelo globoke, vlažne, zaraščene z gozdi, razen par mlinov neposeljene, dočim so višine, plečati hrbti in položna slemena, bolj suhe in solnčne; po njih vodijo ceste in tu zgoraj, večinoma med 600 in 650 m visoko, se nahajajo male vasi s prijaznimi cerkvicami. Tesna, z gozdom zaraščena je tudi dolina Reke od Prema navzdol. Le v vzhodnem delu ob gornji Reki je nekoliko ravnega sveta 400—420 m visoko, toda tudi tu je ravna dolina močvirna in kulturno zemljišče nudijo bližnja položna pobočja. Glavna kraja sta T r n o v o in I l i r s k a B i s t r i c a s tvornico testenin. — Toplotne razmere so v Reški dolini že toliko različne od onih v Vipavski dolini, da je spomladi vegetacija za štiri tedne za vipavsko. — Med Št. Pe-

trom, kjer se odcepi od glavne železnice proga na Reko, in Senožčami leži apniška ploča (600 metrov), ki tvori razvodje med Adrijo, kamor teče Reka, ko izgine v Škocjanske jame, podzemnim potom (Timava), in Savo, katere porečju pripada Pivka. Ta teče s svojimi pritoki po tretji peščenčevi kadunji, ki tvori rahlo valovit svet z vlažnimi dolinami, dovolj gosto poseljen (50—75 na km²). Na severovzhodnem robu te kotline leži pod apniškim brdom mesto Postojna z 1986 preb., središče okrajnega glavarstva. Postojna je postala svetovno znana radi svoje velike, krasne podzemne jame, nahajajoče se v neposredni bližini; semkaj je prihajalo vsako leto na binkoštni ponedeljek na tisoče obiskovalcev. Tu izginja pod zemljo Pivka, glavna voda Postojnske kotline, in prihaja na dan kot Unec pri Planini. — Imenovane tri peščenčeve kadunje obdajajo na S in I mogočne apniške planote, Hrušica ter Javorniki s Snežnikom, pokrite z velikanskimi gozdi. Po njih poteka sedaj meja med Italijo in Jugoslavijo.

Ravan med Krasom in doljenjo Sočo. Tržaško-komenska planota pada na'Z s strmim, dasi razmeroma nizkim robom, v ravan ob dolenji Soči. Ta pripada prometno in gospodarsko še k opisanemu predelu, dasi je narodnostno slična z ostalo furlansko nižno in poseljena s Furlani, ki meje na Slovence povsod na stiku ravnine s Krasom. Ob tem robu teče železnica iz Trsta na Gorico. Ravan se odlikuje po veliki rodovitnosti, razen v južnem delu, kjer je močvirna, in je preprežena z mnogimi prekopi, ki

umetno namakajo polja. Velike neprilike pa dela Soča, ki teče od Vipavinega ustja dalje v več rokavih, med katerimi so prodnati otoki. V spodnjem toku teče zelo na široko; struga je plitva, bregovi nizki, prepravlja jih kljub temu, da so zajezeni. Tik pred izlivom teče Soča po strugi nekdanje rečice Zdoba, zato se naziva s tem imenom, dočim se nahaja stara Sočina struga nekoliko zapadneje (»Isonzato«). Ustje je peščeno in blatno ter skrajno plitvo; prav tako bližnja okolica. — Središče ravnine je mesto Tržič (Monfalcone), ki šteje s predmestjem 7136 prebivalcev (od tega 344 voj.) po uradnem štetju le 82 Jugoslovanov, središče sodnega okraja, ki ga tvori levi breg Soče, obsegajoč tudi slovenski občini Devin in Doberdob. Tržič je znamenit po »rimskih toplicah«, to je zdravilnem toplu žveplenem vrelecu (37° C), ki pa prihaja na dan v višini morske gladine, tako da je naprava kopališča zahtevala mnogo truda. Pri Tržiču pa se je koncentrirala znatna industrija: tu se nahajajo velikanske ladjedelnice »Adria«, dalje bombaževa predilnica in svilarna, usnjarna in kemične tvornice.

Med Tržičem in Devinom prihaja pri Štivanu, nekdanj znameniti božji poti, na dan izredno močan kraški izvor kot velika reka Timava, ki predstavlja nadaljevanje in konec notranjske Reke.

Trst. Komenska planota pada na JZ strmo v Tržaški zaliv, vendar imamo tu od izvorov Brojanice (Aurisina) proti JI neposredno na

obali pas peščenca, ki ostane skrajno ozek do Trsta; s strmo stopnjo se dviga nad njim Opčinska planota. Tu postaja obala členovitejša, pripravna za luke, in tu leži Trst, prvo morsko pristanišče bivše Avstro-Ogrske, še danes največje mesto ob Adriji.

Trst je gospodarsko-prometno središče slovenskega Primorja in severne Istre. Dasi je prišel v habsburško oblast že l. 1382, se je vendar kot večje pristanišče in trgovsko središče začel razvijati šele v XVII. stoletju, ko je Karel VI., proglašivši Trst l. 1719 za svobodno luko, posvetil primerno skrb izgradnji dobrih cest iz avstrijskega zaledja do obale. Še posebno pa se je Trst dvignil, ko je bila l. 1857 končana južna železnica, dočim je nova karavanško-turska železnica 1906 oz. 1908 pritegnila na Trst promet iz južne Nemčije. Z izidom svetovne vojne so se razmere za Trst popolnoma spremenile; nastaja vprašanje, kako bo Trst prospeval v novi politični situaciji, v kateri mu je kot politično zaledje ostala le Julijska Benečija, njegovo najbližje geografsko okrožje. Zelo problematično je, če bo mogel obdržati tranzitni promet vsaj iz zapadnejšega dela bivših avstrijskih dežel. Vrh tega je negotovo, katero pristanišče bodo Italijani bolj podpirali, ali Benetke ali Trst; po prirodni usposobljenosti je Trst, ki je pomaknjen v najsevernejši kot Adrije, gotovo na boljšem nego Benetke. Vsekakor je promet po razpadu Avstrije — da ne govorimo o nenormalnem medvojnem zastoju — bistveno padel.

Glede železniških zvez je Trst dobro oskrbljen; poleg prvovrstnih prog čez Jesenice ter Ljubljano s krakom preko St. Petra na Reko, vodi železnica ob obali čez Tržič v furiansko nižino, čez Červinjan in mimo Gorice čez Kormin na Videm; drugi progi vežeta zapadnoistrsko obalo, notranjo Istro ter Pulj s tržaško luko.

Trst je bil pred vojno sedež močnih parobrodskih družb, tako »Avstrijskega Lloyd«, ustan. 1835, ki je imel 65 parnikov z 225.000 tonami, dalje »Avstro-Americane« (ust. 1903), ki je imela 37 parnikov z 212.000 tonami. Poleg njih je obstajalo še večje število drugih manjših parobrodskih družb. Pristaniške naprave, skladišča itd. so zgrajena v velikem slogu; ker pa je vzpričo ozke, razmeroma strme obale primanjkovalo prostora, so zgradili tik pred vojno novo pristanišče v Miljah, ob prostornem Miljskem zalivu. — Trst ima obilico velikanskih industrijskih podjetij. Pred vsem je imenovati velikanske ladjedelnice, ki se nahajajo v Št. Andreju, St. Roku, v Barkovljah in v Škednju. Dalje se nahajajo v Škednju velikanski plavži, kjer se je topila železna ruda, pripeljana preko morja, za tvornice Kranjske ind. družbe na Jesenicah in dr.

Trst je v zadnjih desetletjih zelo hitro rasel. L. 1910 je štel že 229.510 ljudi, dočim je bilo še l. 1851 90.694 prebivalcev. Po narodnosti je bilo l. 1910 56.916 Slovencev, 2403 Srbohrvatov poleg 11.856 Nemcev in 118.959 Italijanov in pa 38.597 inozemcev, največini priseljencev iz Italije. Slovencev je bilo tedaj 24.7

odstotkov, oziroma Jugoslovanov 25.6 odstotkov, to je četrtnina celokupnega prebivalstva.

Za razumevanje narodnostnih razmer v Trstu je treba pripomniti, da se Tržaško ozemlje deli a) na mesto samo, ki je skoro le laško, b) na predmestja (Škedenj, Rojan, Rocol, Greta in dr.), kjer je bilo Slovencev do polovice in c) na okoliške kraje (Opčina, Bazovica, Prosek, Sv. Križ in dr.), ki so popolnoma slovenski. V okolici in v predmestjih je avtohtono prebivalstvo slovensko, dočim je v središču mesta ostalo italijansko prebivalstvo še iz starejše dobe. Vse ostalo so doseljenci, in sicer povečini iz slovenskohrvatskega ozadja, ki pa so se žalibog do poslednje dobe poitalijančevali (deloma celo ponemčevali!). Sicer je bil tudi dotok iz italijanskih krajev močan (iz kraljestva, regnicoli!), vendar je bil jugoslovanski dotok v primeri z italijanskim kakor 4 : 3; dotok našega življa pa štirikrat večji ko dotok iz bivših avstrijskih laških okrajev (29.67 % : 7.47 %).

Trst je tedaj italijanski otok na našem kompaktnem narodnem ozemlju, ki obdaja mesto od vseh strani; vzdržal se je le z raznarodovanjem naših doseljencev in z dotokom iz Italije.

Na obali SZ-no od Trsta imamo več lepih morskimi kopališč in letovišč, tako posebno S e s l j a n. N a b r e ž i n a ima velike in znamenite kamenolome, katerih apnenec daje izboren material za dekorativno skulpturna dela. Pod njo na obali so veliki kraški izvori Brojanica

(Aurisina), iz katerih je napeljan vodovod za Trst (od l. 1885).

Beneška Slovenija. Pod tem imenom razumemo ono ozemlje, poseljeno s Slovenci, ki je bilo že pred polomom Avstrije v italijanski oblasti, in sicer od l. 1866. Toda v avstrijski posesti se je nahajala Beneška Slovenija le kratko dobo od l. 1797 do 1805 in 1813—1866; preje pa je bila dolga stoletja pod oblastjo Beneške republike. Ta večstoletna skupnost z Italijani je zatrla v slovenskem prebivalstvu narodno zavest. Mnogi beneški Slovenci so se prostovoljno udeleževali bojev za ujedinjenje Italije, nosili Garibaldinske uniforme itd.; leta 1866 pri plebiscitu so se z vsemi glasovi proti nemu izjavili za priključenje Italiji. O skupnosti z ostalimi Slovenci ali celo Jugoslovani Beneški Slovenci skoro nimajo pojma, o slovenski narodni zavednosti tedaj ne more biti govora. Treba je tedaj strogo ločiti med goriškimi Slovenci z najkrepkeje razvitim narodnim čuvstvom in beneškimi Slovenci. Vprašanje je, koliko bodo zanaprej mogli prvi vplivati na narodno osveščenje slednjih.

Ozemlje beneških Slovencev se razprostira od goriških Brd do Kanina v velikem proti Z izbočenem loku. V ravnino ne segajo nikjer, kajti na vznožju hribovja pričinja s furlanskim nižavjem tudi furlansko prebivalstvo. Med Tarčetom in bivšo goriško-italijansko mejo pri Mirniku SZ od Kormina je tedaj meja gričevja in ravnine v glavnem tudi narodna meja med

Slovenci in Furlani. Preko te meje Slovenci bržkone niso nikoli segali kompaktno; od nje nazaj pa so se začeli umikati v XIX. stoletju, ko so se poitalijančile nekatere vasi ob vznožju ter tudi že na južnih obronkih gričevja. V dolino Taljamenta oziroma Bele pod Pontabljem Slovenci nikjer ne sezajo; narodna meja ostane visoko v gorovju, potekajoč po vrhovih, ki tvorijo razvodje med porečjem reke Ter in Taljamenta sz-no od Tarčeta, in sicer preko Čampona (Chiampeon, 764 m), Kvarnan-a (1372 m), vzhodno nad Huminom (Gemona), nato čez Čamponovo pogorje (Chiampon 1716 m), čez Kadin (1820 m) ter Lavro (Lavera 1907 m) in odtod preko Reziije na greben, ki obdaja na severu Rezijsko dolino in na Kanin. Od Taljamentovega porečja je tedaj le Reziija poseljena z našim življem.

Že iz gorenjega opisa je razvidno, da ozemlje beneških Slovencev ne predstavlja geografske enote, marveč kaže celo velike razlike med posameznimi deli. V glavnem pa kaže v smeri J-S iste zanimive prehodnje stopnje, ko sosednja Goriška vzdolž Soče. Na J pričenja z nizkim prijaznim terciarnim gričevjem, ki predstavlja podaljšek goriških Brd in se nadaljuje v SZ smeri tja do Taljamenta pri Huminu (Gemona). To gričevje je na gosto razorano s številnimi dolinami, pokrito z lepimi vinogradi, dobro naseljeno po dolinah in višinah. Proti S se iz njega dviga višje mezozojsko hribovje, obronki in podaljški goriškega Kolovrata in Matajurja; na svojih srednjih širokih hrbtih, potekajočih S-I, in pobočjih nosijo še marsikatero selišče,

dasi se vegetacija že močno spremeni in se rodovitnost manjša. Severno od črte (Kobarid—) Breginj—Humin se dviga ob tektonski prelomnici s strmim robom skalovito apneniško sredogorje v več vzporednih vrstah, ki predstavljajo južni nižji del Julijskih Alp, podaljšek goriških gorskih vrst med Kobaridom in Bovcem. Najvišje se dviga v njem dolgi hrbet Muzec 1851 m. Ta predel je skoro neposeljen. Severno odtod se vleče do Kanina globoko vrezana, 15 km dolga gorska dolina Rezija, tipična ledeniška tvorba, visoka s svojim dnom 400—500 m, z ne prestrmimi pobočji. Njeno dno je pokrito čez in čez s peskom in je neobraslo; selišča se nahajajo vsa po malih ravninah in položnih pobočjih 100 do 150 m nad dolinsko ravnino. Nad gorenjim koncem Rezije, ki predstavlja lep ledeniški dolinski cirk, se strmo dviga Kanin 2592 m visoko; njega zapadni podaljški, znižujoči se dosti hitro, tvorijo severno mejo Rezije in hkrati severno mejo Slovencev, kajti na oni strani ležeča Rakolana ima italijansko prebivalstvo. Rezija je malo rodovitna, živeža pridelala malo, nekoliko boljše je z živinorejo, ker se izrabljajo planinski pašniki. Zato gredo Rezijanci za zaslužkom po svetu (brusijo in stavijo steklo, popravljajo dežnike i. dr.), ali pa se celo za stalno izseljujejo.

Južni del Beneške Slovenije ima že umerjeno mediteransko podnebje, saj so doline zaprte proti S in odprte proti J. Tu je tudi gospodarsko stanje najboljše. V višjem srednjem predelu pa je svet manj rodoviten in prestrm, zato si morajo prebivalci iskati zaslužka po tujini.

Med njimi je zastopana le mala posest; veleposestnikov nimajo, pa tudi kolonstva ne poznajo.

Po vsem beneškoslovenskem ozemlju imamo opraviti le z vasmí, kakor pač odgovarja hribovitemu značaju dežele. Beneški Slovenci niso poznali velikih občin, nego le male soseske (srenje), posledica nekdanjih zadrug; to so takoimenovane sosednje. Mesta in trgi se nahajajo ob vznožju gričevja, že na furlanskem ozemlju, kar je v narodnem oziru zelo neugodno. Prirodno središče za večino beneških Slovencev je Č e d a d, staro, historično znamenito furlansko mesto. Na Čedad je prometno, gospodarsko in politično navezano slovensko ozemlje v trikotniku med Brdi, Breginjem in bivšo goriško-italijansko mejo, to je predel, katerega odmaka v glavnem Nadiža s svojimi številnimi dotoki, ki se združujejo ravno v nadiški dolini med Šempetrom in Čedadom. Na mestu današnjega Čedada je stala rimska kolonija Forum Julii. Ko je propadla Aquileia, se je povzdignil Forum Julii v glavno mesto Venecije in dal naposled svoje ime deželi med dolenjo Sočo in Livenzo (iz Forum Julii—Friul, Furlanija). Od l. 1077 so imeli furlansko grofijo v oblasti oglejski patrijarhi, katerim so jo vzeli Benečani. S tem so prišli beneški Slovenci v dobi 1410—1420 pod benečansko gospodstvo. Slovenci so bili s tem zadovoljni, ker so jim Benečani potrdili stare samoupravne privilegije in jim podelili celo nove. Čedad je danes manjše upravno središče: njegovo prebivalstvo je furlansko, in tudi doseljujoči se Slovenci se raznarodujejo. Ob trž-

nih dneh prevladuje po mestnih ulicah govorica slovenskih okoličanov, katerih kompaktna bivališča začenjajo v polkrogu od SZ do JI, eno uro od mesta. S v. Peter Slovenov ali Šempeter, ki se včasih imenuje kot središče beneških Slovencev, je mal, a ličen trg z nad 500 preb., ležeč. na onem mestu Nadiške doline, kjer se stekajo mnogoštevilne dolinice Nadiških pritokov. Po Rutarju znajo Šempeterci vsi oba jezika, a omikanci navadno govore le italijanski.

Nad dve tretjini ($\frac{7}{10}$) beneških Slovencev biva v Čedadskem okrožju; njih središče bi namesto Čedada mogel postati Šempeter, ki ima središčno lego in odkoder so zložni dohodi do Kobarida in Tolmina. Priključitev tega predela k slovenski Goriški, bi bila v geografskem, gospodarskem in prometnem oziru dosti lahko izvedljiva.

Kar je Čedad za porečje Nadiže, to je furlansko mesto Tarčet (Tarcento), ležeče na narodni meji, za severozapadne Slovence, ki bivajo po gričevju v porečju reke Ter (Torre). Terskih ali tarčetskih Slovencev je le še kakih 6000; od čedadskih ali šempeterskih jih loči širok in dosti visok gorski hrbet, ki otežuje stike z njimi. Zato so tarčetski Slovenci najmanj narodno odporni in se najbolj furlanizirajo.

Rezijanji, ki jih je kakih 4000, žive najbolj izolirano, popolnoma ločeni bodisi od čedadskih kot od terskih Slovencev; njih dolina je navezana na italijansko Resiutto (na Beli) in Možnico (Moggio) v dolini Bele. Čez 1101 m vi-

soko sedlo Krnica imajo dosti dober dostop do Žage pri Bovcu.

Beneški Slovenci se v skladu s to geografsko-prometno razcepljenostjo po narečjih precej razlikujejo med seboj. Njih govornico je razdelil znameniti poljsko-ruski jezikoslovec prof. Baudouin de Courtenay, ki je proučil beneško-slovenski jezik, na sledeča štiri glavna narečja: a) idrijsko, razširjeno v porečju reke Idrije, mejne reke med Benečijo in Goriško, ki je enako narečju goriških Brd in Kanalskega, b) nadiško, ki je nekako hrvaško-slovenska mešanica, c) tersko ali tarčetsko, ki je čakavščina, kakor na kvarnerskih otokih, in d) rezijansko, ki je vsem najnerazumljivejše in ki predstavlja baje ostanek posebnega slovanskega jezika.

Usoda beneških Slovencev tedaj ni ugodna; njih jezik nima v javnosti nikjer veljave, z edino izjemo cerkve, kjer se vrše pridige in druga opravila v slovenskem jeziku. Posebno raznarodujoče bo vplivala šola; izobraženci, ki pridejo iz nje, so vzgojeni seveda v italijanskem narodnem duhu. Domača duhovščina, ki ima zelo velik upliv na ljudstvo, se vzgaja v videmskem semenišču, kjer je bilo ob Rutarjevem času kakih 25 slovenskih bogoslovcev.

Istra.

Strogo geografsko bi smeli računati kot polotok Istro le ozemlje, ležeče južno od črte, potegnjene od Miljskega zaliva pri Trstu do notranjega konca Reškega zaliva. K političnemu pojmu Istre pa spada tudi ozemlje severno od te črte do bivše tržaške, goriške, kranjske in hrvatske meje, torej predel, ki bi se v nobenem pogledu ne mogel več smatrati kot del polotoka. Vrh tega ima polotok Istra, v geografskem pomenu, na SI izrazito naravno mejo v visoki apneniški planoti Čičarije, ki ga zapira proti notranjosti. O tem priča n. pr. zgodovina poselitve; Istra ni dobila slovenskega prebivalstva preko Čičarije, dasi je s svojo široko severno stranjo zraščena s Slovenijo. Pač pa je vzpričo živahne členovitosti lahko dostopna z morske strani bodisi od zapada kot od vzhoda; tako je od kvarnerske strani dobila svoje hrvatsko prebivalstvo, a preko Adrije je ostala v kontaktu z Benečijo ter ohranila oziroma poživila svoje italijansko primorsko prebivalstvo. Le v SZ-nem obrobju, v pasu nizkega peščenega gričevja je preko Tržaškega Krasa lahek dostop v ozadje; le v tem delu so se razširili Slovenci v malem obsegu na polotok. Tudi v politični zgodovini se

v znatni meri kaže isti pojav; jugozapadni primorski del je bil dolgo v oblasti Benečanov, do čim so vzhodni in severni del imeli v posesti Hrvatje, pozneje Habsburžani, ki so bili tudi gospodar vzhodne kvarnerske obale.

Čičarija. Onstran grape, ki preide v Miljski zaliv, začena Čičarija, 15—20 km širok, 57 km dolg kraški predel, ki se zaključuje z Učko goru. Čičarija¹ nikakor ni povsod enaka, marveč sestoji iz medsebojno različnih delov. Na S se iz planote Tržaškega Krasa razvije do 5 km široka Podgradska kadunja, ki se vleče v JI-ni smeri, spočetka 500 m visoko, nato zvišujoč se do 700 m, se zniža naglo pri Sapjanah in se hkrati zavije proti JI ter konča pri Matuljah strmo ob obali. V to kadunjo, ki je podobna veliki, a brezvodni dolini, pritekajo s fliševga hribovja Reške kadunje zelo številni potoki, ki pa poniknejo nenadoma, kakor hitro prestopijo na apnenčeva tla, tako da njihove doline končavajo slepo. Ta apniška dolina predstavlja najudobnejšo pot med Trstom in Reko; po njej je vodila rimska cesta iz Aquileie v Tarsatico, po njenem vzhodnem delu vodi danes železnica iz Št. Petra na Reko. V njej se nahajajo, ponajveč na robu peščenca, dokaj številna selišča, med njimi Podgrad (590 preb., sedež sodnega okraja. Tu so še naseljeni Slovenci, ki pri Sapjanah prehajajo v Hrvate. Vinogradov

¹ Ime Čičarija (Tschitschenboden) se je v geografski znanosti udomačilo za vso kraško visoko planoto med Reško in Pazinsko flišno kadunjo, dasi bivajo pravi Čiči le v južnovzhodnem delu na drugi strani Slavnika.

tođ ni več. — Nad Podgradsko kadunjo se dviga višji del Čičarije, sestojęč iz več vzporednih gorskih vrst s številnimi kopastimi vrhovi, visokimi do 1273 m. Ta del je povečini pokrit z gozdi, mestoma zelo gostimi; kraški pojavi so tod le slabo razviti, črna prst pokriva višine in deloma tudi med njimi ležeče kadunje, poraščene s travo. Ta predel je po večini neposeljen; tu sta mogoča le lov in ogljarstvo. — Na vzhodnem koncu zavijejo gorske vrste proti J in se kmalu združijo v eno pogorje, v katerem se nahaja najvišji istrski vrh Učka gora (1396 m). Greben Učke se nadaljuje v obrežnem pasu proti jugu, končujoč šele onstran Plominske drage s Črnim rtičem (Punta¹ nera) na vzhodni strani Raškega zatoka, ves čas strmo padajoč v morje. Tu šele neha visoka vzhodno-istrska obala. — Tretji jugozapadni predel Čičarije je zopet planotastega značaja; sestoji iz več ozkih, iz svetlega apnenca sestojęčih kraških stopic, ki se dvigajo s strmim robom iz pazinske peščenčeve kadunje 400 do 500 m visoko, vspenjajoč se proti I. Ta del je brez gozda, brez drevja, le brinje, osat in redka trava se drže po enoličnih kraških ploščah; rodovitna rdeča prst se nahaja le po vrtačah, ograjenih s kamenitimi zidovi, in po nekaterih vlažnejših dolih, kjer se nahajajo studenci. Na takih mestih so nastala selišča, v splošno redko sejana po tem istrskem predelu.

Čičarija, imenovana po belih ter sivih kamenitih tleh »bela Istra«, je najsiromaš-

¹ Punta je toliko ko rtič, v Istri običajno nazivanje.

nejši del Istre; borno prebivalstvo obdeluje z neizmernim naporom ono malo množino plodne zemlje, ki jo je mogoče očuvati pred burjo, razsajajočo po zimi z neznosno silovitostjo. Edini pridelek je nekaj malega žita, repe in zelja. Črede ovac so poleg tega edino premoženje siromašnih Čičev, ki so si morali pomagati s krošnjarstvom.

Vzhodno-istrska obala od Raškega zatoka do Reke je strma in visoka, potekajoča po tektonski prelomnici, ob kateri se je površina ugreznila pod morsko gladino. V južnem delu imamo še ozke, a globoko segajoče zajede, ki predstavljajo povprečne doline med apniškimi grebeni. V severnem delu obala ni niti najmanj razčlenjena; poteka popolnoma ravno, toda na vznožju strmega, več sto metrov visokega pobočja se je nabralo toliko rdeče prsti, da je tik ob morju nekoliko položnega mesta velike plodnosti. Tu so nastala gosta selišča — gostota znaša nad 100; kraj se vrsti za krajem. Nekateri med njimi so se v zadnjih desetletjih razvili v prvovrstna letovišča in kopališča, tako: Lovran (1188 preb.) letno 8000 gostov, Ika, in naposled Opatija, središče kopališčnega življenja z neštetimi hoteli in vilami (pred vojno letno do 43.000 gostov). Opatija je v poslednjih letih zrasla s soslednim krajem Volosko, istotako prvovrstnim kopališčem, ki je obenem sedež okrajnega glavarstva. Tujskemu prometu služi električna cestna železnica iz Matulj preko Opatije do Lovrana. Opatija in Volosko imata (l. 1910) skupaj 6552 preb., (l. 1900 šele 4132

ljudi); od tega je bilo 724 Slovencev, 235 Italijanov in 1534 Nemcev, ostalo Hrvati.

Žolta Istra. JZ-no od kamenite Čičarije se razprostira takoimenovana žolta Istra, katere tla so sestavljena iz rumenega ali rjavorumenega starotercijarnega peščenca ter lapora; na J sega do apniške rdeče Istre, s katero se stika na skoro ravni mejni črti, potekajoči od rtiča Žalborne (Salvore) preko Buj, Motovuna in Pazina na Plomin. Tu imamo zopet nizko gričevje, visoko med 285 in 380 m, segajoče najvišje do 504 m, z okroglimi, položnimi oblikami. Peščenec vsled izpodnebnih vplivov hitro razpada in iz njega nastaja naglo debela plast rumene ali rjavorumene prsti, ki tvori rodovitno zemljo, zlasti, kjer so hrbti ravni ali položnejši; v bolj nagnjenih dolinah pa voda zelo hitro razkopava tla, zato so mnoge reke zelo globoko vdolble svojo strugo, tako da imajo doline strma pobočja in tesna dna. Taki strmi obronki so često goli, dočim je ostal položnejši svet pokrit z zelenimi travniki, gozdi, polji ter vinogradi, s sadnimi in oljčnimi nasadi. Selišča se nahajajo vsled tega povečini na višinah ter seveda na obali; ta predel je dosti gosto naseljen, po notranjosti 50 do 75 na km², v primorskem, izrazito vinogradniškem in sadjerejskem ozemlju med Trstom in Draganjo pa celo preko 100 ljudi. V primorju od Milj do Pulja je poleg vinogradov in sadnih vrtov posebno veliko oljčnih nasadov; oljka uspeva tod povprečno do višine 230 m; v notranjosti je seveda ni, ravno tako tudi ne na Kvarnerski obali. Najbolj rodovitna

za te pridelke je Koprščina, to je okolica Kopra. Največji oljčni gaji so na Miljskem in Piranskem polotoku.

Prostornejše doline, ki dosežajo morje, so v spodnjih delih na debelo pokrite z naplavljenjo prstjo; so često močvirne in neposeljene. To velja o dolinah Draganje, Mirne in Lemske drage. Značilno je, da potekajo večje doline v Istri od I proti Z, segajoč preko polovice polotokove širine; vzpričo navedenih svojstev so podolžnemu prometu v oviro in obe istrski železnici morata mimo ali preko njih v velikih ovinkih. Zato pa manjka Istri izrazito središče; primorska mesta morejo biti prometna, gospodarska in politična središča le svojemu bližnjemu zaledju, v kolikor predstavljajo prirodna težišča prečnim odsekom dežele. V peščenčevi notranjosti, ki je severno od Draganje slovenska, južno pa hrvatska, imamo blizu vznožja Čičarije mestece B u z e t (516 preb., od tega 397 Italijanov, 37 Slovencev, 70 Hrvatov), sedež sodnega okraja, ter največji kraj notranje Istre P a z i n, mesto s 2544 preb., nekdanj glavno mesto grofije Istrske. Danes je Pazin središče notranje Istre; tu se križajo ceste, tu vodi mimo železnica, ko je prekoračila zapadni del Čičarije. — Tako se je mogla trgovina močno razviti in mesto se je zadnji čas zelo povečalo. Pazin leži v dosti prostorni dolini reke Fojbice, ki pa ravno pod njim prestopi na apniško ozemlje in nemudoma ponikne. Preje je tekla nadzemno do morja po Lemski dragi, ki pa je ostala široka močvirna dolina brez reke. Enako konča slepo mnogo

vzporednih manjših dolin, ko prestopijo na apniško ozemlje rdeče Istre.

Obala fliševega pasu med Trstom in rtičem Žalborna poteka povprek gorskih gub, zato je močno členovita; doline rek Resandra, Rižan, Draganja prehajajo v lijaste zalive Miljski, Koperski in Piranski, med katerimi mole mali rtasti polotočki kot podaljški peščenčevih hrbtov v morje. Ti zalivi so sicer prostorni, toda njih notranji del je zelo plitev in prehaja le polagoma v široko dolino, katere spodnji močvirni del poplavlja morje ob plimi v širokem pasu; mesta kot nalašč za solarne. Zato je za pristanišča pripravnejša obala ob rtastih vmesnih podaljških. Na južni obali Miljskega zaliva leže Milje, mesto s 4068 italijanskimi preb., ki ga lahko smatramo kot tržaško predmestje; v najnovejši dobi so nameravali semkaj razširiti tržaško pristanišče. — V južnem delu Koperskega zaliva stoji na malem otočku, zvezanem po dveh cestah s celino, Koper, mesto z 8993 preb. (od tega le 445 Slovencev, 154 Hrvatov), nekdanj glavno mesto Istre. Ima vzpričo rodovitne okolice živahen promet z živili na Trst. Pri Kopru se nahajajo velike solarne; mesto ima tudi manjše podjetje za konserviranje sardel. Nekoliko jugozapadneje leži mesto Izola (6101 preb., od tega le 40 Slov.), ki se je v zadnjem času povzdignila vzpričo živahnega ribištva in cvetočega poljedelstva. Tu se nahajajo največje istrske tvornice za konserviranje sardel, ki razpošljejo letno nad 2 milijona škatljic; tu je tudi živahna hišna industrija: izdelovanje

čipk. Piran, ležeč na severnem obrežju Pirskega zaliva, toda na skrajnem rtu gričevnatega polotočka, zgrajen v terasah, ima zelo slikovito lego; šteje 7379. italijanskih prebivalcev, ki se pečajo z ribištvom in mornarstvom. Tu izdelujejo iz olivnih odpadkov milo in strojno olje in dr. Mesto je obdano z razpadlim trdnjanskim obzidjem. Jugovzhodno od Pirana so v spodnjem delu doline Draganje pirske solarne, največje v Istri; merijo 628 ha površine in dajo letno do 560.000 q soli. Med solarnami in Piranom leži slabo uro od slednjega znamenito morsko in solno kopališče Portorose, zavarovano pred severnimi vetrovi (letno 3500 gostov). Prebivalstvo obale in vseh navedenih mest z bližnjo okolico vred je italijansko; toda že uro hoda od obale in od mest začne slovensko prebivalstvo. Gospodarsko teži to obrežno ozemlje k Trstu, kamor vzdržuje živahne zveze po morju; pa tudi železnica vodi iz Trsta ob obali mimo Milj, Kopra, Izole in Pirana; pri pirske solarnah pa zavije od obale v notranjost in doseže končno postajo Poreč šele v velikem ovinku.

Rdeča Istra. Južna Istra je zopet apneniške sestavine. Je to velika, široka, enolično valovita ravan, nagnjena nalahko proti Adriji, redko kje nad 300, večinoma pa pod 100 m visoka; le na nekaterih mestih razčlenjena po dolinah ali položnih vrtačah. Poněkod, zlasti v višjih predelih, so razgaljena apniška tla, nerođoviten kraški svet, ki se širi na pr. pri Vodnjanu, zlasti pa v vzhodnem delu južne Istre. Sicer pa pokriva po-

vršino obilna, včasih po več metrov debela plast rdeče prsti. Zato imenuje prebivalstvo ta del rdečo Istro (*Istria rossa*). Rdeča prst, za vodo nepropustna, je rodovitna in za poljedelstvo zelo prikladna. Za primorsko obrežje je značilna makija, vedno zeleno grmičje, 1 do 3 m visoko, ki se omejuje na milo, vlažno morsko podnebje. Najbujnejše uspeva ob zapadni obali od Rovinja do Pulja, na Brionskih otokih in na Lošinju. Zimzelena makija se vzpenja razen redkih izjem le do 50 m visoko in se ne oddalji od morja preko 2 do 3 km. Na nekaterih mestih je makija pomešana z bodičjem in tako gosta, da je nemogoče prodirati skozi njo. Okrog Pulja rasto tudi lep. eksemplarji plutca; njegova skorja pa je tu še preveč luknjičava, zato izdelujejo iz nje le plutovino za ribiške mreže. Oljka uspeva po solčnih pobočjih v vsej rdeči Istri; največ oljčnih nasadov je okrog Rovinja.

Rdeča Istra je poleg Koprščine najrodovitejši in najbolj obdelan del Istre; tu se goji žito (pšenica in koruza, ki je glavna hrana prebivalstvu), zelenjava, sočivje ter vinska trta, sadje in oljka; v zadnjem času je posebno vinogradništvo napredovalo. V južni Istri se na mnogih mestih lomi čist, bel apnenec, ki po kakovosti ne zaostaja mnogo za marmorjem. Izvažal se je po velikem delu v Italijo; iz njega so zgrajene najslavnejše stavbe Ravenne in Benetk, pa tudi mnoge monumentalne zgradbe na Dunaju.

Doline Lemske drage, Mirne in Raše so široke, s strmimi pobočji, na debelo pokrite z naplavljenjo prstjo, toda močvirne in radi silne vro-

čine, ki vlada v Istri 3 do 4 mesece, zelo nezdrave.

Notranjost ima tudi v tem predelu le malo večjih krajev.

Središče rodovitne, gosto naseljene (75 do 100) poljedelske pokrajine med Draganjo in Mirno, kjer sega italijanski živelj od obale najgloblje v notranjost, so Buje, mesto z 2801 preb. (54 Jugoslov.). Tu je križišče številnih cest. Tudi na obali rdeče Istre so večja mesta zelo na gosto, toda za današnje gospodarsko-prometne razmere jih je preveč, zato je v mnogih od njih opazati znake propadanja. Zlasti velja to o Umagu, mestu z 1410 preb., in Novem Gradu (Cittanuova), 1500 preb., ki sta ostali brez železniške zveze z notranjostjo.

Onstran doline Mirne, katere desno obrežje je precej daleč navzgor italijansko, imamo poreški Kras. Nad Motovunom (1137 preb.), in Vižinado (917 preb.), ki sta italijanski, sledi takoj vzhodno in južno hrvaško prebivalstvo. Glavno pristanišče tega predela je Poreč, mesto s 4101 preb., za Avstrije sedež istrskega deželnega zbora, sedež okrajnega glavarstva; mesto si je zadnji čas nekoliko opomoglo, ker je končna postaja železnice, toda leži v nezdravem ozemlju.

Onstran Lemske drage se razprostira tja do dolnje Raše in do južnega konca Istre puljski Kras. Po sredi vodi železnica iz Trsta na Pulj; od nje se odcepi pri Kanfanaru proga na Rovinj, ki je najiminitnejše pristanišče srednjega predela, s svojimi 12.323 preb. za

Puljem največje istrsko mesto, ležeče na malem rtastem podaljšku med dvema zatokoma. Ima živahno trgovino; ribištvo daje obilo rib, zlasti sardel, ki se konservirajo in razpošiljajo. Rovinj ima veliko državno tobačno tvornico, dalje cementarno, voščeno, steklarsko tvornico ter izdelovalnico testenin. Tudi Rovinj trpi vsled malarične okolice; ima popolnoma italijansko prebivalstvo, ozadje pa je, kakor povsod južno od Mirne, hrvatsko. V notranjosti je v južnem predelu največji kraj **V o d n j a n**, italijansko mesto s 6087 preb., a s hrvatsko okolico, poljedelsko središče južne Istre.

Na južnem koncu Istre leži v notranjem delu zelo razčlenjenega zaliva največje istrsko mesto **P u l j** (Pula), dobro zavarovano proti valovom. Pulj je bil že Rimljanom važna vojaška postaja; tu je stalo rimsko mesto Pietas Julia, ki je štelo baje 36.000 preb. in je bilo največje mesto Istre, kamor so večkrat zahajali rimski cesarji. Za beneškega gospodstva je mesto popolnoma propadlo; leta 1818. je štel Pulj, h kateremu so računali še par zaselkov, 926 ljudi, leta 1841 še vedno le 1076 ljudi. Ko je leta 1848 Pulj postal avstrijska bojna luka in so leta 1856 začeli graditi arzenal, se je mesto začelo hitro razvijati; l. 1910 je štelo že 58.562 preb., od tega 16.014 vojakov. Po narodnosti je bilo 3293 Slovencev (1587 vojakov), 9511 Srbo-Hrvatov (2740 voj.), 26.816 Italijanov (1773 voj.) in 9064 Nemcev (4853 voj.) ter 8244 inozemcev (3837 voj.), pri čemer pa so poleg italijanskih regnikovlov vračunani tudi Madžari in Srbo-

hrvati iz bivše ogrske državne polovice ter Bosne. — Za ostala istrska primorska mesta so značilne izredno ozke ulice, ki drže na vse strani od glavnega trga, nahajajočega se v bližini luke; ulice so često tako ozke, da morejo komaj trije ljudje zložno koračiti vstric. Temne in tudi ne posebno snažne hiše, tesno zgnjetene, napravljajo s svojimi lesenimi balkoni zelo siromašen, prav nič lep vtis, razen impozantnejših redkih stavb beneških ali domačih bogatašev. Ako pa se pripelješ po morju, napravijo kljub vsemu temu ta mesta od zunaj slikovit vtis. — »Neznaten ljudski prirastek, nbroj ljudi brez opravila, prenapolnjene ubožnice in bolnišnice, množice fantičev, ki prosjajo, vse to potrjuje, da podjetnejše prebivalstvo zapušča ta mesteca«, tako karakterizira N. Krebs¹ zapadnoistrska obmorska mesta. — V nasprotju z njimi je Pulj po veliki večini moderno mesto z novimi mestnimi deli, ki se vzpenjajo okrog starega mesta na treh straneh na pobočja gričev.

Pulj je zvezan z železnico preko Pazina s Trstom in ima poleg vojnega tudi trgovski pristan za osebni in tovorni promet. Mesto ima dober vodovod in električno cestno železnico, velikanske ladjedelnice preje avstrijske vojne mornarice z ogromnimi stavbami za pristaniške mornariške delavce. Znamenitost Pulja so zelo dobro ohranjene stavbe iz rimske dobe: amfiteater, sezidan 198—211 po Kr., ki je imel pro-

¹ Norbert Krebs, Die Halbinsel Istrien. Landeskundliche Studie. Penck's Geogr. Abhandlungen B. IX. H. 2, str. 164.

stora za 20—25.000 gledalcev, dalje svetišče Avgusta in Rome, zgr. l. 8. po Kr., in deloma ohranjeno svetišče Diane in pa slavolok družine Sergijcev iz dobe po l. 31. ter Porta Gemina, bržkone glavna mestna vrata stare Pole. Mesto ima tudi bogat mestni muzej z zanimivimi zbirkami iz rimske in srednjeveške dobe.

Na vseh višinah in na otokih v okolici Pulja je zgradila Avstrija močne trdnjavske utrdbe. Med Puljem in Vodnjanom je vas P e r o j, katere prebivalci so potomci uskokov iz Boke in Črne gore, ki jih je l. 1658 beneška republika naselila tukaj in ki so še danes pravoslavne vere.

Pred vhomom v Puljski zaliv leže B r i o n s k i o t o k i, imenitno morsko kopališče in klimatično zdravilišče z bujnim južnim rastlinjem in skrbno negovanimi parki. Zdravilišče se je začelo razvijati šele po l. 1893; danes ima ugodnost dobrega vodovoda, ki mu dovaja sladko vodo s kopnega.

Okolica Pulja je hrvarska, zlasti na vzhodni strani, kjer segajo Hrvatje v najjužnejše člene polotoka. Odtod je obrežje tja do Reške meje kompaktno hrvarska. Med Puljem in ustjem Raše je obala bolj strma in višja nego v zapadni Istri, otokov ni in morje je že tik ob obali zelo globoko (45—51 m). Male morske zajede se tudi tu nadaljujejo kot suhe doline navznotraj. Največjo zajedo pa predstavlja R a š k i k a n a l, 15 km dolg in 1 do 2 km širok s strmimi apniškimi stenami, ki ni nič drugega ko potopljena dolina reke Raše. Od Raškega kanala drži stran-

ski rokav, Krapanska draga, do Krapana pri Labinju, kjer se nahaja premogovnik, ki daje precejšnjo množino dobrega premoga; to je edini istrski rudnik. Iz Krapana vodi ozkotirna železnica po Dragi do malega пристanišča Stališe, od koder se je izvažal premog. Na obeh straneh Raškega kanala se širi kraška planota, ki trpi veliko pomanjkanje vode; v njenem vzhodnem delu leži na osamljeni višini mesto Labinj, ki šteje 1133 preb. italijanske narodnosti.

Peščenčev predel srednje Istre končuje pri Čepiškem jezeru, ki leži v precej prostorni kotlini. Jezero je s 6,5 km² površine precej veliko, toda plitvo; ima vedno rumeno kalno vodo in močvirno obrežje, tako, da se ne more ponašati z naravnimi lepotami. V jezero priteka s severa rečica Boljunščica, njegov odtok pa je Raša. Toda kadar je v poletni suši voda zelo plitva, jezero nima nadzemnega odtoka. Severno od jezera se širi ob Boljunščici precej obširna ravan, ki je v južnem delu močvirna; na njenem severnem robu pa stoje selišča zelo na gosto. Tu imamo v vaseh Sušnjevica, Nova vas in dr. še ostanke Aromunov.

Istrski otoki. Od Kvarnerskih otokov pripadajo sedaj Istri zapadni otoki: Cres, Lošinj, Unije ter Sušak, poleg manjših, ki leže okrog navedenih. Vsi otoki so hriboviti. V severnem delu Cresa, ki je največji (400 km²), imamo pusto kraško hribovje, nadaljevanje Učke gore, visoko do 638 m. Oni južni podaljšek Čičarije, ki konča pri Črnem rtiču ob ustju Raše,

se nadaljuje v pogorju Osorščici (588 m) na otoku Lošinju, ki meri 85 km². V srednjem delu Cresa leži na zapadni strani največje mesto Cres ob dobro zavarovanem zalivu s 4062 preb., skoro polovico Italijanov, sedež sodnega okraja. V južnem delu leži Osor, in sicer tam, kjer loči le ozek preliv Cres od Lošinja, tako, da sta obe strani zvezani po premakljivem mostu. Osor je bil v srednjem veku imenitnejše mesto, danes pa je neznaten kraj z 287 preb., z razvaljenimi beneškimi utrdбами. Sicer je otok Cres zelo redko poseljen, gostota znaša le 24, dejansko pa še mnogo manj, ker odpade polovica otoškega prebivalstva na mesto Cres. Ves otok razen skrajnega južnega dela tvori le eno občino. V Istri, kakor tudi v Dalmaciji, so namreč občine izredno velike, obširne; po večini šteje vsak sodni okraj le po 2—3 občine, pa naj so selišča še tako raztresena. Po narodnosti je prebivalstvo na Cresu, razen v mestih Cresu in Osoru, hrvatsko. Na Lošinju je glavni kraj Lošinj Mali, ki ima 5274 preb., od tega le $\frac{1}{8}$ Hrvatov, v zelo lepi legi v notranjem koncu globoko zajedenega, varnega in prostornega zaliva. Mesto je postalo imenitno morsko kopališče in klimatsko zdravilišče; obdajajo ga vedno zeleni nasadi mirte, lovora, smokev in rožičev, pa tudi datljeve palme, agave, oranže in citrone itd. — Kajti Lošinj ima izredno milo podnebje. Srednja toplina zime je 8.1° C; januarska toplina znaša 7.4° C. (Ljubljana —2.5° C!), to je malo manj ko v Ljubljani srednja temperatura aprila (8.5° C), februar ima 7.7° C, december 8.8° C.

Drugo mesto je Lošinj Veliki (1955 preb.,
1/2 Hrvatov), ki je tudi imenitno zdravilišče s
številnimi hoteli, a ima neugodnejše podnebje,
ker leži na vzhodni strani otoka. Tudi bližnja
okolica ima kopališčne naprave, tako n. pr. pe-
šeni otok Sušak (Sansego).

Hrvatska — Slavonija.

Teritorijalno-politična zgodovina. Že v prvi dobi, v kateri se pojavijo politične hrvatske tvorbe, imamo delitev na dvoje teritorijev. Zgodovina nam poroča o njih prvič na početku IX. stoletja in sicer o Hrvatski, ki se je razprostirala od reke Raše v vzhodni Istri, pozneje le od Trsata, do Cetine v srednji Dalmaciji ter od obale do Risnjaka, Plješivice in do preko Vrbasa. SI-no odtod se je širila druga hrvatska pokrajina, od Risnjaka in Plješivice na obeh straneh Save tja do Drave, torej južnozapadni del nekdanje Panonije. Ta pokrajina se je imenovala običajno s splošnim imenom »Slavonija«; pogostem jo nazivamo panonska ali posavska Hrvatska. Za Tomislava (910—930) se je panonska Hrvatska pridružila dalmatinski Hrvatski, dočim se je slednja razširila proti J čez ozemlje Neretljanov do Neretve in Rame. — Pač pa ni Srem pripadal semkaj, marveč je bil vzhodno od črte Brod-D. Miholjac nekaj časa bolgarski, nato madžarski.

Ko je prišla Hrvatska pod ogrske kralje, se je jela zopet deliti na dvoje posebnih teritorijev, upravno ločenih: na Hrvatsko (z Dalmacijo) ter Slavonijo. Glede obsega Dalmacije, ki so jo

tvorili otoki in primorska mesta, prim. historični pregled te dežele. Ime Hrvatske je nosila vsa zemlja nad Neretvo, Vrbasom, gorovjem Kapelo, Kolpo in morjem, počenši od Trsata do ustja Neretve, potemtakem po današnjih politično-geografskih pojmih: severna in srednja Dalmacija, zapadna Bosna in pa zapadni visoki del Hrvatske. Slavonija je predstavljala takrat vse ozemlje med Kapelo in Dravo, od kranjsko-štajerske meje do sremsko-slavonske ravnine, vključivši desno stran Save ob dolnji Uni, Vrbasu, tja do Bosne.

Ko pa so Turki pritiskali iz Bosne vedno bolj proti SZ in so se Hrvatje pred njimi izseljevali proti S, se je začelo širiti tudi hrvatsko politično-geografsko ime na S proti Kolpi, Savi in dolnji Uni. Turki so v XVI. stol. posedli vzhodno Slavonijo in južno Hrvatsko. Nekako 150 let, to je od konca prve tretjine XVI. stol. do avstrijskih zmag po drugem obleganju Dunaja l. 1863. se je nahajala pod turškim gospodstvom vsa južna Hrvatska nekako do črte od Otočca do Save pod Siskom in pa vsa vzhodna Slavonija nekako do črte od Siska na Djurdjevac v Podravini; le sz-no od navedene črte ležeči ostanek Hrvatske-Slavonije, »reliquiae reliquiarum«, je ostal pod habsburškim gospodstvom. A iz tega ozemlja se je osnovala Vojna krajina kot poseben, vojaški obrambi meje služeči teritorij in sicer Karlovška ali Hrvatska krajina od Karlovca do Senja in do turške meje ter Varaždinska ali Slavonska krajina okrog Koprivnice, Križevcev in Ivanića ter Djurdjevca, pozneje južno od

Siska še Banska krajina, stoječa pod banom.

Ta teritorijalno-politična zgodovina je za razumevanje današnjih plemensko-konfesionalnih razmer zelo važna; v Vojni krajini so se namreč naseljevali pravoslavni Srbi in živeli tu kot graničarji, po drugi strani pa so v turškem delu dežele, kjer je prejšnje domače prebivalstvo po velikem delu pobegnilo, Turki naseljevali Srbe iz južnejših in vzhodnejših srbskih pokrajin na njih mesto. Ozemlje Hrvatske-Slavonije, ki ni pripadalo nikdar ne turškemu gospodstvu, ne Vojni krajini, nima srbskega prebivalstva.

V tej dobi se je ime Hrvatske razširilo na ves oni del srednjeveške Slavonije med Savo in Dravo, ki se je nahajal v habsburški oblasti, do čim se je začel pod imenom Slavonije razumevati ves ostali del Slavonije, ki se je nahajal pod turškim gospostvom, tja do Zemuna. Enako je ostala do najnovejše dobe Slavonija omejena le na tri županije: sremsko ali vukovarsko, virovitiško in požeško.

L. 1687—1718 se je hkrati z Ogrsko osvobodila južna Hrvatska do Velebita in dolenje Une in vsa Slavonija s Sremom. Južni del osvobojenega ozemlja je ostal urejen kot Vojna krajina in je bil izvzet iz županijskih organizacij; in sicer se je razširila Hrvatska krajina do gorenje Zrmanje (današnja liško-krbavska županija, Banska krajina od Petrinje do dolenje Une, a Slavonska v ozkem pasu vzdolž Save, obsegajoč v glavnem ravno Posavino ter ozemlje vzhodnega Srema ob Donavi do Petrovaradina. Nekda-

nja najjužnejša Hrvatska je ostala kot severna Dalmacija odslej v posebni pokrajini v benečanski oblasti, prav tako je ostal znaten del Hrvatske-Slavonije v okviru turške Bosne (»turška Hrvatska«).

Taka ureditev dežele je ostala do l. 1871—1881, ko so bile ukinjene Varaždinska, Hrvatska ter Slavonska krajina; njih ozemlje je dobilo civilno upravo ter je bilo združeno z ostalimi županijami Hrvatske—Slavonije. S tem je dobila dežela oni obseg, ki ji je ostal do osvobojenja. Po zlomu Avstro-Ogrske pa se je razširila še na Medjimurje, ki je bilo dotlej neposredno del Ogrske, dalje se ji je po rapallskem dogovoru priključil še otok Krk in pa Kastav, oba dotlej del Istre.

V skladu s spreminjanjem obsega in oblike Hrvatske se je premikalo središče dežele. Pred madžarsko dobo se je nahajalo ob morju v današnji severni Dalmaciji na raznih mestih. V turški dobi se je ustalilo v Zagrebu, ki je ostal prestolica dežele tudi potem še, ko se je razširila do Velebita in do Zemuna. Danes je lega hrvatske prestolice gotovo skrajno periferna. Podoben pojav periferno ležečih prestolic imamo pogostem v državah, ki so često menjavale svoje meje.

Kvarner. Kvarnerski ali Reški zaliv je kakor Tržaški globoko zajeden v celino, zato nudi ugodne predpogoje za razvoj pristanišč. Razlikuje pa se od odprtega Tržaškega zaliva po tem, da je podoben zaprtemu jezeru, ker ga zapirajo vzhodna istrska obala, Hrvatsko Pri-

morje in otoka Cres in Krk, med katerimi se nahajajo kakor vrata trije tesni preliv: Vel(i)k a vrata med istrsko obalo in Cresom, Mala vrata (Quarnerolo) med Cresom in Krkom in Tijesno (Canale di Maltempo) med Krkom in Hrvatskim Primorjem. Ob kvarnerskem zalivu se uveljavljajo še vse terenske ovire naše jadranske obale, ki je tudi tu skrajno strma in skalovita, s pogostno viharno burjo in silnimi južnimi vetrovi (široko), ki naženejo morje v skrajni severni konec zaliva in povzročijo včasih občutno škodo; oba vetrova nastopata pretežno v zimski polovici leta. Na splošno se v Jadranskem morju voda pod širokom bolj razburka nego pod burjo; valovi ob široku so višji in širši nego ob burji; v prvem primeru so često 3—4 m visoki in 6—9 m široki, dočim so pri burji, ki pada odozgor, nižji, ožji in krajši. — Pojav plime in oseke v Jadranskem morju ni niti zdaleč tako močan kakor v odprtih morjih; čim južneje, tem manjša je razlika med plimo in oseko; najvišja je v Tržaškem in Reškem zalivu, kjer znaša okrog 0.6 m.

Vzhodna polovica Kvarnerskega zaliva¹ pripada politično Jugoslaviji; tu leži Krk, ki je ostal v naši posesti, največji izmed Kvarnerskih otokov.

Krk meri 428 km² površine in šteje 20.919 (21.259) prebivalcev. Kakor ostali Kvarnerski otoki je tudi ta hribovit; njega apniška ploča

¹ Kvarner (Quarnero) pomeni »črni rog«, primerjaj »Zlati rog« v Carigradu.

tvori valovito kraško planoto s posameznimi višjimi kopami. Planota je povečini pokrita z dovolj debelo plastjo rodovitne rdeče prsti, na kateri dobro uspevajo kulture, obilni vinogradi in sadni vrtovi, vmes gozdiči — pokrajina domala kakor v srednjih delih rdeče Istre. Zimzeleno grmičje se nahaja le v najneznatnejši meri v vrtovih. Južnovzhodni del otoka je višji in bolj pust; tu sega cela vrsta vrhov 400—569 metrov visoko. — Toda tudi na Krku imamo pojav peščenca; v povsem ozkem pasu sega od Omišlja na S preko Dobrinja do Baške. V njem se nahajajo rečice v tesnih dolinicah; največja je Rečina, 8 km dolga, ob kateri se dolinica v spodnjem delu znatno razširi ter tvori do 1 km široko, dobro obdelano prijazno ravnino, končujoč v Baškem zalivu; vzhodno od njenega dolenjega konca leži prijazna Baška (1685 preb.), ki postaja v poslednji dobi radi svojega peščenega obrežja in pred burjo zavarovane lege morsko kopališče in zdravilišče. Sicer ima Krk zelo členovito, ne preveč strmo odrezano obalo z mnogimi zalivi; omeniti je na SI, nasproti Crikvenici, Dobrinjski zaliv, ki je zelo plitev in ima ravno obalo, tako da je v vsakem oziru prikladen za morske solarne. Sličnih a manjših zalivov je na vzhodni obali še več; nekateri so služili v prejšnjih dobah kot slanišča. Na S je prostorni Omišaljski zaliv s strmim obrobjem, na katerega južnem koncu čepi kakor orlovsko gnezdo na robu strmo odrezane planote beli Omišalj (1657 preb.) s starimi trdnjavskimi zidovi, viden da-

leč po reškem Kvarneru. Največji kraj pa je mesto Krk sredi vinorodne, a sicer enolične pokrajine, z 1853 (1713) preb., od tega 840 SH, 24 Slovencev in 982 (1494) Italijanov. Krk je sedež sodnega okraja, obsegajočega ves otok, zgodovinsko znamenito mesto, sedež krške škofije. Mesto je tvorilo preje neznamenit italijanski narodni otok na sicer povsem hrvaškem Krku. — Dasi se nahajajo največji kraji ob obali, je vendar tudi notranjost, zlasti v severnem delu, dobro poseljena; kakor glede rodovitnosti, tako se tudi po gostoti (49 na km²) Krk ugodno razlikuje od pustega Cresa.

V bližini Kraljevice se Krk približa celini na 500 m; proti JI pa se kanal Tijesno, ki loči otok od celine, vedno bolj širi in preide pri Crikvenici v Planinski kanal (Canale della Morlacca), ki je v zelo slabem slovesu zbog silovite burje. Najhujše pa divja ta zimska nadloga severne Adrije v Senjski buki, kakor se imenuje 1 km široka ožina med Krkom in južno od njega ležečim malim otočkom Pervicem.

[Reka (danes v razlikovanje od drugih Rek tudi Senjska Reka imenovana) je dobila svoje ime po reki Rečini, na katere ustju leži. Deli se na dva dela, na spodnje in gornje mesto. Gornje mesto, v ljudskem nazivanju imenovano Gomile ali staro mesto, se širi po višini nad morjem, docim je spodnje ali novo mesto zgrajeno v novejši dobi tik na morski obali in sestoji iz velikih, masivnih zgradb. Sicer pa se nobeden reški mestni del ne odlikuje z značil-

nimi arhitektonskimi starinami in lepotami. Gornje mesto sestoji kakor vsa naša primorska mesta in mesteca iz goste mreže tesnih in umazanih ulic, čisto nastanjenih z delavskimi in siromašnejšimi sloji.

Reka nima prirodne luke, toda Ogrska je z velikanskimi denarnimi sredstvi umetno zgradila veliko moderno pristanišče.

Reka je postala v poslednji dobi pred zlomom Avstro-Ogrske sedež in središče pomorske trgovine za vso vzhodno Istro, južno Kranjsko, celo Hrvatsko Primorje, otočje in severno Dalmacijo, Hrvatsko-Slavonijo, severno Bosno in Ogrsko. Vrh tega je postalo mesto tudi sedež krepke industrije, broječ skupno okrog petdeset večjih in manjših tvornic, od katerih so bile najimenojnejše: tobačna tvornica (izdelovala v prvi vrsti cigare), papirnica (od l. 1828), tvornica strojev, kemikalij, velika tvornica za torpede, dalje velike ladjedelnice Ganz-Danubius, čistilnica petroleja, luščilnica riža, tvornice olja, tvornica škroba, tkanin in dr. Ima električno cestno železnico, gledišče, več srednjih šol itd.

Reka po svoji legi nikakor ni najprikladnejša luka za Jugoslavijo, toda njen glavni pomen leži danes v tem, da je edina naša dograjena luka, spojena z normalnimi železniškimi progami z bližnjim in oddaljenejšim zaledjem. Glavni panogi reške trgovine predstavljata kupčija z lesom in z vinom. Reka je bila središče mnogih parobrodskih družb.

Politični teritorij Reške države sestoji iz

pravega mesta s pristaniščem in iz treh podobčin: Kozale, Drenove in Plasa, ki so poseljene s čistimi Hrvati. Površina Reške države znaša po rapalskem dogovoru 28.5 km²; število njenih prebivalcev na podlagi štetja iz l. 1910 znaša 53.000, od tega v Reki-mestu 49.806, in sicer 24.212 Italijanov, 13.351 Srbohrvatov, 2236 Slovencev, 6493 Madžarov (od tega 1314 vojakov) in 2315 Nemcev. Toda vzpričo političnega pritiska je bilo mnogo Jugoslovancev vpisanih med Italijane; v resnici tvorijo Jugoslovani na Reki najmanj polovico prebivalstva. Povdariti je, da so bili Jugoslovani na Reki tudi gospodarsko zelo močni, zastopani v vseh panogah podjetništva, obrtništva in trgovine.

Iz reške zgodovine je pripomniti, da se je na teritoriju Reke nahajalo v rimski in pred-rimski dobi mesto Tarsatica, katerega ime se je ohranilo v sosednjem Trsatu. Reka se v srednjem veku omenja šele l. 1281 v latinskem prevodu Flumen. Odcepila se je že zgodaj od Hrvatske ter bila dolgo del sosednjih habsburških dežel, od l. 1467 pa privatna last Habsburžanov. L. 1712 je bila proglašena za svobodno luko. L. 1776 je cesarica Marija Terezija Reko pripojila Hrvatski, a že l. 1779 ji je podelila obsežno samoupravo, tako da je veljala odslej kot corpus separatum ogrske krone.

Reka bi imela tudi potem, ko si zgradijo osrednji in južni predeli Jugoslavije svoja najbližja pristanišča in železnice do njih, značaj glavne luke za skrajni severozapadni del naše

države. Toda njena nadaljna usoda je odvisna od političnega razvoja reškega vprašanja.]

Kastavščina. Kastavski Kras, 250—350 m visok, je pokrit z dovolj debelo plastjo rdeče prsti ter je zelo rodoviten, dobro obdelan in gosto poseljen. Tu se vrsti selišče za seliščem, povsod lepi vinogradi in sadni vrtovi. Na zapadnem robu te lepe pokrajine je nje središče starodavno mesto **K a s t a v**, 377 m nad morjem, obdano s starinskim obzidjem, nekdanje središče Liburnijcev, znamenitih mornarjev, danes neznatno mestece s 646 preb., za Avstrije sedež hrvatskega učiteljišča. Kastavščina je poleg Krka edini del Istre, ki je ostal nam; vendar je pripadla Kastavska obala, z najlepšim delom Kastavščine, posejana po pobočju s številnimi vilami, Reški državi ter Italiji. Naše Kastavsko ozemlje šteje le 7791 prebivalcev (l. 1921).

Hrvatsko Primorje. Reški Kras je z Risnjakom, s svojim najvišjim delom, podaljšek Snežniške skupine. Proti morju se znižuje zelo hitro; malo pred obalo se pojavi, z njo vzporedno, ozek pas fliša, nadaljevanje Reške kadunje; v njej se nahaja gorenji in srednji tek Rečine, katere ozka, strma dolina obroblja kastavski Kras na I. Pri Orehovici se obrne Rečina pravokotno proti JZ, zapusti flišovo kadunjo in prodre v izredno tesni, goli, a zelo slikoviti soteski apniško pločo ter se izliva pri Reki v morje. Na delti, ki jo je Rečina naložila ob svojem ustju, stoji večina reškega mesta ter Sušaka s pristaniškimi napravami.

Rečina loči Reko od Sušaka, ki se je v zadnji dobi povzdignil kot predmestje Reke ter je s svojimi 5539 prebivalci — občina Sušak 13.214 — eden najlepših in živahnejših krajev v Hrvatski s povsem mestnim značajem, dasi ima le naslov sela; v resnici je bil pred malo leti še preprosta, majhna vas. Z zasipanjem so potisnili morje nazaj ter ustvarili raven prostor za zidanje. Glavni del mesta se nahaja takoj tostran Rečine, proti jugu ob obali se vrste lepe vile bogatih trgovcev ter parki, drevoredi in nasadi in istotako navzgor po položnem pobočju. Ima več industrijskih podjetij, kakor: tvořnice konzerv, špirituoz, cigaretnega papirja in dr. Tu se nahajajo državna gimnazija, realka, trgovska akademija, licej. Sušak je sedež okraja; po rapalski pogodbi si je pridobil pristanišče Baroš, ležeče med Rečino in njenim velikim rokavom. Vrh brda nad Sušakom stoji znameniti lični Trsat (1298 preb.), s starim, dobro ohranjenim Frankopanskim gradom in znamenito, daleč znano romarsko cerkvijo. Na mestu Trsata, kamor vodi poleg lepe nove ceste stara pot po 412 kamenitih stopnicah, je stalo že v rimski dobi mesto Tarsatica. V srednjem in novem veku je bil kraj močno utrjen, posest Frankopanov.

Južnovzhodno od Sušaka se nahaja dokaj prostoren zaliv Martinščica, ki bi se mogel urediti v trgovsko luko. Tu so se ustavljale ladje v karanteno. V Martinščici se nahaja topilnica za svinec, ki je dobivala rudo po morju.

Z Reke-Sušaka vodi prvovrstna, l. 1802 do

1812 zgrajena Lujzinska cesta v notranjost; sprva poteka navzgor ob Rečini, nato pa se vzpenja na 300—350 m visoko kraško planoto, v katero je vdolbljeno Grobniško polje, do 6 km dolgo in 4 km široko kraško polje. Njega manjši zapadni del, ki se ob deževju deloma spremeni v jezero (Jelensko polje), je povečini dosti rodoviten, dobro obdelan, s številnimi vasmimi na obrobju. Večji in višji vzhodni del pa je povečini pokrit z debelim kamenjem, nerodoviten in neposeljen. Burja divja tu s strašno silovitostjo. Pripovedka pripoveduje, da se je tu vršila bitka med Tatari in Hrvati, po čemer da je polje dobilo svoje ime, kar je seveda nehistorično.

Nad Grobničkim poljem se dvigajo puste, povečini gole in neposeljene kraške planote, ki se zvišujejo v stopicah v najvišje ležečo 1100 do 1300 m visoko pločo Risnjaka. Lujzinska cesta jih prevali 10 km južno od najvišjega vrha, v višini 927 m; vzpeti pa se mora na to znatno višino že v zračni razdalji 16 km od Reke-Sušaka!

Od Orehtovice drži peščenčeva dolina preko Drage v podolgovati Bakarski zaliv, ki ni nič drugega kakor močno denudirani del fliševe kadunje, ki je prišel pod morsko gladino ter je po ozki prečni vdolbini pri Kraljevici zvezan z morjem. Na njegovem skrajnem severnem koncu leži na dosti strmem obrežju starinsko mesto Bakar, zgnjeteno ob ozkih, strmih ulicah v loku ob obrežju. Mesto ima navtično ali pomorsko akademijo, svojo elek-

trarno, na močnih kraških izvorih, katerih eden ima poleti le 9° C toplote; očitno prihaja izpod Risnjaka, kjer se v razpokah drže snežišča tudi v poletju. Semkaj hodijo poleti po vodo več ur hoda iz kraških vasi na severni strani. Bakar je bil v prejšnjih časih živahno pristanišče, v poslednjih časih pa je kazal mnogo znakov propadanja. Kajti vzpričo izključnega, sistematičnega favoriziranja Reke s strani Madžarov je ostal Bakar vstran od modernih prometnih žil; od železniške postaje pa je oddaljen eno uro, vrh tega do zadnjega po slabi strmi cesti. Vprašanje je, kako se bo Bakar razvijal v bodoče pod novimi razmerami. Danes šteje Bakar, svobodno in pristaniško mesto, nekdam last Frankopanov, 2092 preb. Podnebje je zelo milo, vijolice in vrtnice cveto v zimi; ob skalovju uspeva često kaktus in aloa. Le burja je neprijeten gost.

Desna stran vhoda v Bakarski zaliv ima dokaj globok stranski zatok, ob katerem leži Kraljevica, ki jo je dal Karel VI. opremiti s pristaniškimi napravami in izpeljati iz nje cesto v ozadje; po njem ima ime Kraljevica. V mestu je nastala precej velika ladjedelnica, ki pa se je v poslednji dobi opuščala, tako, da se je delavstvo izseljevalo. Ostalo je le neznatno izdelovanje jadrnic in čolnov; po osvobojenju pa se je osnovala delniška družba, ki preureja ladjedelnico v večje podjetje. V trgovskem oziru je danes Kraljevica brez pomena. Pač pa se je razvila kot morsko kopališče, dasi vlada poleti često po cele tedne vročina 37—43° C, do-

žim je zima vzpričo burje ostrejša, nego v ostalem Primorju. Prebivalcev šteje le 1179.

Bakar in Kraljevica imata po geografski legi po Krebsu¹ ugodnejše predpogoje za pristanišče nego Reka. Po svojih pristaniških napravah in po železniških progah danes ne moreta konkurirati ž njo; kak prevrat bo v tem oziru prinesla bližnja bodočnost, je seveda še odprto vprašanje. Nemala ovira za pristanišče pa je burja, ki divja po kanalu Tijesno, začenjajočem pri otočku (školju) Sv. Marka nasproti Kraljevici, s tako silovitostjo, da je ob hudi burji tod vožnja nevarna, za manjše ladjice celo ob navadnih nevihtah ne priporočljiva. Za Senjem je Kraljevica na najslabšem glasu glede burje.

Eno uro vožnje od Kraljevice proti JI ob ustju Vinodolke, ki prihaja iz Vinodola, leži trg Crikvenica z 2470 preb., ki se je v zadnjih letih razvila v eno prvih jadranskih morskikh kopališč. Ležeča pod prijaznim gričevjem, nad katerimi se skoro navpično dviga visoka stena Ličke planote, v zatišju pred burjo, ima Crikvenica, ki je tudi sedež kotara, s sosodnjim Selcem milejšo zimo nego ostali kraji Hrvatskega Primorja. Obala je tu zelo položna, morská tla fino peščena. Prebivalstvo se peča največ z ribištvom. Sosodnji obmorski kraj Selce, 1467 preb., je proti burji še bolj zavarovan nego Crikvenica; tu uspeva največji in najlepši oljčni gaj Hrvatskega Primorja. Odtod

¹ Krebs Norbert, Die Halbinsel Istrien, str. 65.

dospemo z ladjo po enourni vožnji v Novi (V i n o d o l s k i), trg z 2404 preb., nekdanj sedež modruške škofije, rojstni kraj hrvatskega pesnika Mažuranića. Novi ima lepo plitvo pešeno obalo in se je zelo povzdignil kot morško kopaljšče.

Ribištvo v Hrv. Primorju. Prebivalci hrvatskih primorskih krajev so spretni mornarji; pečajo se v največji meri z ribištvom, v čemer so najbolj na glasu Crikveničani. Love se sardele, lokarde, najbolj pa tuni; po vsej obali opazujemo neštete, poševno nad vodo postavljene 14—16 m visoke lestvice, vrh katerih čepi človek nepremakljivo, opazuje morje in čaka, kdaj pridejo tuni. Tuni prihajajo namreč v velikih skupinah ob vzhodni obali Adrije iz Sredozemskega morja in se vračajo po zapadni italijanski obali nazaj; radi obiskujejo vzhodno-jadranske zatoke, ob katerih se koncentrirajo lov. Mreže, izredno velike, so tako postavljene, da mora vsa skupina tunov zavoziti vanje. — Glavna naloga je, da opazovalec pravočasno potegne mrežo skupaj in ribam onemogoči povratak. Najboljša lovišča so: Bakar, Bakarac, potem Kraljevica, Sv. Jakov, Selce, Novi, Sv. Juraj (pri Senju) in nekatere točke na Krku. Tun je često 2—5 m dolg in včasih doseže težo 350 kg. Love ga dvakrat na leto: od srede marca do konca maja in od srede julija do konca septembra. Včasih vjamejo 700—800 tunov na enkrat, včasih pa tudi cele tedne niti enega. Nekatera leta dajo zelo bogat lov, druga izredno slabega; l. 1876 so vjeli le 2000 kg, sledečega

1877. l. pa 48.000 kg in v letih 1891—1892 celo 94.163 kg. Izvoz je šel glavno na Reko, Trst in Benetke. Mnogo rib pa se použije doma, kajti Primorcu je često osoljena riba vseh vrst skoro edina hrana. —

Opisovano Primorje je vinorodna pokrajina; med številnimi vinogradi je obilo sadnih vrtov s smokvami, granatnimi jabolki i. dr. — Zlasti pa velja to o znamenitem Vinodolu, 30 km dolgi, a ozki fliševi dolini, ki se vleče, predstavljajoč zoženo nadaljevanje Reške peščenčeve kadunje, vzporedno z obalo od Rečine preko Drage in preko Bakarskega zaliva do Novega, toda ločena od morja po ozkem apniškem hrbtiču. Vinodol je rodovitna in gosto poseljena dolina; prebivalstvo se peča razen s poljedelstvom in vinogradništvom — tu uspeva prvovrstno vino, smokve, črešnje ter celo oljke — tudi z zidarstvom in kamenoseštvom, odhajajoč za delom po svetu.

Nad Vinodolom se dviga s strmo, okrog 600 metrov visoko steno 800—1000 m visoka kraška planota, nadaljevanje Reškega Krasa. Železnica, ki vodi preko visokega Reškega Krasa, se vzpenja v velikih strmih serpentinah navzgor; pri Plasah nad Kraljevico doseže že 616 m, to je na zračni razdalji 5 km od Kraljevice; nad Ličem, 20 km zračne črte od Reke — pa 817 m nad morjem. Ta zapadni rob reške kraške planote, s katerega pada pozimi mrzla burja v strahovitih sunkih na obalo in morje, je hkrati meja zadnjih mediteranskih rastlin.

Južno od Novega ima obala povsem drugačaja; pas nizkega obrežnega gričevja in fliša povsem izgine in višavje se primakne neposredno k obali, v katero pada neposredno s strmim prepadom. Vse zapadno pobočje gorskega hrbta (Senjsko bilo, Velebit), za katerim se širi Liško višavje, je golo, sivo, skalovito, najbolj pust, raztrgan Kras, od morja do vrhov, od koder se spušča na obalo burja v silovitih sunkih. Redke so oaze z zelenjem, njivicami in malimi selišči.

Na vznožju Senjske grape, ki sega globoko vsekana v skaloviti rob nad 500 m navzgor, leži na mali obrežni ravnici in na kamenitem pobočju starodavno mesto Senj (v rimski dobi mesto Senia), v srednjem in daleč v novi vek znamenito, močno utrjeno mesto, ki se je proslavilo po svojih uskokih, katerih središče se je nahajalo tu 1537—1617. Ravno nasproti Senju vodi med Krkom in Rabom preliv Senjska buka v mali Kvarner (Kvarnerol), na kopno stran pa vodi po imenovani Senjski grapi Jožefinska cesta preko prelaza Vratič 698 m na Liško višavje, na Otočac in Ogulin; tu se namerava liška železnica zvezati po prečni progi s Senjem. Toda Senj ima na celi jadranski obali najsilovitejšo burjo. V Senju so se nahajale še koncem XVIII. stoletja velike ladjedelnice; zdaj je vse minilo, preko senjske luke se izvažajo le nekaj malega lesa z Liškega višavja. V mestu, ki šteje 3037 (3296) preb., se nahaja sedež škofije s semeniščem, gimnazija in velika tobačna tvornica. Okolica ima obilo sadja, ki se izvažajo. Mesto se odlikuje po mnogih historičnih stavbah

in razvalinah. Senj je rojstni kraj mnogih znamenitejših mož, med temi hrvatskega pesnika Kranjčevića.

Obala južno od Senja. Od Senja vodi proti J dobra cesta do Karlobaga, poteka joča ob obali po strmem, golem, tipično kraškem pobočju Velebita. Tu je le po maloštevilnih zarezah v skalovitem pobočju nekoliko zaščite pred burjo; na takih mestih je nekoliko vegetacije ter malih, skrajno siromašnih selišč. — Kvečjemu do 7% je borne zemlje, ki jo je mogoče obdelovati; ostalo je vse sam kamen. Nekoliko živinoreje je glavna gospodarska panoga revnega prebivalstva, ki se seli čez poletje s svojimi čredami na planinske pašnike Velebita. Na vznožju je nekaj studencev, še več pa pod morsko gladino; v njih prihajajo na dan ponikalnice Liškega višavja, med njimi Gacka in Lika. Nasproti Pagu leži mestece in pristanišče Karlobag s 683 preb., zapuščen kraj sredi skrajno siromašne okolice; svoje dotedanje ime Bag je spremenilo na čast Karlu VI., ki je dal mestece po turškem napadu znova pozidati, v Karlobag. Mesto je važno le radi ceste, ki vodi odtod v velikih serpentinah preko prelaza pri Oštarijah (924 m) na Gospić.

Od Karlobaga proti J se nahaja najbolj pust del obale; razorano, z gruščem in debelim kamenjem posejano, popolnoma golo pobočje Velebita, ki dosega tu svoje največje višine, skoro popolnoma neposeljeno; nobene ceste, komaj samotne pastirske steze. Taka je vsa obala tja do južnega konca Planinskega ali

Morlaškega kanala; nje južni del pripada že Dalmaciji, katere severna meja preskoči nasproti juž. koncu Paga na kopno in se vzpne na greben Velebita, po katerem poteka do trojne meje nad izvirov Zrmanje.

Gorski kotar se imenuje slikovito gorsko ozemlje od Velike Kapele do bivše istrskokranjske meje in do zapadnega Risnjakovega roba. To je prostrano višavje, visoko povprečno 930—1200 m z višjimi hrbti in vrhovi (Risnjak 1528 m), poraščeno z ogromnimi prastarimi, povečini iglastimi gozdi. Redkejši gozd ali golo skalo imamo le na jz-nem obrobju in pa po najvišjih vrhovih. Izmed maloštevilnih, malih kraških polj je največje Ličko polje (710 m), poldrugo uro dolgo in pol ure široko, z diluvijalno in aluvijalno naplavino. Na njega severnem robu stoje sredi gozdne krajine Fužine, (1071 preb.), nekdanj priljubljeno letovišče Rečanov, okrašeno, kakor mnogo drugih krajev v Primorju, z velikim Frankopanskim gradom. Ličko polje ima že tako ostro podnebje, da traja zima pol leta; krompir, fižol, grah cveto koncem julija, črešnje so zrele šele v avgustu, in vendar je oddaljeno le 10 km zračne črte od morja. Odtod vodi reška železnica, ki doseže med postajama Fužine in Lokve z 836 m svojo najvišjo točko, mimo velike vasi Delnice (3038 preb.), ki so sedež in glavno letovišče Gorskega kotara, kamor prihaja radi visoke lege (700 m) in širših iglastih gozdov vsako leto obilo gostov. Gorski kotar, ki se ponaša z najširnejšimi iglastimi gozdi v Hrvat-

ski, ima zelo ostro podnebje, zlasti zelo dolgo in sneženo zimo; prebivalci, ki so na glasu kot dobri drvarji, si hodijo zaslužka iskat na tuje, doma pa proizvajajo obilo oglja. Vasi so povečini zelo velike, hiše lesene in krite z lesenimi deščicami. Vode ne primankuje.

Na S se gorski kotar znižuje v dolino Kolpe, katere gorenje porečje leži v izoliranem kompleksu paleozojskih škriljcev, ki tvorijo okrog 600 m visoko normalno razčlenjeno gozd-nato hribovje, obdano na vseh straneh s strmo odrezanimi, 1100 m visokimi, z gostimi gozdi zaraščenimi apniškimi planotami Kočevskega gorovja, Snežnika in Risnjaka. V to ozemlje, v nasprotju z višjo okolico dokaj gosto poseljeno, je globoko zarezana slikovita dolina Kolpe. Kolpa izvira v močnem izvoru izpod Risnjaka, na meji med apniškim in paleozojskim ozemljem, in teče spočetka proti S; pri Osilnici priteka vanjo Čabranka, močan dotok, ki izvira nad Čabrom, istotako na meji apnenca in starih škriljcev. Dolina Kolpe, široka do 300 m, se nahaja že pri Osilnici le 287 m nad morjem; vzpričo teh višinskih razlik je zelo slikovita, zlasti ker teče pod Osilnico tik pod malodane navpičnimi, relativno do 700 m visokimi apniškimi stenami kočevske planote. Politično središče ozemlja je Č a b a r, 318 preb., v katerega bližini so nekdanj kopali železno rudo, jo topili in izdelovali iz nje žreblje.

Liško višavje. Jožefinska cesta, ki vodi iz Ogulina na Senj preko Kapele, poraščene z gozdi, loči Veliko Kapelo od Male, prekorači

greben v 888 m visokem sedlu. Vse višavje južno odtod tvori županijo liško-krbavsko ali kratko Liko, po prirodi sami prvovrstno utrjeno pokrajino, katere prebivalstvo se je v zgodovini v vseh dobah, brez ozira na pokolenje, odlikovalo po izredni bojevitosti in junaštvu. Lika je spadala nekako poldrug sto let pod turško gospodstvo, potem pa je bila urejena v Vojno krajino. Zato se nahaja na njej srbsko-pravoslavno prebivalstvo v večini in sicer je v splošnem sledeče razmerje: Primorje (izven pravega višavja) je čisto hrvatsko, srednji del je pol hrvatski, pol srbski; čim južneje in čim vzhodneje, tem bolj prevladuje srbski živelj. Cela županija liško-krbavska ima 50.9 % Srbov in 49.0 % Hrvatov; po kotarjih je razmerje sledeče: Senj 100 % H., Brinje 29.2 % S., 70.8 % H., Otočac 48.5 % S., 51.5 % H., Perušić 17.2 % S., 82.8 % H., Gospić 47.5 % S., 52.4 % H., Gračac 72.2 % S., 27.6 % H., Korenica 73.5 % S., 26.5 % H., Udbina 73.2 % S., 26.8 % H., Donji Lapac (ob gorenji Uni) 91.7 % S., 8.3 % H.

Velik del Liškega višavja ter gorskih hrbtov je pokrit z gozdi, obilo pa je golih, pustih kraških tal. Prebivalstvo je koncentrirano v številnih kraških poljih, katerih tla so pokrita z rodovitno naplavino. V severnem delu leži sredi najgosteje poseljenega predela Like Brinje, 560 m visoko, preje eden glavnih utrjenih središč Vojne krajine, ima danes 1095 preb. Jugovzhodno odtod leži 460 m visoko Gacko polje, dosti široka, valovita, rodo-

vitna ravan z neštevilnimi brdi in hrbti. Po njem teče reka Gacka, ki izvira v močnih izvorih na JI-nem koncu ravnine, sprejme več dotokov in se razširi zapadno od Otočca v jezero, se nato razdeli v 10—12 rokavov ter se zažene naposled preko strmih skal navzdol, kjer izgine v 50 ponorih. Ti ponori leže v ozki Švički dolini, ki se vsako leto v deževni dobi spremeni v jezero, ob srednjih povodnjih 26 do 28 m globoko (Švičko jezero). Tam, kjer se Gacka razcepi v dva rokava ter stvari majhen otok, leži Otočac, trg s 2676 preb., važno gospodarsko središče z živahnimi živinskimi sejmi. Od novozgrajene liške železnice je ostal Otočac oddaljen nad 10 km.

Iz Otočca vodi lepa cesta na Liško polje, prostorno visoko ravan dolgo v smeri JI-SZ 40 km, široko v glavnem delu do 15 km, okrog 700 km² površine. Ravan je nagnjena od JI prot SZ in leži v srednji višini 570 m nad morjem. Po njej teče reka Lika, v katero se izteka zelo veliko pritokov; posebno veliko jih prihaja izpod Velebita. Tla Liškega polja so ogromna apniška ravan; kjer je ta pokrita s plastjo plodne prsti, so lepi zeleni kraji, toda le preobilo je pustega, neplodnega ali celo gola kraškega sveta. Iz ravnine moli mnogo osamljenih apniških brd. Po mnogih delih raste le resje, izborna paša za čebele. JI in del polja je kamenita, povsem nerodovitna, neobdelana in neposeljena ravan. Na Z se nad ravnino dviga Velebit, katerega položneja severna pobočja so lepo gozdnata, razen najvišjih vr-

hov, kjer se drži sneg tja do junija. Sredi ravnine leži Gospić, 565 m nad m., nekdanje središče Liške Vojne krajine, še danes glavni kraj Like, s 3008 preb. Ima več šol, med njimi popolno gimnazijo, dalje deželno kaznilnico itd. V Gospiću je obilo uradništva in mnogo novih zgradb, kajti tu se nahaja sedež liško-krbavske županije in središče kotarskih oblasti. Nahaja se na važnem križišču cest, ki vodijo odtod na Karlobag, na Zrmanjo v Dalmaciji in na Ogulin. Podnebje je ostro; zlasti dolge so zime. V zimskih mesecih nastopajo često veliki snežni meteži, ki zameto ceste, tako da je bil Gospić včasih za dalje časa odrezan od vnanjega sveta. Mimo Gospića vodi liška železnica, ki je do tu popolnoma dograjena.

Prebivalstvo Liškega polja je zelo siromašno. Kakor Gacko tako tudi Liško polje ne pozna poplav, v čemer se razlikuje od pravih kraških polj. Zato pa so selišča raztresena po vsej ravnini, in Gospić sam, največji kraj, leži sredi ravnine.

Na JI-nem koncu se Liško polje zvišuje in zožuje ter preide naposled v ozko, a dolgo, povečini kamenito in malo poseljeno dolino, po kateri vodi cesta in se gradi železnica na Split. Na JI-nem koncu leži Gračac 562 m visoko, središče gornje Like, z 1267 preb., edini večji kraj v tem predelu. Gračac ima milejše podnebje nego Gospić. — Iz Gračaca vodi cesta 600—800 m visoko na gornjo Uno in na gornjo Zrmanjo, povečini v golem kamenitem kraškem ozemlju. Na cesti v Zrmanjino dolino, katere

gornji del pripada protiprirodno Hrvatski, je zanimivo opazovati klimatski in vegetacijski prehod; v Zrmanjini dolini; odprti proti J, pri izviru reke le 300 m visoki, je že vse v cvetju, ko vlada v Liki še sneg in mraz; tu uspeva južno sadje, smokve in mandlji, trta in oljka.

Cesta, ki vodi iz Gračca oziroma iz Knina na Bihać, poteka spočetka ob gornji Uni, nato pa po planoti zapadno od nje, ves čas vzporedno z bosansko mejo in v njeni neposredni bližini. Ta skrajni vzhodni del liško-krbavske županije je takoimenovani K o r d o n, nekdanj skrajno obmejno ozemlje Vojne krajine z nešteti stražnicami. Kordon ali Kordun je sicer dokaj gozdnat in rodoviten predel, toda s silno siromašnim in zaostalim prebivalstvom, kar je posledica neprestanih bojev z Bosanci in neugodne lege. Vseh 24 vasi, v katerih bivajo K o r d u n a š i, skoro izključno srbsko prebivalstvo, leži ob imenovani cesti, ob kateri je še, slično kot na bosanski strani, nešteto sledov in ostankov nekdanjih obmejnih utrd in stražnic.

Vzporedno z Gospiškim poljem, toda ločeno po 900 m visoki planoti, leži K r b a v a, — kraško polje, ležeče 630 m visoko, 149 km² površine, obdano na vzhodni strani z visoko Plješevico. Krbavsko polje je skoro popolnoma ravno; po njem teče obilo potokov in rečic, ki ponikujejo povečini na vzhodnem robu ravnine; največja med njimi je Krbava. Ob času deževja poplavijo vode velik del ravnine. S skrbnim očiščenjem ponorov pa so v poslednji dobi po-

vodnji omejili na manj ko dva meseca. Na severnem koncu ravnine imamo (pri Buniću) celo predel živega peska. Radi poplav se nahajajo vsa selišča na robu kotline; prebivalstvo je skoro le pravoslavno. Največji kraj je U d b i n a, ležeča vrh 124 m visokega griča 830 m nad morjem, z 1475 preb. Pod Udbino je zadel Hrvate pod banom Derenčinom l. 1493 strahovit poraz, nakar so si l. 1526 Turki osvojili Liko.

Nizki Kras. Vzhodno pobočje obeh Kapel ter Plješivice se spušča v nizki hrvatski Kras, prostrano kraško pločo, ki je povprečno le 250 do 300 m visoka. Razprostira se tja zapadno do Karlovške kotline in od Une pri Bihaću do Kočevskega gorovja in zapadnih Gorjancev. Na prostrani ploči se dviguje nešteto hribčkov, kop in podolgovatih hrbtov, ki so čim bližje Kape-lam, tem obsežnejši in višji. Kamenita kraška ploča, razorana po neštevilnih vrtačah in kadunjah, je povečini gola, brez drevja; gozd se nahaja le po višinah brd in hrbtov, studencev je malo; toda kraških polj tu ni. Po planjavi teče v SI-meri več rek, v nenavadno globoko, a strmo vrezanih tesnih dolinah, spominjajočih na kanjone; reke pridejo na dan povečini izpod robu Liškega višavja ter pred njim ležečih hrbtov, kjer često za več km zamenjajo nadzemni tek s podzemnim. Ker je na ploči sami malo izvorov, dobivajo reke prav malo dotokov.

Prebivalstvo te valovite, kamenite ravnine je zelo siromašno in si mora s trdim delom za silo omogočati obstanek; prav kakor v primorskem Krasu ogradi s kamenjem in plotovi vrtače

in kadunje, v katerih se je nabralo nekaj plodne prsti, kjer prideluje koruzo, fižol in krompir. V dolinah se nahajajo le redko malo širša mesta s plodno naplavino, še tu pa preti vzpričo kanjonskega značaja dolin, vedna nevarnost poplav. Kljub temu je ta predel razmerno gosto naseljen, saj ima 57 ljudi na km². Tudi ceste vodijo povsod po planoti, nikdar po dolinah. Večji kraji pa so povečini ob mostovih čez reke.

Na S teče po tej kraški planjavi Kolpa, katere dolina se nahaja pod Brodom v apnencu, ter je ozka in strma, le mestoma ima širše plodne ravnice. Ob njej — levi breg pripada Sloveniji — je obilo gradov ali razvalin iz turške dobe; na levi strani Kolpe leži znameniti *M a r i n d o l*, ki kakor Žumberak na Gorjancih ni pripadal ne Hrvatski, ne Kranjski, prebivalci so potomci Uskokov, ki jih je Lenković naselil v prvi polovici XVI. stol. semkaj; polovica jih še danes pripada pravoslavju. Šele pri *O z l j u* zapusti Kolpa gričevnato pokrajino in stopi v široko ravno Karlovško kotlino. Ozalj ima znameniti stari Zrinjsko-Frankopanski grad, ki je eden najboljših ohranjenih v Hrvatski, stoječ na strmem brdu tik nad Kolpo, ki dela tu eno svojih zadnjih kaskad. Pod njim se je v poslednji dobi zgradilo podjetje za izrabo vodne sile.

Vzporedno s Kolpo, le nekoliko južneje, teče Dobra, ki izvira pri Skradu; reška železnica, ki zapusti tu visoko planoto Gorskega kotara, teče od Komorskih Moravic po njeni globoko vrezani dolini. Tam kjer gredo čeznjo

ceste, leži V r b o v s k o, mestece z 1200 prebivalci, ki ima večje podjetje za predelavo lesa, izdelovanje raznih lesnih izdelkov z moderno opremljeno tvornico vžigalic. — Tam, kjer izginja Dobra v ponore, leži O g u l i n, 323 m nad morjem, s 5362 preb. (občina 8598 (8862 ljudi), sedež županije modruško-reške. Tu se nahajamo že v območju bivše Vojne krajine, — ogulinski kotar šteje že 48% pravoslavnih. Zapadno nad Ogulinom se dviga osamljeno gora K l e k 1182 m, s katere se nudi lep razgled in ki je znana zlasti po pravljičah o čarovnicah. Pod Ogulinom se odcepi liška železnica od glavne proge Zagreb-Reka.

Dobra privre 4 km dalje proti SI v višini 184 m znova na dan in teče odslej nadržemno v tesno in globoko vrezani strugi v Karlovško kotlino, kjer se izliva nad Karlovcem v Kolpo. Ob njej leži v bližini železniške postaje Generalski stol malo kopalništvo Lešće; topli vrelec ima 36° C in vsebuje v znatni množini magnezijev silikat in kalcijev karbonat.

Tretja reka, ki priteka v Karlovško kotlino s hrvatskega Krasa, je K o r a n a, ki predstavlja odtok znamenitih Plitvičkih jezer. Plitvička jezera, ena najlepših naravnih krasot naše domovine, leže v severovzhodni strani Male Kapele, sredi krasnih temnih gozdov, med katerimi kipe posamezne rogljate bele dolomitne stene. Vseh jezer, prekrasnih modrih draguljev, je šestnajst; najvišje je 625 m, najnižje 514 m nad morjem. Jezerca si slede nazgor v zaporednih 13 terasah; voda pada po

njih navzdol v štiridesetih večjih in manjših slapovih, 3—24 m visokih. Največje jezero je Kozjak, ki meri 0.84 km² in je 2.5 km dolgo, 26—47 globoko. Najvišje je Prošćansko jezero, ki je drugo po velikosti (0.63 km²). Vsa bližnja okolica je v svežem zelenju, sama prijazna brda in gore. Za tujski promet so zgrajene primerne hotelske naprave, le žal, da je vzpričo oddaljenosti železnice dohod do jezera malo težaven. Najprikladnejši dohod je bil doslej s postaje Josipdol na reški železnici po cesti čez Slunj, po zgraditvi liške železnice pa so dobile Plitvice lažji dostop s postaje Vrhovine. — Zadnji slap, pod zadnjim jezerom, je največji (24 m visok); izpod njega pričenja Korana.

Korana teče istotako po strmi, ozki, a globoki dolini; tam kjer dobiva z leve dotok Slunjičico, ki pada v krasnih slapovih, stoji lično, lepo ležeče, mestu podobno selo Slunj, imenovan hrvatski Tivoli po sijajni legi in prekrasnih slapovih, preje eno glavnih središč Vojne krajine. Kakih 12 km vzh. od Slunja se nahajajo pod Korano razvaline zgodovinsko važnega gradu Cetina, kjer se je vršil znamenit hrvatski sabor l. 1527. — Po zelo vijugavem teku se Korana, ki v najspodnjem delu že zapusti apniško pločo in si napravi pot skozi mehko terciarno obrobje Karlovške kotline, izliva v Kolpo; malo nad Karlovcem prejme še Mrežnico, tipično kraško reko, katere gorenji del tvorijo zelo razmrežene ponikalnice, izvirajoče prvikrat onstran Kapele v bližini Brinja, teče podzemno pod Kapelo in izvira v več izvorih

vnovič izpod vzh. pobočja Kapele, kjer teče glavna reka kot Dretulja po plodnem, a večkrat poplavljenem Plaškem polju. Tukaj stoji iz graničarske dobe znameniti kraj Plaški, sedež pravoslavnega škofa karlovškega, malo SZ-neje pa razvaline iz najstarejše predturške hrvatske zgodovine znamenitega Modruša. Dretulja ponikne na JI-nem robu ravnine in prihaja po 6 km dolgem podzemnem toku znova na dan kot Mrežnica, ki teče v glavnem vzporedno s Korano proti Karlovški kotlini.

Nekaj km vzhodno od srednje Korane se spremeni lice pokrajine; apniška ploča neha in mesto nje imamo najpreje ozek pas paleozojskih škriljcev, nato pa mladotercijarnih kamenin; v Petrovi gori dosežajo višino 507 m. Gorenja Glina in pa desni Koranin pritok Radonja z Reko imata že povsem pravilno razvit rečni sistem v bogato razčlenjenem, z gozdi zaraščenem terenu mehkejših kamenin. To ozemlje tvori najvzhodnejši okraj (Vojnić) modruško-reške županije.

Tudi nizki Kras, ki je po večini pripadal Vojni krajini, ima mešano pravoslavno in katoliško prebivalstvo; čisto hrvatski je samo najsevernejši del; Srbske ali Komorske Moravice nad Starim trgom ob Kolpi so najsevernejša srbska občina.

Karlovška kotlina je velika terciarna tektonska udorina. V velikem polkrogu moremo opazovati tektonski rob kotline od južnovzhodnega roba Gorjancev preko vzhodnega in SI-nega roba nizkega Krasa; ob tej prelomnici

nehajo mezozojske kamenine. V mladotercijarni dobi je bila ta udorina velik morski zaliv, v katerem so se odložile v obilni meri mladotercijarne kamenine, ki tvorijo danes obrobje kotline, bodisi nizko južno predgorje Gorjancev, nizko gričevje na južni strani, kakor tudi širok pas do 250 m visokih Vukomeričkih goric, ki ločijo na I Karlovško kotlino od prostrane Savske ravnine. Ves osrednji del kotline, to je pravo ravan, visoko povprečno 110 m, pa tvori diluvijalna površina, v katere sredini se nahaja aluvijalna naplavina.

Karlovška kotlina predstavlja izreden hidrografski centrum pokrajine; tu se stekajo v Kolpo Dobra, Mrežnica, Korana in še obilo dotokov iz južne strani Gorjancev s Kupčino kot največjim. Zbira tedaj vode celega nizkega in precejšnjega dela visokega hrvatskega Krasa ter Gorjancev. Ker teče vrh tega Kolpa iz kotline v tesni strugi, z mnogimi brzicami, je razumljivo, da voda v srednjem delu ravnine močno zastaja; kakor hitro nastopi nekoliko večje deževje, stoji voda v sredini okrog močvirja Blatnica, v katerega pritekajo reke z Gorjancev, več kvadratnih kilometrov na široko, pri daljšem deževju pa še mnogo obširneje. Zato je ves ta del neposeljen in neobdelan, pokrit z velikanskimi, povečini hrastovimi gozdi. Enako vlažna, mestoma močvirna in često poplavljana je tudi ravnina, segajoča ob Kolpi navzgor proti Ozlju, takoimenovano Gorenje Pokupje, kjer vodi železnica na Metliko; tudi tod se širijo velikanski hrastovi gozdi.

Poseljeno, rodovitno in dobro obdelano je le obrobje ravnine, to je južni, suhi del, po katerem teče Kolpa v nešteti vijugah, in pa vznožje ter višine terciarnega gričevja okrog in okrog ravnine, posejanega zlasti na S z lepimi vinogradi.

Na JZ-nem robu ravnine stoji ob sotočju Kolpe in Korane mesto Karlovec, 112 m, ki ga je ustanovil l. 1579. notranjeavstrijski nadvojvoda Karl kot obmejno trdnjavo zoper Turke. Tu se je nahajal poveljnik cele hrvatske Vojne krajine. Pozneje je postal Karlovec kraljevsko svobodno mesto. Pred gradnjo železnic je bil Karlovec, kjer se stekajo skrbno zgrajene ceste z Reke, iz Senja, iz Slunja, iz Bihaća ter iz Zagreba in Metlike, važno trgovsko središče. Po Kolpi navzgor so prihajale iz Siska ladje z žitom iz Slavonije in Banata in z lesom. Blago se je nato z vozmi transportiralo dalje. Za žito so bila v Karlovcu velikanska skladišča in veliki sejmi; prav tako tudi za lesne izdelke, zlasti doge. Ko se je zgradila železnica na Reko, se je žitna kupčija nehala. V novejši dobi se je Karlovec zopet povzdignil, ker je postal vedno bolj napredujoče industrijsko središče. Poleg bogatih vodnih sil mu je v korist znatno železniško omrežje, ki je nastalo okrog njega; razen glavne proge Zagreb—Reka vodi odtod železnica preko Belekrajine na Ljubljano, druga preko Gline na Caprag, nedaleč odtod pri Ogulinu pa vodi novozgrajena proga na Liko, s katero bo dobil Karlovec ugodno zvezo z Dalmacijo. Karlovec ima sedaj že celo vrsto velikih

industrijskih podjetij, med njimi veliki mlini, ki meljejo za eksport, tvornico železnih izdelkov (štedilnikov in dr.) tvornico koranita, to je strešnih deščic, električnih aparatov, usnjarno itd. Dalje se nahaja na Korani, katere voda se čisla daleč naokrog kot zdravilna, kopališče in zdravilišče po Knajpovi metodi. Tu je realna gimnazija, srbsko učiteljsiše, vojaška bolnica itd. Nad mestom se dviguje prijazen griček Dubovac s starim gradom, Karlovčanom priljubljena izletna in razgledna točka. Karlovec ima v mestu samem 10.720 preb., kot občina, h kateri pripadajo tudi številne bližnje vasi, pa 16.827 (16.112) preb.

V okolici se nahaja ob železnici, uro hoda navzgor ob Mrežnici kraj Duga resa, z veliko bombaževo tkalnico in predilnico, največjo v Jugoslaviji. Nad južnim robom ravnine imamo nad Kamenskim, dalje pri Jamnici in pri Lasinji izvore kisle vode; Jamniški izvor ima 15, C in vsebuje obilo ogljikove kisline ter se voda iz njega razpošilja. Na severnem robu ravnine leži ob železnici sredi zelo rodovitnega predela prijazen trg Jastrebarsko ali Jaska (1565 preb.), središče povsem hrvatskega okraja, obsegajočega večino južnega pobočja Gorjancev, ki so na hrvatski strani precej na široko razprostrti in imajo več izoliranih ostrih vrhov; prisojna pobočja, zlasti na nižjem terciarnem predgorju tja do ravnine, imajo obilo vinogradov. Tudi po Gorjancih je raztresenih obilo selišč, neposeljeni so le najvišji in strmejši deli. V zapadnih Gorjancih nad Met-

liko je znameniti Žumberak, naselbina uskokov, ki dolgo kot politično sporno ozemlje ni pripadalo politično ne Hrvatski ne Kranjski. Sedaj je priključeno Hrvatski.

Na vzhodni in jugovzhodni strani Karlovske ravnine je zelo na široko razvito mladotercijarno, z bukovim gozdom poraščeno, lepo zeleno gričevje, Vukomeričke gorice, silno živahno razčlenjeno po neštevilnih potočkih in dolinah. Najvišji hrbti, povečini zgoraj ravni, se dvigajo le okrog 220—350 m visoko. Kolpa, ki si je napravila pot skozi gričevje, teče spočetka po dokaj ozki strugi; preko nje gre stopica, ki je zelo ovirala odtok vode, zato so jo razrušili in strugo regulirali. Vukomeričke gorice so znane iz bojev s Turki; tu so v neštetih stražnicah opazovali gibanje Turkov ter vsako nevarnost takoj sporočili proti Zagrebu, bodisi s seli ali z zažiganjem grmad. V ugodnih legah imamo vinograde.

Banija ali Banovina. Slično mladotercijarno gričevje, mestoma nekoliko višje, se širi v zelo širokem pasu tudi na desni strani Kolpe tja do dolnje Une. Dolnja Glina teče po njem po široki, zelo položni dolini. Iz tega nizkega, valovitega gričevja se dvigata nekoliko višje Petrova gora (507 m) in južni hrbti Zrinjske gore, ki segajo najvišje v Šamarici (614 m); te višje skupine sestojе iz paleozojskih škriljcev, bolj vzhodno pa iz fliša, ki sega iz Bosne v ozkem pasu preko Une. Petrova gora in starejše skupine Zrinjske gore, kateri se čisto prišteva vse hribovje med dolnjo Uno in

Glino, so zelo rudonosne; zlasti mnogo je v njih železne rude, pa tudi bakra in svinca. Rudarstvo je tu že zelo staro, danes se seveda ne more kosati z modernimi veleobrati. Ves ta predel je razmeroma gosto poseljen, bodisi po ravnem ko po brdih; resnično neposeljeni so samo najvišji deli, kjer pa se širijo veliki gozdi.

Po nizu prostorskih dolin vodi skozi ta prijazni predel železnica iz Karlovca v Petrinjo ter veže važnejše kraje: V r g i n m o s t, T o p u s k o, ki leži v Glinini ravnini pred prijaznim nizkim gričevjem, za katerim se dviga Petrova gora; tu se nahaja lepo, s parki opremljeno kopališče; vodni vrelni so indiferentni, a imajo temperaturo 56·3 do 61·3° C. V bližini v V r a n o v i n i se nahaja železni rudnik in plavž; koplje se za lastno porabo tudi lignit. Dalje proti S I, tam, kjer se dolina Gline močno razširi, leži mestece G l i n a z 1986 preb., zgrajeno po istem vzorcu, kakor vsi bivši štabni kraji Vojne krajine, središče okraja. — Južno od Šamarice ležeče gričevje, porečje Uninega dotoka Žirovac, obsega okraj Dvor; tu se nahaja v dolini B e š l i n a c z manjšo železno livarno. Nekoliko severneje, na brdu, se dvigajo razvaline gradu Z r i n j, po katerem je dobila stara hrvatska velikaška rodovina Šubićev ime Zrinjskih. — Dalje spodaj ob Uni leži nasproti Bosanski Kostajnici mesto K o s t a j n i c a z 2090 preb. Nad Kostajnico prestopi železnica, ki se odcepi od glavne proge Zagreb—Beograd pri Sunji, mejno reko U n o in se nadaljuje na

bosanskih tleh do Banjeluke; zato je bila Kostajnica važna obmejna postaja.

Opisano gričevje je pripadalo po osvoboditvi izpod turškega gospodstva Banski krajini, stoječi neposredno pod poveljstvom hrvatskega bana. Zato se imenuje še danes »Banovina« ali »Banija«; prebivalci, »Banovci«, so po veliki večini pravoslavni Srbi, Hrvatje pričenjajo kompaktno šele na južnem robu Karlovške kotline in v dolini dolnje Kolpe. Po okrajih je razmerje sledeče: Dvor (na Uni) 85·8% S., 12°1% H.; Glina 65% S., 34·3% H.; Topusko 85·4% S., 14·4 H. in Petrinja 49·0% S. ter 50·1% H. Vsi našeti okraji spadajo še v zagrebško županijo

Hrvatska Posavina. Na SI končuje terciarno gričevje na skoro ravni črti, ki poteka od vzhodnega vznožja Gorjancev, ob Vukomeričkih goricah in ob Zrinjski gori na Uno. Ob njej začena dolga, široka ravan, po kateri se vije Sava v nešteti vijugah in rokavih. To je hrvatska Posavina, ki je le del velike posavske ravnine, ki pričena že v Brežiški kotlini pri Krškem in se razprostira na obeh straneh Save, tja do Zemuna, kjer stoji na široko v zvezi z velikim srednjedonavskim nižavjem. Kot hrvatska Posavina imenujemo oni njen del, ki se širi od slovenske meje ob ustju Sotle do ustja Une pri Jasenovcu. V tem obsegu znaša njena dolžina okrog 120 km, širina pa se ji menjava, ker sega ravan ob rekah globlje v hribovje; povprečno znaša 20—25 km, a se na pr. ob Čazmi in Lonji razprostira mnogo širše, ponekod pa tudi ožje.

Najožja je savska ravan ob ustju Sotle, kjer se na prehodu iz Brežiške kotline močno zoži med vznožjem Gorjancev in jugozapadnimi odrastki hrvatskega Zagorja. Le malo širša je med predgorjem Samoborske gore in obronki Zagrebačke gore. Površina ravnine se nahaja tu okrog 140 m nad morjem, do ustja Une pa se zniža le na okroglo 94 m; ravan je tedaj prav neznatno nagnjena in reke tekó izredno počasi. Ob visokem vodnem stanju stopijo iz strug in poplavijo velike dele ravnine. Sava spreminja često svojo strugo in ustvarja ter zopet razdira kratkotrajne otoke in rokave. V zgornjem ožjem delu Posavine pritekata v Savo Sotla in Krapina iz hrvatskega Zagorja in tečeta naravnost proti Savi. Nižje spodaj pa imamo povsem nenavadne hidrografske razmere; reke se obrnejo, ko pridejo v bližino Save, ter teko odslej z njo vzporedno na veliko daljavo, povečini po več deset km daleč. Take so na pr. Lonja, Odra in druge manjše reke. Ti s Savo vzporedni dolnji toki glavnih pritokov imajo v vsem značaj starih, zelo dolgih savskih rokavov, ki so se ohranili vsled dotoka s strani. Kajti vanje se iztekajo vsi manjši pritoki in množe njihovo vodo. Navedeno velja posebno o Odri, ki se na posled izteka v Kolpo tik pred njenim izlivom v Savo. Sava ne dobiva pod Zagrebom na 50 km zračne daljave niti enega pritoka. — Da opisane hidrografske razmere v največji meri ovirajo normalno odtakanje vodovja in povzročajo silne povodnji ob vsakem večjem deževju, je jasno.

Temu primerno je hrvatska Posavina razmeroma zelo redko poseljena. Normalne razmere imamo le v severnem delu, ki je dovolj suh. V srednjem in južnem delu pa je gostota manjša nego v sosednjem gričevju. Dočim izkazujejo na pr. okraji v gričevju južno od dolnje Kolpe 53—75 ljudi na km², imajo nižinski okraji le 41—63. Najredkeje je poseljen spodnji del hrvatske Posavine. V glavnem so selišča razvrščena na robu ravnine, na vznožju gričevja in pa v pasu tik na obeh straneh Save, kjer se vrste celo zelo na gosto. Zadaj za tem savskim pasom se širijo na obeh straneh velikanski hrastovi gozdi. Selišča niso posebno velika; skoro povsod pa so vasi zgrajene ob cestah, v dolgi vrsti, včasih po mnogo km se vrste hiše na obeh straneh ceste.

Turopolje. Oni del hrvatske ali gornje Posavine, ki se razprostira na desnem bregu Save med njo in Vukomeričkimi goricami, med Zagrebom in Siskom, se imenuje Turopolje. Podolgem preko njega vodi dobra cesta iz Zagreba v Sisek in Petrinjo; železnica gre po njem v vsem obsegu v dobesečno ravni črti.

Središče znamenitega Turopolja je trg Velika Gorica (1220 preb.), sedež plemenaške občine, ki je štela 31 krajev in njenega velikega arhiva, danes sedež okraja s samohrvatskim prebivalstvom. Turopoljski plemiči so dobili plemstvo od kralja Bele IV. l. 1225; v posesti imajo obširne travnike in bogate hrastove gozde med Vukomeričkimi goricami in dolnjo Odro, ki teče sredi Turopolja. Po teh

gozdih, ki dajo bogate dohodke, se paso velike črede svinj. Turopoljci so povsem kmetskega značaja in se pečajo v glavnem s poljedelstvom in živinorejo.

Sicer je Turopolje enolična pokrajina, čisto poplavljena. Znana je po svoji čebuli in lanu.

Pravo Turopolje končuje pravzaprav že pri Lekeniku; ravan odtod dalje do dolnje Kolpe se imenuje posebej Odransko polje, kjer rasto istotako velikanski hrastovi gozdi in kjer znaša poplavno področje blizu 30.000 ha.

Sisek in Petrinja. Največji kraji hrvatske Posavine se nahajajo tam, kjer stopi reka Kolpa iz gričevja in si v velikih vijugah napravi pot preko ravnine v Savo. Tik nad vinorodnimi goricami leži na strmini na desnem bregu Kolpe, kjer se vanjo izliva Petrinjska reka, v graničarski dobi imenitno mesto Petrinja, nekdanj štabni sedež Vojne krajine, kar je dalo zgradnji mesta svoj značaj. Pod zidovjem Petrinje in v okolici so se bile mnoge bitke s Turki. Danes je Petrinja mesto s 5544 (5486) prebivalci, ima realno gimnazijo, učiteljsišče in je sedež okraja; gričevje v okolici daje zelo dobra vina.

Ob izlivu Kolpe v Savo leži starodavni Sisek, v najstarejši historični dobi imenovan Segeste, za Rimljanov Siscia, glavno mesto province Panonije, poznejestolica Ljudevita Posavskega. Kolpa deli mesto v dva dela; na levi se nahaja Novi (ali Vojni) Sisek, ki je spadal k Vojni krajini, na desni Stari Sisek. Tu vodi

vozni most čez Kolpo kakor tudi čez Savo, prvi pod Zagrebom. Do predkratkim je bil Sisek važno trgovsko in skladiščno središče; do tu so prihajali po Savi ogromni tovari žita in lesa ter sodov iz Slavonije ter Srema. Sicer je tudi danes Sisek še važno tržišče in prekladišče, kajti do tu morejo po Savi navzgor prihajati parniki. — Vendar je rečni promet nazadoval, odkar je izpeljana železnica od Siska preko Broda na Zemun; južnoželezniška proga od Zid. mosta oziroma Zagreba do tu se je zgradila že l. 1860 — prva železnica v Hrvatski. — Sisek je prostorno mesto s širokimi ulicami, velikimi skladišči in velikim pristanom na Savi. Tik ob ustju Kolpe stoji sisaški grad, znamenit iz turških časov, pred katerim se je izbojevala l. 1593 znamenita zmaga nad bosanskimi Turki. Stari in Novi Sisek sta združena od l. 1874 v eno mesto, ki šteje sedaj 8802 (7881) preb., od tega 7852 S. H. (1229 pravosl.), 429 (296) Slovencev, 329 židov, 84 (559) Madžarov, in je sedež okraja s povsem hrvatskim prebivalstvom. — Sisek postaja tudi živahno obrtno mesto; tu ali v okolici se nahajajo predvsem velikanska podjetja, ki eksploatirajo hrastove gozde in žagajo ter izvažajo les, izdelujejo pa v tvornicah tudi tannin, šolske lesene potrebščine in dr. Dalje se nahaja tu večja pivovarna, tvornice klobukov itd. Pri Sisku (Caprag) se odcepi od proge Zagreb—Zemun stranska železnica, ki vodi mimo Petrinje na Karlovec. — Po močvirni ravnini II-no od Siska se širijo istotako velikanski hrastovi gozdi.

Zagreb z okolico. Gorenji del hrvatske Posavine je, kakor že navedeno, najbolj suh, najbolj obdelan in najgosteje poseljen. Tu leži prestolica Hrvatske, in za njo največji kraj **S a m o b o r**, ki se nahaja na vznožju Gorjančev, zvezan z Zagrebom po posebni ozkotirni železnici. Samobor šteje 2786 (2725) prebivalcev. Okolica je zelo vinorodna.

Zagreb se ima zahvaliti za vlogo glavnega mesta bolj zgodovini ko posebnosti geografske lege. Leži na severnem robu posavske ravnine, oddaljen 3—4 km od Save, tam kjer pričinja nizko terciarno gričevje, tvoreče s svojimi ploščatimi vrhi široko planoto, razorano v dolge plečate hrbtiče po številnih potokih, ki prihajajo iz manj strmih južnih pobočij zelene Zagrebačke gore. Tam kjer loči potok Medveščak dvoje takih brd, **Grič** in **Kaptol**, je nastal stari Zagreb in se v novejši dobi razvil na niže ležečo ravan, kjer stoji najnovejši, moderni Zagreb.

Iz rimskih časov se niso našli nikaki sledovi selišča na mestu Zagreba, ki ga moramo vsekakor šteti med mlajša hrvatska mesta. O njegovem nastanku ne vemo mnogo zanesljivega. Historično se omenja prvič l. 1091, ko je ogrski kralj Ladislav ustanovil škofijo v Zagrebu na griču v obližju današnje nadškofijske cerkve, t. j. na Kaptolu. Ta del, prvotno samostojno škofovo mesto, se je imenoval **Z a g r e b**. Zapadno od tod je nastalo na nekoliko višjem Griču selišče, ki se je prvotno imenovalo **G r a d e c** ali tudi Gradec poleg Zagreba, (današnje

gornje mesto). Bilo je tedaj dvoje posebnih mest, ki sta ostali ločeni do l. 1850. Gradec je dobil mestne pravice od kralja Bele IV. po strašnem tatarskem navalu, ko je bil l. 1242. proglašen za kraljevsko svobodno mesto. Odslej se je Gradec temeljito utrdil in napolnil; nastala so predmestja zunaj mestnega obzidja, kjer so se naselili zlasti obrtniki, med temi mnogo Nemcev. Tudi škofijsko ali kapiteljsko mesto je napredovalo; kot njega predmestje je nastala n. pr. Nova ves ob Medveščaku. V dobi turške nevarnosti se je utrjevanje izpopolnjevalo; vendar se Turki niso nikdar pojavili pred obzidjem Zagreba. Med Kaptolom in Gradcem so se dogajali zelo pogostem veliki prepiri in tudi ljuti boji.

Gradec je bil od XIV. stol. dalje glavno mesto, politično in kulturno središče tedanje Slavonije, stolica bana. Toda v modernem smislu besede je postal Zagreb politično in kulturno središče Hrvatske v XIX. stoletju za ilirskega gibanja. Temelj za moderni gospodarski razvoj je bil položen l. 1850., ko so bile vse tri občine: Gradec, Kaptol in Nova ves združene v eno kralj. svobodno mesto Zagreb. Zlasti pa se je razvil po l. 1867. Gornji grad je ostal staro mesto, dočim je moderni Zagreb nastal pod njim v ravnini, kjer raste sedaj proti I in J; Ilica z Jelačićevim trgom je ostala glavna žila mesta. Zagreb šteje sedaj 108.338 prebivalcev, od tega 5416 vojakov; še l. 1910 jih je imel le 79.038. Po narodnosti je 91.927 (63.245) Srbohrvatov, med njimi 9.183 (4.074) pravoslavnih,

dalje 8.364 (5160) Slovencev, 3.378 (4.458) Nemcev, 1.156 (4028) Madžarov; židov je 5890 (4.233). Spočetka pred vsem upravno središče in uradniško mesto je dobil Zagreb v poslednji dobi obilo industrije, zlasti pa trgovine. Danes napravi Zagreb povsem velikomestni vtis in ima s svojimi velikimi luksuznimi zgradbami, javnimi palačami, lepimi, zelo številnimi parki in nasadi popolnoma srednjeevropski značaj z zelo živahnim temperamentom. Do pred kratkim za vse avtonomne zadeve upravno politično središče Hrvatske - Slavonije, v narodnem in kulturnem oziru težišče vsega hrvatsva, ima Zagreb obilo osrednjih uradov in zavodov. Tu se nahaja razen sedeža županije še sedaj ravnateljstvo drž. železnic, najvišji sodni dvor, tu je univerza, spopolnjena med vojno z medicinsko fakulteto, po osvobojenju pa še s tehniko, poljedelsko, trg. visoko šolo, konservatorijem itd., dalje Jugoslovan. akademija znanosti in umetnosti, Hrv. Matica itd. Tu se nahajajo 4 gimnazije, realka, m. in ž. učiteljišče, ž. licej in mnogo strokovnih šol, lepo gledišče, Strossmayerjeva galerija slik, muzeji itd. Na Kaptolu stoji nadškofijska stolnica — Zagreb je sedež nadškofije — cerkev sv. Štefana, stara gotska stavba, v gornjem gradu, kakor se imenuje nekdanji Gradec, pa na zgodovinsko znamenitem Markovem trgu († Matija Gubec) Markova cerkev. Okrog svolne cerkve, kakor tudi v gor. gradu so ohranjene nekatere stare utrdbe in stolpi.

Zagreb ima električno cestno železnico s precejšnjim omrežjem; ima dva velika kolod-

vora, južnega in državnega. Iz Zagreba vodijo železnice: na Sisek—Beograd, v Karlovec—Reko, Zidani most—Ljubljano, na Varaždin, na Križevce—Koprivnico oz. Belovar ter na Ivanić—Novsko in vrh tega še ozkotirna proga na Samobor.

Zagreb se odlikuje po krasnih parkih in sprehajališčih, v mestu Zrinjevac in Tuškanac in zunaj mesta Maksimir.

Zagreb je razvil zelo živahno industrijo; zlasti po osvobojenju se hitro množe industrijska podjetja, med najvažnejšimi je omeniti: plinarno, veliko usnjarsko tovarno (največjo v Jugoslaviji in eno največjih v Evropi), tvornico mesnih izdelkov, tvornico parketov, pivovarno, papirno tvornico, velike parne mline, parne žage, tvornico testenin, kavinih surogatov, kemikalij, cementa, pohištva, tobačno tvornico itd.

Zagrebska okolica je živahnejša le na S., kjer nosi gričevje do 350 m visoko vinograde. Pod Zagrebško goro so razvaline nekdanjega, v zagrebški zgodovini slaboznanega gradu Medvedjak, katerega posestniki so povzročali staremu Zagrebu v XIV.—XVI. stol. neprestana nasilja. Zapadno od mesta na vznožju gričevja je najpreje Stenjevec z velikimi cementarnami in deželno blaznico.

Podnebje ima Zagreb ugodno. Megla je redek pojav; nastopa le jeseni po prvem mrazu, pa tudi takrat redko po ves dan. Zima je toplejša nego v Ljubljani; spomlad se javlja dokaj zgodaj. Za mesto je v podnebnem oziru velike

važnosti Zagrebačka gora, ker ga čuva pred mrzlimi severnimi vetrovi.

Hrv. Posavina na levi strani Save. Večja vzhodna polovica Posavine, ležeča na levi strani Save, jugovzhodno od Zagreba, se razprošira na S do gričevja okrog Zagrebačke gore, na I do Moslavačke ter Pakračke gore, v širini od Save do gričevja povprečno 15 km. Med Zagrebačko in Moslavačko goro pa sega ravan ob rekah Lonji in Čazmi daleč na SI tja pod obronke Kalnika in Bila, do Belovara in Križevcev, po katerih bi jo mogli nazivati z Belovarsko-križevško kotlino. Oba dela se po svoji naravi razlikujeta med seboj. Prava Posavina je le v gorenjem delu, v bližini Zagreba, bolj suha, boljše obdelana in gostejše obljudena. Tu je omeniti 20 km vzhodno od Zagreba na robu ravnine pod vinorodnimi griči ležeče Dugo selo, važno železniško križišče, kjer se odcepi od dosedanje glavne proge, ki je vezala Zagreb preko Križevcev-Koprivnice s Pešto, proga, ki poteka po vzhodnem robu Posavine in se pri Novski stika z glavno progo na Brod-Zemun. V bližini Dugega sela je Božjakovina, velika vzorna poljedelska postaja.

Nekoliko jugovzhodneje pridemo v območje reke Lonje, ki daje takorekoč značaj temu delu Posavine.

Lonja izvira izpod Kalnika, teče proti J in se približa Savi pri Ivanićgradu, a teče nato izredno dolgo vzporedno s Savo po ravnini; prejemajoč številne pritoke z leve strani. Že pod Božjakovino se nahaja le 120 m nad mor-

jem in tik pred izlivom, to je v zračni razdalji 65 km še 95 m. Posavina je skoro povsem vodovarna, le za spoznanje nagnjena proti JI. Lonja teče ves čas v neštevilnih vijugah po sredi ravnine, ki se upravičeno imenuje Lonjsko polje; Lonja se vrh tega pri Kutini razcepi v dve strugi, Staro Lonjo in Trebeš, ki se izliva v Savo potem, ko je še sprejel Ilovo in Pakro. Lonja s pritoki, med katerimi je Čazma največja, povzroča silne povodnji, ki segajo izredno na široko in povzročajo ogromno škodo. Po vsakem količkaj izrednem deževju prestopita Lonja in Sava bregove in često je vsa ravan od Moslavačke gore tja do Siska eno samo morje. Posebno velike so poplave spomladi in jeseni. Sicer puščajo povodnji na tleh mastno blato, toda često onemogočajo poljsko delo pozno v pomlad ali celo popolnoma uničijo setev. Čez poletje je Lonjsko polje večinoma suho, a tudi tedaj ostane po neštevilnih nižjih mestih obilo z vodo napojenih predelov, mlakuž, stojećih voda in močvirij, kjer se drži obilo močvirnih in vodnih ptic. Močvirja ob Lonji povzročajo mnoge nepravilnosti tudi v zdravstvenem oziru. Lonjsko polje je namreč ponekod zelo mrzlično, zlasti v dolenjem delu, kjer so močvirja najbolj razsežna; prebivalstvo zelo trpi vsled mrzlice, množi se le neznatno, umrljivost je velika. V ugodnih, to je suhih letih, pa plodna zemlja bogato poplača trud. — Vse to ozemlje bi bilo s hidrotehničnimi deli mogoče osušiti kakor se je osušila n. pr. večina Vojvodine; oblasti so se že mnogo pečale z osuševalnimi načrti, toda

dosedanji poskusi so bili povsem nezadostni. Ako bi se regulirale Lonja, Čazma in Sava ter se izvršila še druga potrebna dela, bi se pridobilo kulturi na Lonjskem polju obilo najplodnejše zemlje. Danes je odstotek obdelane zemlje na ravnini razmeroma zelo majhen, mnogo pa bujno poraščenih močvirskih travnikov in mnogo gozdov, ki nudijo z mastnimi hrastovimi želodi izborno pašo prašičem, ki imajo v poletnih mesecih tudi potrebno varstvo proti vročini in solncu. Prašičjereja Posavine je zelo na glasu, pa tudi sicer igra živinoreja važno vlogo. Poleg konj, ki se rabijo bolj za vožnjo, ko za poljsko delo, se goji, dasi z manjšo skrbnostjo, tudi rogata živina; vendar je govedoreja, za katero bi bila pokrajina kakor nalašč ustvarjena, premalo racijonalna. Ta del Posavine je najredkeje poseljen; razen ob Savi imamo selišča skoro le v bližini Moslavačke gore, ves široki srednji pas Lonjskega polja, zlasti v dolnjem delu, je popolnoma neposeljen. Tudi na obrobju ni nikakih večjih krajev. Omeniti je le ob omenjeni železniški progi Zagreb-Dugoselo-Novska ležeči **I v a n i ć g r a d** ob Lonji, v graničarski dobi važna trdnjava, ki ima lepe vinograde v okolici, in pod Moslavačko goro mestece **K u t i n a**, središče okraja. **N o v s k a**, železniško križišče, središče okraja, v katerem je že 27.3% Srbov in ki pripada že slavonski požeški županiji.

Belovarsko-križevška kotlina, je razprostirajoča se med Kalnikom, Bilom, Požeškim gorovjem in Moslavačko goro, je precej drugač-

nega značaja nego prava Posavina. Vsa površina sestoji iz ogromne diluvijalne ploče, ki pa je razrezana po neštevilnih potokih in rekah, katere Lonja in Čazma zbirata in odvajata Savi. Te brezštevilne dolinske zareze sicer niso znatne, saj po večini ne presegajo 20 m relativne višine, povzročajo pa vendarle, da se odmakanje vrši redneje in da so dolgi ploščati hrbti nad dolinami suhi, dočim ostanejo seveda doline vlažne ali celo močvirne, često poplavljene. Največja močvirja so ob Čazmi; ob Lonji je velik močvirski kompleks med Božjakovino in Vrbovcem. — Temu primerno se nahajajo selišča skoro le po hrbtih, kjer vodijo tudi ceste in se širijo kulture; doline so v travnikih in gozdih. Vsled tega izkazujejo tukajšnji okrajji s 53—65 ljudi na km² večjo gostoto nego prava Posavina (41—46). Kotlino obroblja na vseh straneh pas mladotercijarnega gričevja, ki ima le do 200 m relativne vzpetosti, v vseh solčnih legah posejano z vinogradi, ki so posebno bogati na južnem vznožju 643 m visokega Kalnika. S Posavino je ta kotlina v široki zvezi med Moslavačko in Zagrebačko goro in pa po široki ravnini ob Ilovi. Glavna kraja sta Križevci (146 m), staro kraljevsko svobodno mesto, ki je igralo XIV.—XVI. stol. zelo važno vlogo v hrvatski zgodovini, danes mesto s 4695 (4897) preb. Nekdaj so bili Križevci sedež posebne županije, ki pa se je pozneje združila z belovarsko. Tu se nahaja stolica grško-katoliškega, t. j. unijatskega škofa, gimn. kmetijska šola. V Križevcih se odcepi od doslej glavne proge že-

leznica na Belovar. Ob glavni progi se nahaja pod Bilom na razvodju med Savo in Dravo pri Lepavini premogovnik.

Sredi severnega roba ravnine stoji na odrostku Bila Belovar (135 m), mesto s 7859 (7231) preb., od tega poleg Hrvatov 1624 (756) Srbov, 259 (286) Nemcev, 167 (330) Madžarov 501 (479) židov, politično in gospodarsko središče kotline. Belovar je pač najmlajše mesto Hrvatske, nastalo šele za Marije Terezije kot mala trdnjava Vojne krajine. Še danes kaže v svojem tlorisu tip večjih graničarskih mest: kvadratni obseg, pravilno se križajoče ulice z velikim trgom v sredini, zbirališčem javnega življenja in njegovih organov. Mesto je izredno razsežno, ker so ulice jako široke in se širijo med hišami veliki vrtovi. Ima realno gimnazijo. Tu se nahaja sedež županije belovarsko-križevške ter večja garnizija. Belovar je tudi važna železniška postaja; lokalno progo od Križevcev so podaljšali preko Bila na Virovitico, in pa na Garešnico ter Grubišno polje. Tako se je mogel razviti Belovar v znatno prometno in gospodarsko središče širšega, rodovitnega okrožja in se odlikuje po svojih zelo obiskovanih sejnih, zlasti za rogato živino. Dobiva pa tudi že večja industrijska podjetja, ima mline, tvornice testenin, mesnih izdelkov in pa poljedelskega orodja, večje podjetje, ki izdeluje pluge, brane itd.

Belovarsko-križevška kotlina tvori v upravnem oziru belovarsko-križevško županijo, ki je svoj čas pripadala Vojni krajini; zato imamo v

nji še nekaj pravoslavni Srbov, katerih število pa tvori le neznatnejši odstotek, čim severozapadnejše, tem manjši in sicer po kotarih: Čazma 5.5%, Križevci 5.5%, Kutina 7.3%, Garešnica 21.1%, Belovar 23.2% in Grubišno polje 46.8%. Okrog Križevcev imamo unijate. Pač pa je značilno, da se z belovarsko županijo pričenjajo nemški in madžarski kolonisti, ki jih je sicer tu še manj, ki pa igrajo čim vzhodneje tem večjo vlogo, odstotek Nemcev ostaja med 1.3 do 2.9%, le Garešnica jih ima 4.4%; Madžarov je bilo leta 1910 0.6%—2.3%. Istotako pa se začjenja tu vrsta čeških in slovaških kolonij in sicer v kotarih Belovar 4.05%, Čazma 4.33%, Garešnica 6.66% in Grubišno polje celo 10.50% Čehov.

Moslavačka planina se dviga povsem osamljeno, ločena od ostalih pogorij po širokih ravninah ob Čazmi in Ilovi. Njen osrednji del, sestojč iz granita, dalje iz gnajsa in kristalinskih škriljcev, okroglih, mirnih, položnih oblik, se vzpenja najvišje (do 489 m) in je ves pokrit z debelo plastjo rodovitne prepereline, poraščen z gozdom ter neposeljen. Odtod gredo doline radialno na vse strani in režejo terciarnodiluvijalni obod; ob njih, po dnu in po položnih pobočjih, so številna, dasi pretežno mala selišča. Obrobni predel ima poleg poljedelstva cvetoče vinogradništvo, ki daje prvovrstna vina, zlasti na apneniških tleh. Vsa selišča so zgrajena po istem načrtu; sestojje iz dolge vrste hiš, razporejenih ob cesti. Nad Kutino se nahajajo v dolini rečice Kutine pri Šartovcu izvori petroleja.

Na jugovzhodnem vznožju, ob potoku Jelenska, se nahaja veliki grad **M o s l a v i n a** z velikanskimi gospodarskimi poslopji; po njem je gora dobila svoje ime. Dve uri po dolini navzgor se nahaja kamenolom, ki daje znani moslavinski granit, pripraven za tlak, kakor tudi za kiparska dela. V dolini Gračanice, ki poteka vzporedno med Jelensko in Kutino, se nahajajo v terciarnih laporih pri Miklenški izvori nafte; tu pridobivajo v 70 m globokem rovu na primitiven način neznatno množino nafte.

Na vzhodnem vznožju se širi tja do obrastkov Požeškega gorovja valovita diluvijalna ravan sličnega značaja, ko belovarska; po nji teče llova s številnimi pritoki v širokih plitvih dolinah, po katerih se širijo močvirni predeli, pogostem poplavljeni.

Zagorje predstavlja enega najlepših predelov Hrvatske. Po svojem vnanjem licu, po prirodi geoloških in morfoloških pojavov, po vegetacijskih, agrikulturnih in gospodarskih odnošajih je samo nadaljevanje vzhodnoslovenskega sveta; ljubko, povečini ne čez 300 m visoko mladotercijarno gričevje, razrezano po gosti mreži rek in potokov. Nad to terciarno pokrajino se dvigujejo osamljene višje vzpetosti; Zagrebačka gora, Ivanjščica in Kalnik, ki predstavljajo s svojimi gostimi gozdi edini neposeljeni del pokrajine.

Osrednji del Zagorja je porečje reke Kratine, tvoreče zaključeno, kotlinasto pokrajino, ki jo omejuje na S Ivanščica, na J dosti strma Zagrebačka gora. Sredi aluvijalne ravnine, ki

je v gorenjem delu le do 2 km široka, a se spodaj razširi na 7 do 10 km, se vije reka Krapina, aluvij sega tudi v dolenje dele njenih številnih pritokov. Ravan je vsa v travnikih in njivah; valovito iz gline in lapora sestoječe terciarno gričevje je po položnejših pobočjih tudi v njivah, na strmejših v lepih bukovih gozdih, na ploščatih slemenih in hrbtih pa v lepih vinogradih. Zágorje je eden najvinorodnejših predelov države. Tudi tu so tipične ozke doline, z dokaj strmimi dolgimi hrbti. Obilica padavin povzroča v mehkih zelo malo odpornih tleh izredno močno denudacijo; zato so strma mesta razmeroma pogostna. Selišča se nahajajo povsili na vznožju položnih gričev, pa tudi po slemenih. Prevladujejo mala, a zelo na gosto posejana zaselja, med katerimi se slično kot v Sloveniji, beli obilo cerkva in cerkvic; male bele zagorske hišice napravljajo silno ljubek vtis.

V mladotercijarnih plasteh se nahajajo na mnogih krajih skladi rjavega premoga boljše in slabše kakovosti, prav kakor v sosedni vzhodni Sloveniji. Toda premog se tu ne koplje v tolikih množinah, dasi so izredne vojne in povojne razmere povzročile nastanek mnogih manjših premogovnikov.

Zágorje je neprimerno gosteje naseljeno nego ravna Posavina; je celo najgosteje obljuden predel v vsej Hrvatski, da celo v vsej Jugoslaviji. Takoj, ko pridemo v gričevje, se dvigne gostota nad 100, doseže v okrajih okrog Krapine nad 140 ljudi na km²; to je gostota, ki je ne doseže nobeden raven predel v vsej Hr-

vatski-Savoniji. Tu je predel malih posestnikov; veleposestva tod ni. Vinogradi so dajali Zágorčem glavni del dohodkov, zato pa je razumljivo, da je trtna uš povzročila veliko bedo.

Zágorje, kjer se nahaja glavno področje slovenščini podobnega kajkavskega narečja, je poleg Primorja in zagrebške okolice najčistejši hrvatski predel. Tu ni bilo Vojne krajine, zato tudi ni srbskega življa. Južni del pripada zagrebški, severni del varaždinski županiji. Zágorje ima svoje ime s stališča Zagreba, ker se nahaja zadaj za Zagrebško goro. Z Zagrebom je zvezano najožje, upravno, gospodarsko in prometno. Po Krapinski dolini, ki je v vsakem oziru osrednja žila Zagorja, vodi železnica iz Zagreba na Varaždin. S postaje Zabok vodi lokalna železnica na Stubico, kjer imamo najprej Stubičke Toplice z indiferanto termo (nad 58° C), prijazno zdravilišče in kopališče s prekrasno okolico. Še malo vzhodneje se na severnem vznožju Zagrebške gore nahaja Donja Stubica, sicer neznamenit kraj, a znan kot središče Gubčevega kmetskega upora l. 1572—1573. V bližini stoji Marija Bistrica, ena najznamenitejših božjih poti v Hrvatski. Neko-liko severneje se nahaja v dolini Krapine, ob železnici Konščina z manjšim premogovnikom. Sz-no odtod se širi pod Ivanščico, od Krapine pa do Sotle, katere manjše, levo porečje pripada Hrvatski, pravo ali gorenje Zagorje. Tu se nahaja izredna obilica velikaških gradov ali njih razvalin. Pri Zlataru, središču predela, se javlja lignit. Tu se dobiva zelo dobra

glina, iz katere izdeluje velika tvornica v Be-
dekovščini različne glinene izdelke; to je naj-
večje podjetje svoje vrste v Jugoslaviji. Zapad-
no od Zlatara se nahaja malo kopališče Su-
t i n s k o z indiferentnimi toplicami (37° C). —
Pri postaji Z a b o k se odcepi od glavne proge
še ena lokalna železnica, vodeča po dolini Male
Krapine do K r a p i n e, ležeče na vznožju 847
metrov visoke Strahinčice, zapadnega podaljška
Ivanščice. Krapina, ki ima 1470 preb. (občina
4326 (4430) ljudi), je rojstni kraj ilirskega pre-
poroditelja Ljudevita Gaja. Ime Krapine se je
proslavilo po vsem svetu, ko je profesor Gorja-
nović našel tu v votlini ostanke okostja pra-
človeka edino svoje vrste v Evropi. Ima realno
gimn. I-no od mesta je R a d o b o j z znatnimi
zakladi žvepla, ki se je pred leti eksploatiral,
in z nenavadno obilnimi velezanimivimi oka-
meninami. — Pri Krapini se nahaja prvovrstno
kopališče in zdravilišče K r a p i n s k e T o -
p l i c e, kjer prihaja v več močnih izvirih na
dan topla voda ($41-43.1^{\circ}$ C), iste sestavine ko
na pr. Gasteinska. Severno od Ivanščice in Kal-
nika imamo znova terciarno gričevje, nadalje-
vanje slovenskih Haloz, pokrito z vinogradi;
odmaka ga rečica Bednja, ki izvira izpod Maclja
in teče v nenavadno vijugavem teku po dosti
široki dolini paralelno z Dravo, v katero pa se
izliva šele daleč na I. V dolino gorenje Bednje
vodi iz Varaždina lokalna železnica, izpeljana
do končne postaje G o l u b o v a c; odtod bi
bilo treba izpopolniti le nekaj km do Krapine.
Ob železnici se nahaja L e p o g l a v a s starim,

historično znamenitem samostanom, ki se je po l. 1854 spremenil v veliko deželno kaznilnico. — V spodnjem delu Bednjine doline se nahajajo sredi prijaznih gozdnatih gričkov, 7 km od železniške postaje, **V a r a ž d i n s k e T o p l i c e**, oddaljene 13 km od Varaždina, stare žveplene radioaktivne toplice z 58° C; rabili so jih že Rimljani. Kopališče je opremljeno z lepimi parki in drevoredi ter primernimi stavbami, tako da napravi vtis ličnega mesteca.

Hrvatska Podravina. Podravina začenja pravzaprav že v Sloveniji s Ptujskim poljem, se nadaljuje ob Dravi v nepreširokem pasu in preide ob nje dolenjem teku v nižavje Vojvodine. Tudi pri njej lahko razlikujemo gorenji ali hrvatski in spodnji ali slavonski del, ki se stikata pri Pitomači med Djurdjecom in Virovitičico. Podravina je precej močnejše nagnjena nego Posavina, saj ima Drava 5krat tako velik strmec ko Sava; ob slovenski meji leži Podravina še 192 m nad morjem, pri Varaždinu 173 m, Koprivnici 140 m, Djurdjecu 121 m in pri ustju Drave 94 m. Gorenji del hrvatske Podravine tvori Varaždinsko ravan, k njej pa spada tudi Medjimurska ravan na levi strani Drave.

V a r a ž d i n s k a r a v a n. Tam, kjer se Drava odmakne od Haloz, tik nad Ormožem, začenja Hrvatska Podravina, ki se pri Varaždinu razširi v prostrano ravan. Varaždinska ravan se znižuje od 192 m na zgornjem koncu do 150 m ob dolenji Bednji. Drava teče po njej v neštetih vijugah in rokavih z obilnimi otoki,

spreminjajoč neprestano svoj tek in povzročujoč mnoge poplave. Regulacijska dela, ki so se vršila v prejšnjem stoletju v hrvaški Podravini, niso bila posebno izdatna, marveč so se omejevala povečini na zavarovanje vasi, mostov in cest. Varaždinska ravan v ožjem smislu spominja močno na Ptujsko polje; njena podlaga je prodna dravska naplavina, pokrita z dosti debelo plastjo prepereline. Tudi tu izginja voda v prodnih tleh, zato je po sredini ravnine malo šelišč; prav tako pa jih tudi ni ob Dravi. Vode iz gričevja teko tik ob južnem robu ravnine; odvaja jih rečica Plitvica, ob kateri se širi vlažen, po večini celo močviren svet. Plitvica teče ves čas ob južnem robu ravnine (prim. Poljskavo!), šele Bednja jo prisili, da si poišče izliva v Dravo. Varaždinska ravan je še dokaj gosto naseljena (Varaždinski kotar 112, Ludbreški ob dolnji Bednji 97); toda povsod redkeje nego gričevnata pokrajina v Zagorju. Najgosteje se tišče vasi na stiku ravnine z gričevjem in ob robu namočenega predela ob Plitvici; le v dolnjem delu ravnine se približajo Dravi. Tudi glavni kraj **V a r a ž d i n** leži tako, da ga dravske vode ne morejo doseči. Varaždin je dokaj staro mesto; postalo je že l. 1209. kraljevsko svobodno mesto. V XVI. stoletju se je tu nahajalo poveljstvo slavonske Vojne krajine in mesto je bilo močna trdnjava proti Turkom. Danes je Varaždin, ki je zgrajen zelo na široko, s širokimi ulicami in prostornimi trgi, sedež županije, toda mesto samo se nahaja izven županijske uprave kot svobodno kralj. mesto. Ima pre-

cej živahno, dasi zadnji čas nazadujočo trgovino, ki pa je povečini v rokah židov, ki tvorijo 4·9% prebivalstva. Mesto šteje 13.645 (13.398) preb., med temi 668 Slovencev, 564 židov, 279 (479) Nemcev, ima novo gledališče, gimnazijo, star grad z dobro ohranjenimi trdnjavskimi utrd-bami. V kulturnem oziru se je izkazal Varaždin vedno zelo živahnega. Nižje spodaj leži tam, kjer stopi Beduja iz hribovja, trg L u d b r e g (1724 preb.).

Medjimurje sestoji v zapadnem delu iz nizkega vinorodnega terciarnega gričevja, ki je nadaljevanje in zaključek Slovenskih goric, v vsem večjem vzhodnem delu pa je prostrana ravan, ki je le del varaždinske Podravnine, do-čim je preko Mure v neposredni zvezi z široko prekmursko ravnino. SZ-ni del medjimurske ravnine tvori nizko, ravno, a široko diluvijalno teraso. Glavni kraj Medjimurja, ki je zelo gosto in enakomerno naseljeno (120 na km²), zelo rodovitno ter dobro obdelano, je Č a k o v e c, mesto s 5762 (5213) preb. (od tega 4271 SH., 258 Slovencev, 819 Madžarov, 606 židov), važno železniško križišče (glavna proga s Pragerskega čez Kotoribo na Pešto se križa s progo Za-greb — Varaždin — Dolnja Lendava). Čakovec ima tudi nekaj industrije (parni mlin in dr.). Na S, nedaleč od Mure, je M u r s k o S r e d i-š č e, z rezervoarjem za petrolej, katerega iz-viri se nahajajo v bližini pri S e l n i c i. — Za-padno od Čakovca je literarno zgodovinsko znamenit kraj N e d e l i š č e, kjer se je naha-jala za protestantske dobe hrvatska tiskarna;

vzdrževali so jo Zrinjski, ki so imeli takrat v oblasti večino Medjimurja. Za Medjimurje se je ponovno vršil spor med Madžari in Hrvati. Za ustavnih borb v preteklem stoletju je tvorilo vedno eno glavnih teritorijalno-političnih zahtev Hrvatske. V Jelačićevi akciji l. 1848 je bilo priključeno Hrvatski, pri kateri je ostalo do l. 1861., ko ga je Dunaj, hoteč se sporazumiti z Madžari, pridružil zopet Ogrski. V tem stanju je ostalo do osvoboditve. Sedaj je priključeno varaždinski županiji.

Dolnja hrvatska Podravina je sicer po velikem delu rodovitna in dobro poseljena, boljše nego Posavina, toda mnogo je močvirnih predelov, ki jih voda pogostem poplavlja. Drava spreminja neprestano svojo strugo, o čemer priča zgovorno potek stare meje med Ogrsko in Hrvatsko. Meja skače namreč neprestano z levega na desni breg in obratno, držeč se starih, pozneje opuščenih rokavov, po katerih je nekdanj tekla glavna rečna struga. Močvirne pa so povečini tudi doline številnih, a kratkih potočkov in rečic, ki prihajajo v Dravo iz nizkega gričevja, iz Kalnika, iz Bila in naposled iz Požeškega gorovja. Močvirni predeli po ravnini so sicer ponekod že kanalizirani, vendar so osuševalna dela doslej še premalo izvedena. Neugodna posebnost hrvatske Podravine je predel takoimenovanega »živega peska«, ki zavzema večji prostor med Koprivnico in Virovitico. To je droben, fin pesek, ki ga veter prenaša v vseh smereh, ga kopiči v male sipine okrog terenskih ovir in jih zopet razdira. Taki pokrajini

se lice pod vplivom vetra neprestano spreminja. Predel živega peska je seveda nerodoviten, mestoma popolnoma gol (»hrvatska Sahara«).

Glavni kraji se vrste na vznožju hribovja, ki nosi lepe vinograde. Ob vhodu v dolino, po kateri vodi prikladna pot čez Bilo na Križevce in na Zagreb, leži Koprivnica, istotako eno najstarejših hrvatskih mest, v turški dobi važna obmejna trdnjava. Koprivnica, ki ima 8096 (8018) preb., ima živahno trgovino, veliko tvornico kemičnih izdelkov (umetni gnoj, žvepleno kislino), realno gimnazijo, je sedež okraja belovarske županije (gostota samo 69). Preko Koprivnice vodi glavna železnica iz Zagreba na Pešto; tu se odcepi od nje stranska proga po Podravini navzdol. V bližini Koprivnice je mal kraj Drnje, središče iskalcev zlata; kadar upade Drava toliko, da se pokažejo nanovo nasute sipine iznad vode — Drava prinaša veliko peska, — tedaj se podajo kmetje bližnjih vasi iskat zlata v pesku. Od Koprivnice navzdol so selišča vedno večja, dasi hkrati redkejša; le okraj Gjurjjevac, ki ima svoje središče v Gjurjjevcu, mestu s 6904 preb. (občina 11.632 (12.027) ljudi), ima še višjo gostoto (88).

Slavonska Podravina. Od Pitomače navzdol pripada Podravina slavonski županiji viroviški, ki ima svoje urade v Osjeku, svoje ime pa po Virovitici, mestu, ležečem pod Bilo na robu ravnine, kjer se je že za Rimljanov nahajal znatnejši kraj. V deželni zgodovini je igrala precejšnjo vlogo; od l. 1538. do 1684. se je nahajala v turški oblasti; pozneje je bilo

tu središče županije. Danes šteje 6119 preb. (občina 9366 (8140) duš), med temi l. 1921. 1189 Madžarov in 541 Nemcev. Naslov mesta je dobilo l. 1921. Dočim je gorenja Podravina v narodnem oziru precej čista, v glavnem hrvatska, je v slavonski Podravini obilo tujerodnih, madžarskih in nemških kolonij, pa tudi srbski živelj igra večjo vlogo. V virovitiškem okraju tvorijo Srbohrvatje le 65 % prebivalcev (11 % Srbi, Nemci 8 %, Madžari 24 %). — Pri Virovitici se odcepi od glavne proge železnica preko Drave na Barč, dokoder morejo prihajati po reki navzgor parobrodi.

Dočim je Podravina v hrvatskem in tudi v gorenjem delu slavonskega dela ves čas enakomerno 10—13 km široka, se začne pod Virovitico v bližini Slatine, trga s 3604 preb., odkoder vodi železnica na Pečuh, širiti. Tu se Požeško gorovje odmika proti jugu in preko nizke ploče pri Djakovu se stika Podravina s Posavino. Tudi ta del ni bistveno različen od gorenjega; plast naplavine je sicer mnogo debelejša in tudi mnogo rodovitnejša, toda obilo je močvirnatoga sveta in ogromni predeli so pokriti z gozdi, povečini hrastovimi. Zato ostane gostota v kotarih: Slatina, Našice in Donji Miholjac povsem nizko (41 do 43 na km²) in se v osješkem le pod vplivom večjega mesta dvigne na 63. Sicer so osuševalna dela na mnogih mestih že precej napredovala, toda skoro nikjer še v zadostni meri. V tem predelu se vrste večji kraji ob Dravi in pa na vznožjih Požeškega hribovja. Tu je omeniti Našice, trg z 2202

preb., križišče železnic, središče velikih lesno-industrijskih podjetij, last grofov Pejačević; odtod so izpeljane po okolici številne gozdne železnice; v bližini se nahajajo v Gjurgjenovcu velike parne žage, velike tvornice tanina, sodov, parketa itd. V bližini Drave pa leži znatnejši kraj Donji Miholjac, odkoder vodijo gozdne železnice na vse strani in normalna čez Dravo na Pečuj. Pod Donjim Miholjcem se širi ob Osjeku dobro obdelana in gosteje poseljena krajina, sredi katere leži trg Valpovo s 3979 preb., ki ima železne toplince, znane že v rimski dobi, dalje parni mlin, pivovarno in precejšnjo trgovino. V Belišću ob Dravi, tik Valpova se nahajajo velike Gutmannove parne žage in lesne tvornice, tvornica tanina, tv. za suho destilacijo lesa, za kemikalije (nad 500 delavcev), za katere dovažajo hrastov les s Podravine po dolgi mreži industrijskih železnic.

Osjek. Petnajst km pred izlivom Drave v Donavo leži na njenem desnem bregu Osjek, največje mesto Podravine in Slavonije sploh, 94 nad morjem, sredi prostrane ravnine, pokrite z bogatimi polji, travniki in gozdi. Mesto sestoji iz štirih delov: gorenje mesto (glavni del, kjer je sedaj koncentrirana trgovina), dolenje mesto, novo mesto in trdnjava, (notranje mesto) z ohranjenimi trdnjanskimi utrdbami. Gorenje mesto pa ne leži morda na kaki vzpestiti, kajti svet je tu popolnoma raven, marveč le po Dravi navzgor, in dolenje ob reki navzdol. Mesto leži tik ob Dravi, ki je tu regulirana in

preko katere vodita železniški in cestni most. Štelo je l. 1921. 34.412 (l. 1910. 31.388) preb., od tega 16.273 (12.625) Hrvatov, 4542 (2889) Srbov, 676 (148) Slovencev, 9587 (10.778) Nemcev, 1919 (3536) Madžarov, 2596 (2299) židov. Osjek je sedež virovitiške županije, sedež okraja, ki ima 44·3 % Hrvatov, 21·7 % Srbov, 17·9 % Nemcev in 13·5 % Madžarov, a mesto samo je svobodno mesto. Ima cestno železnico in je važno železniško križišče; proge na Vinkovce, Djakovo, Našice, preko Dalja na Sombor—Subotico, čez Dravo v Baranjo; tu je tudi važna postaja za paroplovbo. Osjek pa je postal tudi eno najživahnejših industrijskih središč v državi; tu se nahajajo številna podjetja lesne industrije, pohištva, parne žage, veliki parni in valjčni mlini, štiri večje tvornice testenin, velika tvornica vžigalic (največja v Jugoslaviji), svilarska tvornica in tvornica za konopljo, plinarna, nova steklarna, tvornica strojev, dve pivovarni, tvornica mesnih izdelkov, tvornica usnja in dr. Osjek ima več prav lepih javnih zgradb; ima zelo veliko cerkev v gotskem slogu; lepo gledišče, več tiskarn, kjer izhaja več dnevnikov, veliko kopališče ob Dravi, dve gimnaziji, učiteljišče in mnogo drugih šol, vojaško bolnico in kaznilnico, ter veliko deželno bolnico. Osjek je tudi znatno središče hrvatskega kulturnega življenja.

Na mestu današnjega Osjeka se je nahajalo že v prehistorični dobi veliko selišče, kakor pričajo obilne izkopenine. V rimski dobi je stalo tu veliko mesto Mursa, važno križišče cest,

ki so vodile odtod v Poetovio (Ptuj) Aquincum (Pešta in Syrmium (Sr. Mitrovica); o Mursi, ki je bila razdejana po l. 591.; pričajo bogate izkopanine v spodnjem mestu. V turški dobi je bil Osjek močna trdnjava, važen radi mostu čez Dravo.

Kakor ves južni del slavonske Podravine je tudi južni del osješke okolice močviren; tu leži ob rečici Vuki močvirje Palača, ki pa so ga s prekopi in regulacijo reke znatno osušili. Vendar dosedanja osuševalna dela še ne zadoštujejo; povodnji napravljajo še vedno spomladi in jeseni obilo škode. Ob Vuki so pod 6 do 12 m debelimi aluvijalnimi nanosi plasti šote, ki se rabi za kurjavo.

Vzhodno od Osjeka, pod Erdutskimi brdi, poraščenimi z imenitnimi vinogradi, leži že ob Donavi Dalj, trg s 5003 preb.; okolica ima prvovrstne vinograde. Ob Donavi so imenitna mesta za ribolov. Pri Dalju se nahaja železniški most čez Donavo in važno križišče (proga Subotica - Dalj - Vinkovci je bila zgrajena kot glavna železnica). V bližini sotočja Donave in Drave je Almaš, znamenita božja pot za Slavonijo.

Ob izlivu Vuke v Donavo pod diluvijalno planoto leži Vukovar, sedež sremske županije, mesto z 10.244 (10.205) preb., od tega 6825 S. H. (1738 S), 2635 Nem., 641 Madž., 742 židov. Vukovar, kjer se nahaja realna gimnazija, ima živahno trgovino; razen prometa po Donavi ima tudi ugodne železniške zveze. Živahno je tudi ribištvo in vinogradništvo.

Požeško gorovje kaže v vseh svojih delih mirne oblike in položna pobočja. V vseh vnanjih delih sestoji iz mladotercijarnih kamenin, le v srednjih skupinah Psunja, Požeške gore in Papuka sestoji iz kristalastih ter granitnih in apniških kamenin. Gorovje je zaraščeno z gostimi gozdi, zlasti v višjih legah. Tercijarno gričevje je še dokaj poseljeno; selišča imamo povsod do višine 300 m, redko višje. V celoti ostaja gostota med 40 in 50, ne zaostaja tedaj za ono v Posavini. Daruvarski okraj, ki že prehaja v diluvijalno pločo ob Ilovi, ima celo 61 ljudi na km². Požeško gorovje je močno razčlenjeno; doline segajo od vseh strani notranjost, tako, da je dobro prehodno v vseh smereh. Sredi gorovja je vdolbljena prostrana Požeška kotlina, zagrajena na vseh straneh. Skozi njo teče reka Orljava z Londjo ter jo odmaka po številnih potokih. Le ob njej, to je v južnem delu, se širi diluvijalna ravan; ves ostali osrednji in severni del je valovita terciarna ravan, živahno razrezana v široke ploče 170—250 m visoke, pokrita z gozdi, travniki, polji in vinogradi ter bogatimi sadnimi vrtovi (slive, orehi). Vasi so raztresene po celi kotlini precej enakomerno, vendar največje in najgostejše po robu, ob vznožju višjega hribovja. Vallis aurea so imenovali Rimljani to velerodovitno kotlino, katere zunanje lice nas v mnogem oziru spominja na Zagorje, in katere prebivalstvo, pri okoličanih Šijaki imenovano, se razlikuje od sosednih Posavcev in Podravcev. Središče kotline je na južnem robu ob Orljavi ležeča Požega, mesto

s 3947 (5899) preb., od 3679 S H.1040 pravoslavnih. Ima lokalno železnico na glavno progo Zagreb-Zemun in pa progo preko Našic na Osjek. Požega je bila v turški dobi središče turške oblasti v Slavoniji.. Danes je sedež županije, središče kotara s 57.6% Hrv., 24.0% Srbov, 5.9% Nemcov, 4.5% Madžarov, 5.0% Čehov; ima veliko gimnazijo. Meščani so po velikem delu vinogradniki in poljedelci; tu so važni sejmi.

Od Požege vodi cesta ob Orljavi navzgor preko nizkega prelaza v dolino gorenje Pakre, ki leži sredi nizkega terciarnega gričevja, rodovitnega in dosti obdelanega. Tam, kjer se začne dolina širiti, stoji ličen trg Pakrac s 3254 preb., sedež pravoslavnega škofa, ima pravoslavno učiteljsko, dež. bolnico in je središče okraja s 24% Hrvatov, 51% Srbov, 5% Nemcev, 8% Madžarov in 5% Čehov. Pakrac leži ob železnici, ki veže Podravino s Posavino preko gorovja. Eno postajo pod Pakracem leži v Pakrini dolini znano kopališče in zdravilišče Lipik, kjer izvira zdravilna topla voda, ki ima 64° C in vsebuje izredno veliko joda. Lipik je opremljen z vsemi zgradbami, nasadi in zabavami modernega kopališča; vsled tega in ker je zdravilnost njegovih toplic izredno velika, prihaja semkaj v poletnih mesecih obilo gostov. V bližini Lipika so preiskani in dognani doslej najizdatnejši izvori nafte; izdana je že koncesija za eksploatacijo na veliko. Severno od Pakraca ob železnici v Podravino leži Daruvar, istotako znamenito zdravilno kopališče, ki ima močne izvore tople, železo vsebujoče vode, ob-

iskovano že za Rimljanov. Kopališče, ki je tudi primerno opremljeno, je bilo v prejšnji dobi bolj obiskovano; v najnovejšem času pa ga je izpodrinil Lipik. Daruvar je trg z 2644 preb., in je središče kotara s 14.4% Hrvatov, 32.2% Srbov, 11.9% Nemcev, 5.49% Madžarov, 23.3% Čehov. Topli izvori Lipika in Daruvara ležijo na tektonski prelomnici, ob kateri končuje na zapadu v ravni črti granitno in kristalinsko Požeško gorovje.

Slavonska Posavina. Nekako od Novske-Jasenovca proti I se širi slavonska Posavina, zožena med južnimi skupinami Požeškega gorovja in bosanskim gričevjem oziroma Savo na 12—15 km. Južna pobočja Požeškega hribovja so pokrita na debelo z zadostno preperelino in so v njivah in tudi v vinogradih. Pogorje dobiva precej več dežja nego ravan, zato odteka z njega obilo potokov, ki zalivajo v preobilni meri aluvijalno Posavino. Ti potoki pa ne dosežejo Save same, marveč teko v izredno počasnem teku v Veliki (ter Mali) Strug, ki teče kot star savski rokav vzporedno s Savo do Stare Gradiške; ob njem se nahaja 30.000 ha inundacijskega ozemlja. Slične, dasi nekoliko ugodnejše hidrografske razmere imamo med Staro Gradiško in Brodom, kjer se istotako številni dotoki iztekajo v prostrana močvirja (do 34.000 ha inundacijskega ozemlja).

Tudi slavonska Posavina je povsem ravna, nagnjena le neznatno proti I in pa s S na J k Savi. Sava teče ves čas na južnem robu ravnine. Ravan sestoji v severni polovici iz diluvi-

jalne ploče, kjer se nahajajo njive in travniki, in v južni polovici iz aluvijalne savske naplavine, ki je zelo vlažna, povečini močvirna ter pokrita s prostranimi gozdi. Temu primerno je gostota razmeroma nizka (40—50 na km²), večja na severnem diluvijalnem delu ravnine, kjer leži največ vasi, dočim stoje vasi ob Savi le prav redko.

Edini večji kraj je Bos. Gradiški nasproti ležeča Stara Gradiška, ki je imela popreje živahen promet z Bosno. Predno so zgradili železnico Sisak-Zemun, se je nahajala tu važna postaja za savske parnike za osebni promet; vsi ki so potovali na Lipik, so se zbrali tu. Odtod vodi namreč dobra cesta na Novo Gradiško. Glavni del selišč je koncentriran na stiku ravnine z gričevjem; tudi tu se vrste hiše ob glavni cesti po uro daleč druga za drugo, vas za vasjo. Nasproti Stari Gradiški leži Nova Gradiška, trg s 3574 preb., središče okraja. Sava, ki teče ves čas na južnem robu ravnine, se pomakne pri Brodu najbolj proti S in se približa Požeškemu gričevju na 3—4 km. Tu je mogoče priti do reke po suhem terenu in tu je nastala najvažnejša prehodna točka v Bosno. Brod (Slavonski), 90 m, nasproti Bosanskemu Brodu se je naglo razvil po okupaciji Bosne. Tu je stalo že rimsko mesto Marsonia. V srednjeveški in v turški dobi se je nahajalo tu važno mostišče, pozneje je bil Brod eno izmed središč Vojne krajine. Po okupaciji je izbrala Avstrija Brod za glavno izhodišče svoje prometne in gospodarske politike v Bosni; od-

to se je izpeljala glavna železniška proga na Sarajevo-Mostar-Gruž-Kotor. Brod je postal sedež krepke lesne industrije; v najnovejši dobi so se tu osnovala velike delavnice za izdelovanje in popraviljanje železniških vozov. V okolici uspeva na južnih obronkih Diljgore zelo dobro brodsko vino. Brod ima 10.621 (10.200) preb., med temi 655 židov, 1128 (1480) Nemcev in 541 (1736) Madžarov.

Slavonsko-sremska ravan. Dobrih 15 km vzhodno od Broda se prične Posavina širiti; odtod dalje zavzema vedno širše dimenzije, bodisi južno od Save, kjer se razprostira bosanska Posavina, bodisi na severu od nje v Sremu. V tej Slavonsko-sremski ravnini nam je razlikovati tri dele: na severu predel, ki ga je šteti še k Podravini in ki smo ga tam opisali, v sredini relativno 25 do 35 m visoko Djakovsko pločo in onstran nizke Vinkovške vrzeli njeno nadaljevanje Vukovarsko pločo, a na jugu od teh dveh ploč široko sremsko ravan, ki je nadaljevanje in zaključek Posavine.

Djakovska ploča predstavlja prehod iz vzhodnih odrastkov Požeškega hribovja, znižujočih se proti I; je valovita planota, ki se dviga le do 120 m, to je 20 do 30 m nad aluvijalno-diluvijalno okolico. Zožuje se proti I, tvoreč obliko velikega trikotnika 35 km na dolgo. Predstavlja suh, nikdar poplavljan teren, zato so tu nastala pokrajinska središča Djakovo in Vinkovci. Djakovska planota se pri Vinkovcih prekine, kmalu pa se znova pojavi kot Vukovarska ploča, ki se dviga 20 do 35 m nad

bližnjo ravnino ter se vleče 30 km na dolgo v širini do 14 km in preide naposled v Fruško goro. Na obe strani pada s strmim robom, ob katerem leže glavni kraji. Djakovska in Vukovarska ploča sestojita v celem obsegu iz diluvijalne publice. Le nekaj malih potočkov jearezanih v planoto, po kateri ni nikjer opaziti sledu kamenja. Okolica je enolična; sredi nepreglednih polj so posejane posamezne skupine gozda. Zgoraj na južnem robu diluvijalne ploče leži mesto **Djakovo**. V Djakovu je stala že rimska naselbina Certisa; tu je bil proti koncu srednjega veka sedež škofov za Bosno, ki so za turškega gospodstva zbežali, a so se po osvoboditvi zopet vrnil. Kako prebivalstvo je imelo Djakovo za turške dobe, je razvidno iz tega, da so našteli v njem o priliki osvoboditve 700 turških in 42 krščanskih hiš. Podobno je bilo tudi v drugih večjih ali utrjenih krajih; po porazu pa so se turški prebivalci izselili. Danes je Djakovo še vedno sedež katoliške škofije in uživa med Jugoslovani poseben sloves, ker je bilo stolica vladike Strossmayerja, ki je okrasil mesto z znano novo katedralo v romansko-gotskem slogu, katere stolpa sta visoka 84 m, kupola pa 62 m. S škofijo je združeno katoliško semenišče. Sicer je Djakovo običajno provincijalno mestece; preje je cvetela tu obrt, izdelovanje usnjenih izdelkov in blaga za kmetsko prebivalstvo, toda spričo tovarniške konkurence je propadlo. Trgovina, poljedelstvo in vinogradništvo redijo prebivalstvo. Mesto samo šteje 6077 preb., občina 7987

(7636) preb., med temi 1634 Nemcev, 336 Madžarov, 347 židov.

Južno od Djakovske planote se širi ozemlje po katerem tečeta reki Bič in Bosut. Bič pričenja vzhodno od Broda tik za Savo in teče v zavitem, izredno počasnem teku, sprejemajoč odtoke vzhodnega pobočja Požeškega gričevja. Ker je strmec minimalen, tvori reka nebroj vijug, spreminja ob povodnjih strugo in pušča mrtve rokave in mlakuže za seboj. To ozemlje, ležeče 83 do 90 m visoko, je pogosto poplavljeno, zato je po velikem delu pokrito z gozdi. Bič se izteka v Bosut, katerega tek je še bolj vijugav; po ravnini je nešteto opuščenih rokavov, močvirij in ribnikov. Vse je pokrito s puhlico, le po najnižjih mestih ob rekah jo prekrivajo aluvijalni nanosi. Bič in Bosut nista nič drugega nego star savski rokav, ki se pri Rači zopet združi s savsko strugo. Spomladi in jeseni, ko prihajajo velike množine vode, se prenapolnijo vse struge; iz Save sili voda v Bosut navzgor in preplavlja okolico. Zato so napravili z velikimi stroški prekope in nasipe ob izlivu Bosuta ter jezove, v svrhu, da se zabrani Savi dostop, in pa, da se poleti zajezi nizka voda, kajti le tako je mogoče v poletni suši omogočiti plovbo, važno zlasti za izvoz lesa. Bosut so namreč s pomočjo jezov in poglobitve spremenili v plovno strugo. Po celi Bič-Bosutovi ravnini so na več mestih napravili prekope ter vsaj delno osušili teren, toda še vedno je mnogo zemlje, ki bi se dala osušiti in kjer danes rasto le gozdi, — vsekakor prvovrstni, svetov-

noznani hrastovi gozdi. Veliki viharji ali silovite nevihte s točo so sicer tod redke, toda često nastopi huda suša; v propustni puhlici, ki se na površini spremeni v lahek prah, zmanjka vode in celo globlji vodnjaki dajo često le slabo pitno vodo. Poleg žita uspeva tod vino, dasi na ravnini ne take kakovosti ko na solčnih pobočjih Fruške gore. Od sadnih vrst se goje zlasti slive. Tudi bombaž bi tu uspeval, kakor so preizkusili za Vojne krajine.

Središče pokrajine so V i n k o v c i. Na tem mestu je stal že rimski municipij Cibalae. Današnji Vinkovci so nastali šele po osvoboditvi izpod turške oblasti koncem 18. stoletja in so zgrajeni okrog velikega glavnega trga po znanim sistemu Vojne krajine. Danes ima trg — tak je njegov oficijalni naslov — 10.173 (9220) preb., od tega (1921) 6425 Srbohrvatov, (1114 pravoslavnih), 2635 Nemcev, 641 Madžarov, 742 židov. Ima višjo gimnazijo, nekaj industrijskih podjetij in živahne sejme. Pri Vinkovcih, kjer je vrzel v Djakovsko-vukovarski ploči in kjer se nahaja Posavina na široko v zvezi z Podravino, se nahaja znamenita bifurkacija med Savo in Donavo; Bosut dela tu veliko vijugo proti S, Vuka pa proti J, obe reki pa veže pri Nuštaru potok Crvenica v višini 88 m. Po njem teče voda včasih v Bosut-Savo, včasih v Vuko-Donavo. Tu bi bilo mogoče z nevelikimi stroški izpeljati prekop med Donavo in Savo ter močno skrčiti pot za paroplovbo med Bačko in Bosno. Nedvomno nam bo bodočnost vzpričo bogastva Bosne v rudah in lesu prinesla izvr-

šitev tega načrta. Vinkovci so tudi važno železniško središče. Poleg glavne proge Zagreb—Beograd vodijo železnice na Osjek, Vukovar, Dalj-Subotico, na Županjo in na Brčko ob Savi.

Vinkovci spadajo že k Sremu ali sremski županiji, ki je po površinskem značaju, gospodarskih razmerah, pa tudi po zgodovini in narodnostni pomešanosti istega tipa kot sosedna Vojvodina, katere del je bila svojčas. Sremska županija, ki ima svoj sedež v Vukovaru, šteje v celoti 44·7 % Srbov, 26·2 % Hrvatov, 15·5 % Nemcev in 6·9 % Madžarov. Hrvati prevladujejo le v zapadnem Sremu, drugod Srbi. Posamezni okraji izkazujejo sledeče razmerje: Vinkovci 10 % S., 60 % H., 20 % N. in 7 % M.; Županja 4 % S., 83 % H., 6 % N., 2 % M.; Vukovar 35 % S., 24 % H., 20 % N., 15 % M.; Ilok 42 % S., 19 % H., 13 % N., 11 % M.; Šid 43 % S., 34 % H., 10 % N., 2 % M.; Mitrovica 84 % S., 3 % H., 7 % N., 3 % M.; Ruma 47 % S., 8 % H., 31·5 % N. in 12 % M.; Irig 72·5 % S., 7 % H., 4 % N., 14 % M.; Stara Pazova 52 % S., 12 % H., 20 % N. in naposled Zemun 80 % S., 2 % H., 10 % N., 2 % M. V zadnjih letih pred svetovno vojno je število Nemcev relativno polagoma nazadovalo, število Madžarov pa raslo.

Vzhodno od Vinkovcev postajajo vasi vedno večje. Medsebojno so si popolnoma enake, zgrajene po istem načrtu ob paralelnih ulicah ali v dolgi vrsti ob glavni cesti. Hiše so vse pritlične, stoje ob cesti skoncema. Ob Savi leži veliko selo Županja, 3338 preb., sredi prekras-

nih hrastovih gozdov; tu se nahajajo velika podjetja za eksploatacijo gozdov in izdelovanje raznih lesnih izdelkov, predvsem sodov in tanina.

Fruška gora je 90 km dolgo, a ozko pogorje, pokrito v višjih legah z lepimi, po največ hrastovimi gozdi, razrezano po globokih, strmih dolinah. V dolinah Fruške gore je skritih kakih 13 pravoslavnih samostanov, ustanovljenih za časa srbskih despotov. Tu je doma znamenito sremsko vino; Srem je imel pred nastopom trne uši 28% hrvatsko-slavonskih vinogradov. Uspeva pa tudi prvovrstno sadje, zgodnje češnje, slive, jabolka itd. Za vinogradništvo in sadjarstvo je južno pobočje ustvarjeno kakor nalašč. Vina z Fruške gore se izvažajo kot desertna vina; tudi slivovica je na najboljšem glasu.

Na severnem vznožju Fruške gore, ki pada zelo strmo v Donavo, leži nasproti Palanki Ilok, trg na Donavi s 4856 preb., ima vinogradniško šolo. Na severnem vznožju Crvenega Čuta (539 m) se v Beočinu izdeluje prvovrsten cement v velikih tvornicah, ki so največje svoje vrste v Jugoslaviji.

Nasproti Novemu Sadu leži na ovinku Donave Petrovaradin, nekdanj močna trdnaja, danes mesto s 5101 (5727) preb., od tega 4099 Srbohrvatov — 1032 pravoslavnih — 467 Nemcev, 257 Madžarov. Tu vodi čez Donavo železniški in cestni most na Novi Sad.

Malo nižje ob Donavi ležijo na vzhodnem vznožju Fruške gore Sremski Karlovci, sedež pravoslavnega metropolita, z veliko sijajno stolno palačo in cerkvijo; tu se nahaja

tudi srbsko pravoslavno bogoslovje in stara srbska gimnazija. V Karlovcih je ohranjena kapela, v kateri so leta 1699. zastopniki Avstrije, Benečanov in Poljske sklenili mir s Turčijo, v katerem je slednja po 150 letni vladi izgubila Hrvatsko, Slavonijo in srednjo ter južno Ogrsko razen Banata in jugovzhodnega Srema. Mesto ima 5709 (6342) preb., od tega 5246 SH., — 3169 pravoslavni — 190 Nemcev, 201 Madžara. Dobro uro od Karlovcev proti jugu leži v lepi dolini znameniti pravoslavni manastir Krušedol, ustanovljen 1512—1516, mavzolej mnogih imenitnih mož srbske preteklosti (mnogi metropolit-patrijarhi, Jurij Branković † 1711., vojvoda Štefan Šupljikac, kralj Milan Obrenović in dr.). V tem samostanu, najboga-tejšem od fruškogorskih, se nahaja tudi bogata knjižnica z mnogimi historično važnimi listinami in zelo bogato zakladnico.

Iz Karlovcev dospemo s parnikom v dveh urah v Slankamen, zgodovinsko znan kraj ob Donavi, nasproti Tisinemu ustju; svoje ime ima po slanem izvoru. Pri Slankamenu nehajo ob Donavi zadnji, le še do 100 m visoki odrastki Fruške gore.

Južno od Fruške gore se širi sremska ravan, pokrita čez in čez s publico; po njej teko proti Savi potoki iz Fruške gore, a povzročajo v površinskem oziru le komaj opazno valovitost ravnine. Gorenji del ravnine je bolj suh, dočim se v dolnjem delu, v bližini Save, širijo mnoga velika močvirja s številnimi opuščenimi rokavi in ribniki, po površini skupaj nad 80.000

oralov. Od Mitrovice navzdol zbira te potoke kanal Jarčina, tudi Rimski kanal imenovan, in jih odvaja Savi.

Od Vinkovcév vodi glavna železniška proga ob južnem vznožju Vukovarske planote mimo Šida, velikega sela s 5296 (5070) preb., od tega 3539 SH. — 2896 pravoslavni — 1461 drugih Slovanov. Od Šida (lokalna proga skozi veliko gozdno pokrajino do Rače na Savi nasproti Drininem ustju) vodi železnica povprek ravnine do Save pri Mitrovici. V tem delu je Srem najožji, toda le vsled tega, ker tvori Sava velik ovinek proti severu, tako da predstavlja bosanska Posavina, še bolj pa Mačva, le južno od Save ležeče nadaljevanje Srema, del iste ravnine. — Mitrovica je mesto s 11.848 (12.909) preb., od tega 8946 SH. — 5130 pravoslavni — 581 drugih Slovanov, 1633 (2267) Nemcev, 549 (835) Madžarov. Tu se nahaja gimnazija, deželna kaznilnica itd. Mitrovica je važna postaja za rečni promet po Savi in za železnico, važno poljedelsko tržišče; ima pa tudi nekaj lesne industrije s tvornico tanina, pivovarno in dr. Na mestu današnje Mitrovice je stalo veliko rimsko mesto Sirmium, največje mesto Panonije, po katerem je ostalo Sremu ime.

Od Mitrovice dalje se železnica zopet približuje Fruški gori. Ob njej leži Ruma, doslej trgovsko središče Srema, mesto z 12.467 (12.148) preb., od tega 4896 (4301) SH. — 3522 (3149) pravosl. — 7031 (6943) Nemcev, 421 (537) Madžarov. Iz Rume vodi lokalna železnica v Vrdnik v dolini Fruške gore, kjer se na-

haja večji premogovnik, druga proga pa vodi do savske postaje **Klenak** nasproti Šabcu. **Indjija**, s 6004 preb., od tega 697 Srbov, 4756 Nemcev, 1559 Madžarov, je važno železniško križišče, kjer se zagrebška proga stika z železnico Beograd-Novi Sad-Subotica (-Pešta).

Na vzhodu obliva sremsko ravan Donava; sremska stran je diluvijalna, suha, za 30 do 40 m višja od banatske, ki je aluvijalna in močvirna. Tudi proti aluvijalni savski naplavini pada sremska ravan s 30 m visokim strmim robom. Na njem leži v kotu med Donavo in Savo kraljevsko svobodno mesto **Zemun** nasproti Beogradu, od katerega ga razen reke loči Vojni otok (Ratno ostrvo) in nizka savska ravan, oboje pogostem pod vodo, porabno le za travnike. Mesto sestoji iz notranjega dela ali trdnjave, iz gornjega ali Jožefovega mesta in iz predmestja. Prebivalcev ima 18.524 (17.131), od tega 7499 (5581) Srbov, 2675 (2200) Hrvatov, 6654 (6559) Nemcev in 416 (1999) Madžarov, 623 židov. Zemun je bil doslej živahno obmejno prometno in trgovsko mesto, sedaj pa postaja del Beograda. Ima realko, gimnazijo, višjo trgovsko šolo in veliko bolnico. Zemun ima velik kolodvor in znatno пристanišče na Donavi.

Jugozapadno od Zemuna leži ob Savi historično znamenit kraj **Kupinovo** in v njega bližini znana Obedska bara, ki si je pridobila izreden sloves po velikanskih množinah najraznovrstnejših vodnih ptic, ki bivajo v teh močvirjih ali pa se v njih vsaj ustavljajo ob selitvi.

Dalmacija.

Historični pregled. Ime Dalmacije spada vsekakor med najstarejša pokrajinska imena v naši državi. Delmati ali Dalmati so bili hrabro ilirsko pleme med Neretvo in Krko. Iz podjarmljenega ilirskega ozemlja so si Rimljani osnovali med drugimi tudi provinco Dalmatia z glavnim mestom Salona; Dalmacija je segala od reke Raše v Istri do reke Maće (Mati) v severni Albaniji in od morja do Kolpe ter do Kolubare, na sever pa do bližine Save, tako da je ravnina z nizkim gričevjem na desni savski strani spadala že k Panoniji. Pozneje, pod cesarjem Dioklecianom okr. l. 300, se je Dalmacija razdelila na pravo Dalmacijo s središčem Salona in na Praevalis z glavnim mestom Scodra (Skadar).

Ko so se v prvih desetletjih VII. stol. Slovani naselili na Balk. polotoku, so zavzeli tudi vso Dalmacijo prav do obale. V bizantinski oblasti so se ohranili le otoki in pa prav maloštevilna utrjena mesta na obali; to je bil edini neznatni ostanek nekdanje velike provincije Dalmacije (Zadar, Split, Trogir, Dubrovnik, Kotor in otoki Krk, Osor ter Rab), katere glav-

no mesto je bil sedaj Zadar. Ves ostali del današnje Dalmacije je pripadal hrvatskosrbskim državicam: Hrvatski, Neretljanski, Zahumlju, Trebinju, Konavljanom in Duklji. — Dalmacija, ki je ostala pod vrhovno oblastjo bizantinskih cesarjev, je prišla pozneje pod upravo Hrvatske, a na to Benetk. Ko pa je Hrvatska prišla pod Ogrsko, se je začela dolgotrajna borba za Dalmacijo med Ogrji s Hrvati ter Benečani, borba, ki se je naposled l. 1409—1420 zaključila s tem, da so Benečani postali gospodar vseh otokov (razen Krka) in vseh mest na obali. Politični obseg Dalmacije se je razširil v tej dobi z zgoraj naštetih mest in otokov še na Šibenik, Nin ter otoka Brač in Hvar.

Ko je začela turška sila pritiskati vedno huje na ogrsko-hrvatsko državo, ki se je umikala pred njo proti severu, se je obseg benečanske Dalmacije jel širiti tudi na bližnjo okolico navedenih obrežnih mest, dočim je današnja notranja Dalmacija postala turška. Turki so že v sredini XVI. stoletja zavzeli vse ozemlje, ki je pripadalo Hrvatski, Benečani pa so se mogli obdržati le na otokih in pa v primorskih mestih, do katerih obzidja se je po večini raztezalo turško gospodstvo. To razmerje je ostalo nespremenjeno do konca XVI. stoletja, ko je Turčija v karlovškem miru l. 1699 ter v požarevškem miru l. 1718 prepustila Benečanom vse ono, kar so si osvojili v vojni 1683—1699 ozir. 1716—1718, to je vso notranjo deželo do one črte, ki še danes loči dalmatinsko ozemlje od Bosne-Hercegovine; Boka Kotorska se je

takrat imenovala benečanska Albanija. Vsled novih meja se je pojem Dalmacije raztegnil znova v notranjost, na severu in v sredini na del nekdanje Hrvatske. Nahajal se je tedaj v najožji zvezi z benečansko oblastjo; kolikor bolj se je ta širila na obali Adrije in po notranjosti, toliko sta se širila ime in obseg Dalmacije. Izjemo tvori le teritorij dubrovniške republike od Stona do vhoda v Boko Kotorsko, z otokom Mljet. Ravno zato, da bi Dubrovničani ne postali mejaši Benečanov, je izposlovala dubrovačka republika pri sklepanju požarevškega miru, da je dobila Turčija ozek pas ozemlja ob severni in južni dubrovniški meji, to je Klek na S in Sutorino na J. Tako je segala Hercegovina na dveh ozkih mestih do morja, kar je ostalo v veljavi do danes. V dobi turškega gospodstva so se naselili Srbi po precejšnjem delu severne Dalmacije, Boka Kotorska pa je imela že preje srbsko prebivalstvo.

Napoleonske vojne so napravile l. 1797 konec beneški republiki in Dalmacija je prišla po campoformijském miru l. 1797 v avstrijsko oblast. V dobi med l. 1805—1813 je pripadala Francozom, nekaj časa Iliriji. Francozi so leta 1808 ukinili dubrovniško republiko in njeno ozemlje združili z Dalmacijo. Ta obseg je obdržala Dalmacija, ki je tvorila odslej pod naslovom kraljestva posebno avstrijsko kronovino, podrejeno direktno Dunaju, do l. 1878, ko je berlinski kongres pridelil Avstriji južno od Boke ležeči Spić, ki ga je ta priklopila Dalmaciji.

Severnodalmatinska planota. V prvem delu smo označili severnodalmatinsko kraško ravan, takoimenovano Zagoro, kot enega najsiromašnejših jugoslovanskih predelov. Na tej pusti kameniti planjavi je nekaj rodovitne zemlje le po kraških poljih, ki pa so tu manjšega obsega v malih kraških vrtačah in kotanjah, kjer se je nabralo nekaj crvenice, ograjene z belimi zidovi, da je ne odnese burja. — Dalje predstavljajo kulturno ozemlje tudi ozki pasovi starotercijarnega fliša, ki se vlečejo, nagubani v več vzporednih pramenih v dinarski smeri; toda ker sestoji fliš povečini iz konglomerata, je plodnost mnogo manjša nego n. pr. v Istri. Apniška tla, ki so najobsežnejše zastopana, so gola, razdrapana in razjedena v neštetilne škrape; celo kraških travnikov in pašnikov je skrajno malo, tako da je tudi živinoreja povsem neznatna. Poleti vlada silna vročina, toda po zimi nastopa silovita burja, ki divja zlasti v vzhodnem delu Zagore, kjer pada z visoke Dinarske planine in prinaša sneg in mraz. Zelo škoduje sadnemu drevju, predvsem onemogoča obstoj mediteranskim kulturnim rastlinam, ki so vsled tega omejene le na obalo, otoke ter na lokalno zavarovana zatišja. Zato je Zagora najrevnejši del Dalmacije, saj tudi morje, ki je vendarle za večino predela precej oddaljeno in vrh tega doslej prometno zanemarjeno, ne nudi nadomestila. Ni čuda, da je postala Zagora predel najživahnejšega izseljavanja, ki je usmerjeno največ v Ameriko. Gostota v tem delu je najnižja v celi Dalmaciji,

saj izkazujejo okraji Benkovac le 24, Knin 39, Sinj 43 ljudi na km². V obrežnih okrajih se dvi-gne gostota pod vplivom obalskih mest in bolj-ših agrikulturnih pogojev na 57—67.

V turški dobi so se vršili v severni Dalma-ciji najljutejši boji s Turki, s katerimi so se bojevali bedisi uskoki, bodisi pravi domačini. Tu se je začela ona znamenita junaška vloga srbskih uskokov. Iz te dobe je ostalo v severni Dalmaciji mnogo srbskega prebivalstva, ki ima še danes večino v večji, toda redkeje poseljeni severni polovici Zagore, to je v okrajnih glavar-stvih Benkovac (58%), — [in sicer imajo sodni okraji: Kistanje (89%) in Obrovac (53%) srb-sko, Benkovac pa hrvatsko večino (42% S)] — in Knin (54%), [sod. okraj Knin srbsko 75% S], a Drniš hrvatsko večino (27% S.)] — ter v sod. okrajih Vrlika (52% S.), — glavarstvo Sinj — in Skradin (57% S.) — glavarstvo Šibenik.

Novigradsko morje, v katero pridemo iz Planinskega kanala po ozkem, skalovitem Mo-čeničkem pretoku, leži v slikovito razriti pokra-jini. Od vzhoda priteče vanj reka Zrmanja, ki izvira še v južni Liki. Njena gornja dolina je zelo skalovita, ozka, a globoko vrezana; reka teče po nji z velikim strmecem in tvori več sla-pov tik nad Obrovcem. Od Obrovca navzdol teče Zrmanja počasi; tu se ji voda, ki ima zelo ve-liko rib, že meša s slano morsko, tako da ni pitna, od ustja do Obrovca je plovna, seveda le za manjše ladjice. Največji kraj ob nji je O b r o v a c, trg s 461 preb.; središče sodnega okraja, ki je hkrati ena sama občina — Dal-

macija ima pravitako izredno velike občine, kakor Istra, ali celo večje; glavarstvo Benkovac se deli v tri sodne okraje, vsak okraj tvori le po eno občino. — Iz Obrovca vodi cesta čez Velebit v Liko (čez Mali Alan 1045 m).

Dočim se severno od Zrmanjine doline dvigajo strme, skalovite, povečini povsem gole, razdrapane stene Velebita, se proti JZ širi tja do morja pri Zadru najbolj pust del severnodalmatinske planote.

Sredi te krajine leži Benkovac, trg z 810 preb., od tega nad polovico Srbov, središče okrajnega glavarstva, križišče cest na Obrovac, Zadar in Biograd.

[Zadar (>beli<)] leži na malem polotočku, spremenjenem umetno v otok. Malokatero dalmatinsko mesto ima tako enolično okolico; le Velebit tvori slikovito ozadje v daljavi. Toda okolica Zadra, dasi kamenita, ni slabo obdelana; povsod se vidijo za kamenitimi ogradami oljčna, mandljeva in črešnjeva drevesa, dalje trta in smokve. Znamenite so višnje, maraske, iz katerih delajo Zadrčani daleč znani maraskino. Zadar je bilo večje mesto že za Ilircev; rimski cesar Avgust ga je povzdignil v rimsko kolonijo (Jadera). Po padcu Salone je postal najimenitnejše dalmatinsko mesto; zanj so se dolgo bojevali Hrvatje ter pozneje Ogrji z Benečani, katerim je naposled ostalo po l. 1409. Tudi Turki so ga oblegali. V avstrijski dobi je ostal glavno mesto Dalmacije. Z l. 1868 je nehal biti trdnjava. Po rapallskem dogovoru je pripadel Italiji in z njim predmestje Arbanasi (Bor-

go Erizzo) (moško učiteljišče), ki ima svoje ime po Albancih, ki so se naselili kot begunci iz okolice Skadra l. 1726, in dalje kraji Diklo, Bokanjac ter Crno. Mesto samo je imelo l. 1910. 14.056 preb., od tega 3532 SH., 9318 Italijanov, navedeni okoliški kraji pa skupno 5275 preb., od tega 2957 SH. in 2169 Italijanov. Zadrsko ozemlje šteje torej (l. 1910) skupno 19.331 prebivalcev, od tega 6489 SH. in 11.487 Italijanov — po avstr. uradnem štetju. — Zadar ima dober vodovod, električno razsvetljavo, lepo pristanišče, lepe nasade ter sprehajališča, dalje mnogo lepih starih zgradb iz sred. veka ter novejših uradnih poslopij. Zadar je sedež katoliškega nadškofa in pravoslavnega škofa in ima katoliško ter pravoslavno bogoslovnico. Zadar še nima na nobeno stran železniške zveze.]

V bližini Zadra je imenovati: na severni obali nasproti Pagu nekdanje mesto Nin (v starem veku Aenona), sedaj zapuščeno, tiho mestoce z nezdravo, močvirno okolico, v srednjem veku nekaj časa prestolica hrvatskih kraljev. Južno od Zadra leži tudi historično pomembno, sedaj zapuščeno mesto Biograd (na moru), z 1137 preb., kjer so nekdanj kronali hrvatske kralje. Uro hoda vzhodno od Biograda leži Vransko jezero, 12—15 km dolgo, slano, zelo plitvo, z močvirnim obrežjem na SZ. in vsled tega dokaj nezdravo.

Enakega značaja kakor pri Zadru je obala proti JI., v okrožju Šibenika in Splita. Pred seboj imamo izrazit tip potopljene obale, kajti severna dalmatinska planota se tu spušča pod

morsko gladino. Številni zalivi, na katere je nazobčana obala, niso nič drugega, ko bivše vdolbine na celini, to je doline, kraške vrtače, uvale ter polja, v katere je vdrlo morje. Otoki pred obalo predstavljajo višje dele stare površine. Zato pa kažejo oblike otokov in obale v vsem izrazito dinarsko smer. Šibeniški zaliv na primer ni nič drugega, nego ustje Krke, poleg Neretve največje dalmatinske reke.

K r k a izvira nad Kninom pri Topolju, teče proti Z čez Kninsko polje, kjer dobiva obilico dotokov, od katerih je znamenita Butišnica, ki izvira na bosansko-liški meji in katere ozka, globoko vrezana dolina nudi pripravno naravno pot v dolino Une. Po njej in po vzporedno potekajoči dolini gorenje Zrmanje je dana naravna črta za železniško zvezo severnodalmatskih pristanišč s porečjem srednje Save. — Kninsko polje, pravzaprav dolga, ozka dolina Krke, ležeča 220—320 m nad morjem, obdana od vseh strani s precej visokimi, povečini golimi vzpetostmi, dela s svojim bujnim zelenjem, lepim sadnim drevjem in vinogradi prijetno nasprotje skalovitemu sivemu okvirju. — Pred regulacijo Krke je bila dolina prepuščena poplavam in močvirju, a sedaj je zelo rodovitna. Pod skalovitim, golim brdom, vrh katerega je še dobro ohranjena trdnjava, leži starodavno mesto K n i n, v srednjeveški dobi ena najvažnejših hrvatskih prestolic, v turški dobi močna trdnjava, za katero je teklo mnogo krvi. Trdnjava je sedaj v rokah kninskega hrvatskega arheološkega društva; tu se nahaja imeniten arheo-

loški muzej, kar se tiče zgodnjega srednjega veka najbogatejši muzej bivše Avstrije. Knin ima 1270 preb., $\frac{1}{3}$ pravoslavnih, $\frac{2}{3}$ katolikov, je središče okrajnega glavarstva in končna postaja normalnotirne železnice iz Splita oz. od Šibenika. Hkrati je tudi končna postaja industrijske (Steinbeissove) železnice, ki vodi iz Prijedora preko Drvara v Bosni po romantični dolini Butišnice in se vzpne v lepih vijugah preko 1300 m visokega sedla. Na Knin se gradi liška železnica, ki bo vodila po dolini gorenje Zrmanje, na Knin je projektirana tudi železnica iz Bihaća po dolini Une.

Nizek predel se nadaljuje južno od Knina pod imenom K o s o v o p o l j e. To je zelo plodna gričevna kotanja z lepimi dolinicami; nje tla sestojе namreč iz trijadnih škrljcev, katerih površina nosi debelo plast prepereline in na katerih so se razvile normalne nadzemne reke. Tu se širijo lepi vinogradi, lepo obdelane žitne njive, solnčni travniki in sveže zeleni bukovi gozdi.

Na vzhodni in zapadni strani zelenega Kosovega polja se dvigajo gole, skalovite kraške planine, na I K o z j a k (1207 m), na Z P r o m i n a (1148 m), ki sestoji po večini iz starotercijarnih konglomeratov, med katerimi se nahajajo tudi skladi premoga. Premog se koplje na dveh krajih, pri S i v e r i ć u ob železnici iz Knina na Drniš in pri V e l u š i ć u na zapadnem vznožju Promine, dokoder vodi lokalna železnica iz Drniša. D r n i š, trg z 1673 preb. (tretjina Srbov), ležeč na zapadnem robu lepega, z vinogradi

pokritega Drniškega ali Petrovega polja, ki je nadaljevanje Kosova. Tod mimo vodi železnica proti J čez enolično, pusto kraško plánjavo; pri postaji Per k ovi ć - S l i v n o se razcepi na dve progi; ena vodi na Šibenik, druga na Split. Krka teče od Knina spočetka proti JZ, nato proti JI globoko v starotercijarne konglomerate vrezani, kanjonski dolini. Mestoma se razširi izredno na široko v obliki jezera. V tem srednjem toku tvori štiri slápove; predzadnji Manojlovac se izrablja v svrhu pridobivanja električne energije za Šibenik. Pod Roškim slápom, zadnjim izmed njih, kjer se istotako izrablja vodna sila, se reka razširi v pol do 1 km široko, do 12 km dolgo, jezeru podobno strugo, koncem katere pada nad Skradinom v veličastnem, močnem slápu navzdol. Skradinski sláp spada k najlepšim naravnim krasotam naše domovine; voda pada navzdol v petih zaporednih stopicah v več pramenih, ločenih medsebojno po skalovju. Vsa okolica je popolnoma gola, le ob vodi, dokoder sega prha in vlaga, se širi bujno zelenje. Skradinski slápovi se industrijsko izrabljajo, dajo električno silo za razsvetljavo Šibenika. Odtod je napeljana voda za vodovod v Šibeniku. Ob Krki, nekoliko pod slápom, stoji S k r a d i n (800 preb.), danes le iz ene ulice sestoječ kraj, nekđaj važno mesto, vrh tega eno najstarejših dalmatinskih mest, poseljeno že v ilirski dobi (Scardona).

Pod Skradinom se razširi Krka v široko Prokljansko jezero, ki je bolj podobno morskem zalivu, nego jezeru; tu se že meša sladka voda

s slano in tudi plimovanje se že pozna. Ko zapusti Krka Prokljansko jezero, ima le še komaj opazni strmec. Skoro neopaženo preide njena vnovič razširjena struga v Šibeniški zaliv, ob katerem leži staro mesto Šibenik.

Šibenik ima zelo slikovito lego. Mesto se beli amfiteatralno pod strmim brdom, vrh katerega se nahaja dobro ohranjena trdnjava z obzidjem še iz dobe ogrskega gospodstva. Ulice v mestu so strme in ozke, često prekinjene po kamenitih stopnicah. Šibenik ima krasno stolico, zgrajeno 1443—1536 v benečanski gotiki, s 30 m visoko kupolo, ima pa tudi dosti drugih lepih starinskih poslopij. V malem parku se nahaja spomenik filozofa, filologa in pisatelja Nikolaja Tomaseo. Šibenik je sedež okrajnega glavarstva in ima veliko, moderno bolnico z blaznico. L. 1910 je imel 12.588 preb., od tega le 810 Italijanov. Šibenik ima tudi nekaj industrije, in sicer v Crnici veliko tvornico karbida ter umetnega gnojila; za njo se izrablja vodna sila gornjega Krkinega slapu Manojlovca (600 del.). Tu se izdeluje tudi maraskin. Dalje so tu velika skladišča bosanske izvozne lesne trvdke Steinbeis in še nekatera druga podjetja. Šibenik je sedež katoliške škofije in ima dve gimnaziji.

Pot po morju iz Šibenika v Split vodi mimo nešteto majhnih in najmanjših otokov (školji), po velikem delu neposeljenih. Izmed njih naj omenimo otok K a g r a n, katerega prebivalci se pečajo s pridobivanjem morskih gob.

Ob zapadnem vhodu v Kaštelanski zaliv leži Trogir, ki ima nenavadno lego: leži na malem otočku med celino in otokom Čiovo (Bua), toda tako, da je z obema zvezan po mostovih. Trogir je eno najbolj karakterističnih in zanimivih dalmatinskih mest. Tu je stala že v 4. stol. pr. Kr. grška kolonija Tragurion. — Pozneje je bil Trogir eno glavnih opirališč beneškega gospodstva v Dalmaciji. Mesto napravi še danes bodisi od zunaj ko od znotraj vtis povsem srednjeveškega benečanskega mesta; obilo lepih starih zgradb, med njimi bazilika sv. Martina iz 9. stol., najimenitnejša pa prekrasna stolica iz 13. stoletja. Trogir ima (1910) 3514 preb., od tega le 232 Italijanov.

Split in okolica. Vzhodno od Trogira se širi prostorni Kaštelanski zaliv, ki ga proti širokemu morju zapira otok Čiovo in pa mali polotok, na katerem stoji Split. Vendar se nahaja splitsko pristanišče že ob prostem morju, ki pa je proti valovom s široke Adrije popolnoma zavarovano po vrsti otokov. Ves okvir Kaštelanskega zaliva z otokom Čiovo vred sestoji iz starotercijarnih kamenin, tvorečih **položna pobočja in položno, pripravno obalo.** — Split je največje dalmatinsko mesto in največje pristanišče v deželi. Mesto samo ima 25.027 (21.407) preb., od tega 1200 (2082) Italijanov, kot občina, to je z okolico pa 31.542 (27.492) ljudi. Staro mesto leži skoro povsem v nekdanji Dioklecijanovi palači, velikanski četverokotni zgradbi. Tu so ulice ozke, mračne in zatohle. Na zapadu se širi novo mesto s širokimi

cestami in lepimi novimi poslopji; tu se nahaja civilna in vojaška bolnica, muzej, realka, gimnazija, mestno gledališče; tu se nahaja tudi žvepleno kopališče. Ob starem in novem mestu je staro пристanišče, vzhodno odtod pa prostorno novo pristanišče, s 665 m dolgim lomilcem valov; istotam se nahaja tudi kolodvor. Vsekakor je splitska luka daleko najprostornejša v Dalmaciji. Le škoda, da vodita doslej iz Splita samo dve železnici: normalnotirna na Knin oz. na Šibenik ter ozkotirna na Sinj.

Posebnost Splita v historičnem oziru je že omenjena Dioklecijanova palača, dograjena l. 305. po Kr., ki je ena največjih zgradb, kar se jih je ohranilo iz rimske dobe. Saj meri njena površina 30.000 m². Njeni štirje vnanji zidovi so tako malo poškodovani, da obdajajo še danes vse staro mesto; okrog 3000 ljudi biva znotraj njih. Vanj vodijo štiri vrata. — Današnji stolni trg je peristil palače; tu je ohranjeno krasno stebrišče. Stolna cerkev sv. Dujma je nekdanji Dioklecijanov mavzolej. — Blizu vzhodnih (srebrnih) vrat se nahaja arheološki muzej pod ravnateljstvom velezaslužnega arheologa mons. Bulića; v njem se nahajajo izredno bogate arheološke zbirke iz antike in iz srednjega veka.

Split je nastal na današnjem mestu po letu 614, ko so Sloveni in Avari porušili Salono, odkoder so begunci našli zavetje v Dioklecijanovi palači. Na to nas spominja tudi ime Splita (ital. Spalato), ki je nastalo iz grškega eis ton palation (t. j. v palačo) = ispalaton = Spalaton

in nato Spalatum, iz česar sta se razvili sedanji obliki hrvatska in italijanska.¹

V rimski dobi je ležala največja luka in prestolica Dalmacije v najvzhodnejšem kotu Kaštelanskega zaliva. To je bilo veliko mesto *Salona* (ali *Salonae*), katere razvaline so se v zadnjih desetletjih odkrile v veliki meri pod vodstvom arheologa mons. Bulića, na prostoru kjer stoji selo *Solin*.

Vzhodno od Solina izvira kraška reka Jadar, kjer se nahaja slap in velika tvornica cimenta. Splitska okolica ima poleg tega še več cementnih tvornic — vsega skupaj je šest tvornic —; glede produkcije cimenta ne prekaša Splita nobeno jugoslovansko mesto. Razvilo se je tudi nekaj malega druge industrije; tu sta dve tvornici testenin, mala usnjarna, livarnica zvonov itd. Sicer pa je Split živahno trgovsko mesto. Po osvoboditvi se nahaja v njem sedež pokrajinske uprave za Dalmacijo. Mesto je kulturno in gospodarsko središče dežele in ima poleg gledišča in muzejev tudi dokaj razvito šolstvo (realka, moška in ženska gimnazija, trgovska akademija, tehniška srednja šola. Vrh tega je sedež škofije.

Nadaljni razvoj Splita zavisi od bodočih železniških zvez.

Ozadje Splita se na S in I hitro vzpne v skalovita kraška pogorja. Na S se dviga do 760 m visoko pogorje Kozjak v smeri Z—I; dalje profi I njegga nadaljevanje, strmi zobčasti

¹ Šišić, Ferdo: Geschichte der Kroaten I. T. str. 53.

Mosor 1320 m. Med njima je SJ-no od Splita globoko zarezano tesno sedlo, po katerem vodi cesta in železnica na Sinj. Tik pred prelazom stoji na strmem, skalovitem, stožčastem brdu staroslavni Klis, v rimski, srednjeveški in turški dobi važna trdnjava, ki je zapirala dohod k Splitu; še sedaj se nahajajo na njem utrdbe, seveda brez vojaške vrednosti.

Med Kozjakom in z njim paralelno obalo je pokrajina sedmerih kaštelov, takoimenovana Kaštelanska rivijera. — Posamezne njene dele je podelila beneška republika raznim plemičem pod pogojem, da so zgradili ob morju gradove zoper Turke. Po teh gradovih ali kaštelih, okrog katerih so nastale vasi, sta dobila pokrajina in zaliv svoje ime. Danes je prekrasen, bujen prirodni vrt, izrazito nasprotje kraškemu ozadju; vrste se oljčni gaji, smokve, murve, visoka trta, ki daje sijajno kaštelansko vino, prav tako kakor je tudi tukajšnje olje najboljše. V podnebnem oziru je Kaštelanska rivijera med najbolj obdarjenimi v deželi, zavarovana proti burji, sveža in topla. Tu so v poslednji dobi začeli graditi vile in hotele ter parke; ni dvoma, da se bo v tem predelu razvila rivijera svetovnega slovesa, kadar dobi Solit železniške zveze z ozadjem. Danes vodi skozi Kaštelansko primorje železnica na Perković—Slivno.

Na vznožju najvišjega dela Dinarske planine izvira C e t i n a, tretja največja severno-dalmatinska reka. Njena dolina je povečini širša od Krkine, kajti izdolbljena je v mehkejši terci-

jarne kamenine med visokima pogorjema Svi-
lajo (1509 m) in Dinarsko planino, s katerima
poteka vzporedno. V najvišjem delu doline se
širi ravno Cetinsko polje (370 m), ki ga
Cetina, izvirajoča ravno na njegovem zgornjem
robu, spreminja vsako leto v jezero. Zato je
prebivalstvu živinoreja glavni vir obstoja. Malo
južneje je Vrličko polje, istotako poplav-
ljano, s trgom Vrlika. V svojem srednjem delu
teče Cetina po velikem Sinjskem polju.
Sinjsko polje (350 m) je edino večje polje v
Dalmaciji (dolžina 15 km, širina 7—8 km). —
Široki južni del polja je aluvijalna ravan; zelo
vlažna, deloma celo močvirna; Cetina, ki ima
po njej zelo mal strmec, jo često poplavlja. Zato
nimamo na tej ravnini nikakih selišč, temveč
le na obrobju, ki sestoji iz mladotercijarnih ka-
menin in nosi obile sklade lignita, ki so ga
ljudje že davno uporabljali kot kurivo. S svo-
jimi rodovitnimi polji, zelenimi travniki in sa-
dovnjaki tvori obrobje Sinjskega polja pri-
jetno nasprotje povsem goli okolici. Na zapad-
nem robu leži mesto Sinj (326 m) s 3473 (2708
med temi 531 voj.) preb. Sinj je središče okr.
glavarstva ter končna postaja ozkotirne želez-
nice iz Splita, ki se je nameravala podaljšati
preko Livna na Sarajevo. Na brdu nad mestom
so razvaline gradu, ki je bil nekdanj močna trd-
njava.

Pod Sinjskim poljem teče Cetina po ka-
meniti planoti v tesni, globoko vrezani strugi
kanjonskega značaja. Tik pred Dyarom napravi
velik, nad 30 m visok, silno močan slap »Ve-

lika Gubavica«, pod Dvarom pa 5 m visok slap »Mala Gubavica«. Pri Dvaru se nahaja novo podjetje za pridobivanje električne sile, ki se porablja v velikih tvornicah karbida in cianamida v Dugom Ratu pri Splitu. Pri Dvaru se obrne Cetina v strmem kotu v zapadno smer in doseže, obkrožujoč visoki Mosor, morje pri Omišu. Cetina, katere dolina ima ravno v dolnjem teku med Dvarom in ustjem najbolj izrazit kanjonski značaj in je stisnjena med visoke skalovite stene, je ob ustju zelo plitva ter teče zelo hitro. Tik ob ustju imamo O m i š, mestece z 1469 (1240) preb., v sred. veku močno utrjeno in v prvih stoletjih po slovanski naselitvi glavno gnezdo neretljanskih gusarjev.

Med doljno Cetino in Splitom, od obale na obeh straneh golega Mosora, se razprostira krajina Poljica, večinoma kraški predel, kjer je le po ugodnih obronkih, zlasti blizu obale, rodovitna prst z njivami ter lepimi vinogradi, oljko in sadovnjaki; poljičko vino je na zelo dobrem glasu. — V dolnjih Poljicah, to je ob obali, se goji, kakor malokje v Dalmaciji višnja-maraska, iz katere se izdeluje zadarski maraskino. Poljica so tvorila dolga stoletja (od 11. stol.) samostojno župo, državico s posebno republikansko ustavo; l. 1444 so se prostovoljno podala Benečanom, a so obdržala svoje privilegije, ki jih je uničila šele francoska vlada v Dalmaciji.

Srednja Dalmacija. Že na desni strani Cetininega ustja, koj 11-no od Splita, se dviga golo, zelo razdrapano kraško pogorje, vzpenja-

joče se vzporedno z Mosorom, izredno strmo nad obalo, do 600 m. Hkrati neha nizka obala, ki jo ima vsa severna Dalmacija in začena zopet strmo odsekano primorje. Vzhodno od Cetininega ustja se dviga obrežno pogorje še višje, skoro do 900 m, in preide v planino Biokovo, segajočo v vrhu Sv. Juraj do 1762 m. Nje nadaljevanje se vleče, polagoma se znižujoč, tja do Neretvinega ustja. Na vsej črti od Cetine do Neretve vodi le ena edina cesta pri Makarski črez gorovje, pa še ta mora v neštutih serpentinah premagati višino 897 m. V visokem delu povsem golega kraškega pogorja je obilo kraških jam ledenic, v katerih se drži večer sneg. Biokovo pada izredno strmo, povečini skoro navpično, k obali; vendar se vleče od Splita do Neretve ob morju v širini poprečno 2 km neposredno pas starotercijarnih laporov, dvigajočih se položno od morja do golih apneniških sten. Ta terciarni pas je pokrit z vinogradi, velikimi oljčnimi gaji, cipresami in raznovrstnim sadnim drevjem; na njem so posejane male vasi, med njimi mesto Makarska. M a k a r s k a je razpostavljena v obliki polkroga okrog malega, enako oblikovanega zaliva, na vznožju najvišjih vrhov veličastnega Biokova, s katerega padajo pozimi strašni sunki burje na morje. Tudi tu se je nahajalo v srednjem veku znamenito skrivališče neretljanskih pomorskih roparjev, danes pa ima mesto, ki šteje 1917 (1963) preb., le lokalni pomen za trgovino, vinogradništvo in ribištvo (izdelovanje sardelnih konserv) in je središče političnega okraja.

Obala pod Biokovom je pri mornarjih na zelo slabem glasu radi burje, ki divja tukaj z isto silovitostjo, kakor pod Velebitom, dočim je v nižji severni Dalmaciji mnogo slabejša.

Onstran visokega Biokova se vleče od kolena Cetine do polja Jezero na desni strani dolnje Neretve nepretrgan, a zelo ozek pas stercijarnih kamenin, ki tvori nizko ležečo, prostorno, dovolj poseljeno kadunjo, po kateri vodi zložna cesta iz Splita na Ljubuški in v dolino Neretve. Ob njej leži blizu hercegovske meje V r g o r a c, trg s 2013 preb., ki ima podjetje za pridobivanje asfalta (1913: 16.112 q). Vzhodno odtod sledijo zopet 700—1000 m visoki apniški grebeni, na katerih SI-nem vznožju leži povprečno 260 m visoko 25 km dolgo I m o t s k o polje, ki predstavlja nadaljevanje velikih zapadnohercegovskih polj. Odlikuje se po velikem vodnem bogastvu. Vzhodni del, često poplavljan, precej vlažen in manj poseljen, spada povečini k Hercegovini. Zapadni del je rodovitnejši, bolj obdelan in tudi mnogo bolj poseljen, pa tudi tu so njive na robu, v sredini pa travniki in pašniki. Kajti po velikem deževju se spremeni vse Imotsko polje v veliko jezero. Snega pade tu malo in še ta se ne obdrži dolgo. Selišča so nagosto zgnjetena na obrobju, med njimi trg I m o t s k i z 1511 preb., središče političnega okraja.

Od Neretvine doline se nahaja na dalmatinskih tleh samo neznamenit spodnji del, tik nad izlivom reke. Neretvina dolina predstavlja tu zelo široko, na obe strani rogljato zajedeno,

popolnoma vodoravno aluvijalno ravnino, katere površina je le za spoznanje višja od morske gladine. Pomeni s svojimi aluviji izjemo na dinarski obali; nastala je na ta način, da je Neretva spodnji del svoje doline, ki je pri ugrezanju prišel pod morsko gladino, sproti zasipavala s svojimi nanosi. Sedaj je Neretva do Metkovića regulirana in urejena za promet s parobrodi. Toda dosedanja osuševalna dela še niso zadostna; večina ravnine je še vedno prenapolnjena z vodo, po velikem delu močvirna, tako da obdelovanje ni mogoče; ob vsakem večjem deževju preplavlja Neretva, sama in po prekopih, nižino. Ako se osuševalna dela spopolnijo, bo Neretvina dolina ena najbogatejših naših žitnic in sadnih vrtov; kajti tla sama po sebi so izredno rodovitna, podnebje skrajno ugodno. Posebno prikladna bi bila nižina za gojenje riža in žlahtnih južnih sadežev. V skrajnih kotih rogljatih zatokov, ki segajo na obeh straneh Neretve v apniško okolico, se nahajajo kraški izvori, voda pa stoji ponekod tudi stalno. V teh jezerih se nahaja dno običajno pod morsko gladino (kriptodepresije). — Razumljivo je tedaj, da je ravan zelo nezdrava in da celo aklimatizirani domačini močno trpe vsled malarije. Sicer pa je ta predel malo obljuden. Nad močvirno ravnino se dviga neposredno popolnoma gol Kras. Ob Neretvi sami, ki je po regulaciji plovna do hercegovske meje, ležita trg Opuzen (Fort Opus) z 1004 preb., povsem v ravnini, in pa Metković, trg z 2067 (2034) preb., ležeč na vznožju in pobočju

apniškega brda. Po okupaciji Bosne-Hercegovine je pomen Metkovića zelo narastel. Po regulaciji je postal živahno morsko pristanišče, to tembolj, ker je končna postaja železnice iz Broda. Metković je tudi sedež okrajnega glavarstva. — Ne severnem robu ravnine, 3 in pol kilometra SSZ od Metkovića, se nahaja kraj Vid, kjer je stalo veliko ilirsko, pozneje rimsko mesto *N a r o n a*, od katere so se ohranili zelo bogati gradbeni ostanki. Tik južno od Neretvinega ustja se nahaja precej velik zaliv pri *K l e k u*, koncem katerega se nahaja pristanišče *N a u m*, ki spada k Hercegovini; Klek bi se dal porabiti za večje jadransko pristanišče.

Dočim ima severna Dalmacija v grebenih Velebita in Dinarske planine vendarle prirodno utemeljeno mejo, ne moremo reči sličnega glede srednje Dalmacije med dolenjo Cetino in Neretvo. Tu poteka dosedanja dalmatinsko-hercegovska meja povsem poljubno, popolnoma neodvisno od značaja površine. Prirodne meje med dalmatinskim primorjem in hercegovsko notranjostjo sploh ni, marveč imamo isti pokrajinski značaj na obeh straneh dosedanje deželne meje.

Dalmatinski otoki, med katerimi štejemo do 20 velikih in nad 100 malih in najmanjših, kažejo v vsakem oziru najožjo sorodnost z dalmatinsko celino. Saj niso nič družega nego najvišji deli nekdanje celine, ki so pri ugrezanju ostali iznad morske gladine. Zato se njih razporeditev in njih zgradba vjema z zgradbo in smerjo celine, kateri so slični tudi po značaju

kamenin in kraških pojavih. Le podnebje je na njih vzpričo morske lege milejše, nego na celini, in temu primerno nosi tudi rastlinstvo južnejši značaj. Povdariti pa je, da je na njih pomanjkanje vode še mnogo občutnejše, nego na celini, kar mnogokje ovira procvit.

Severno skupino dalmatinskih otokov bi mogli vsekakor še prištevati Kvarnerskemu otočju, kateremu pripada po geografski legi. Dalmatinsko ime, ki se je vrh tega dolgo raztezalo tudi na Cres in Lošinj, jim je ostalo vsled historičnopolitične preteklosti in sedanjosti.

Rab, najsevernejši izmed njih, meri 103 km². Njegova površina je zgrajena zelo enostavno; od SZ proti JI se vleče čez otok troje vzporednih pogorij, ki pa so vsa zelo nizka, tako da povprečno ne segajo čez 120 m. Le vzhodna, najdaljša gorska vrsta je višja; tu se vzpenja najvišji vrh 408 m visoko. Med pogorji se vlečejo v isti smeri prostorne zelo nizko ležeče doline. Vzhodno in zapadno pogorje sestojita iz apnenca z vsemi značilnimi kraškimi pojavi, srednji pa je iz starotercijarnega peščenca z normalnimi, zelo številnimi vodami in dolinicami. Jugovzhodni konec otoka se približa hrvatski celini pri Jablancu na 1.6 km, in sicer ravno nasproti Velebitu; razumljivo je tedaj, da je vzhodna obala Raba vzpričo burje, ki divja pozimi, včasih tudi pozno spomladi in zgodaj jeseni, gola in neprijazna, pozimi izpostavljena zelo ostremu mrazu. Zato pa je zapadni, predvsem iz peščenjaka sestoječi del otoka zavarovan proti burji, zelo prijazen, po-

krit z bogatim zelenjem. Tu se vrste prostrani gozdiči in njive, lepi vinogradi in oljčni gaji. Poseljen je na Rabu skoro le srednji del; ves otok ima le 5099 preb., torej 49 na km². Glavni kraj je mesto R a b (753 preb.), ležeče na jugozapadni obali na polotočku, sredi krasne zelene okolice. Rab je slikovito starinsko mesto, ki je postalo tudi prijazno morsko letovišče in kopališče.

Otok Pag, dolg 59 km, širok 3—9 km, površina 295 km² (z bližnjimi malimi otoki), ima obliko ozkih, a dolgih vzporednih polotokov, ki so medsebojno zvezani po zemeljskih ožinah. Vleče se vzporedno s hrvatsko podvelebitsko obalo, od katere je oddaljen 3—4 km, severnodalmatinski obali pa se približa na pol km. Površina Paga je povečini pust, povsem neploden kraški svet, nizko gričevje, ki pada zelo strmo na vzhodno stran. Položnejša zapadna pobočja dajo dosti dobro pašo in omgočajo živinorejo na sicer skoro neobljudenem apniškem svetu. V dolgem, a zelo ozkem pasu se vlečejo vzdolž po sredini otoka peščenci, tvoreč prostorno dolino. Na njih je svet rodoviten, tu so cvetoči vinogradi in oljčni nasadi s smokvami, limonami in pomarančami. Edino v tem predelu so večja in gostejša selišča. Največji kraj je mesto P a g ob krasnem podolgastem zalivu. V gorenjem delu zaliva nad mestom so znamenite solarne, najbogatejše v Dalmaciji. Sicer pa je pristanišče pri Pagu, odprto proti I, zelo neugodno; tu divja burja z izredno silovitostjo. Glede burje trpi Pag najhuje izmed vseh dalmatin-

skih otokov. Mesto Pag so ustanovili Benečani v 15. stol.; ima 3717 preb. Mnogo sveta na otoku je sploh neposeljenega, tako da znaša v celoti gostota le 25. — Okrog Raba in Paga leži več manjših otokov.

Med južnim koncem Lošinja in Šibeniškim zalivom leži pred obalo mnogo otokov, nanizanih v več vzporednih vrst v smeri SZ—JI. Imenujejo se včasih s skupnim imenom **Zadarski otoki**. Njih posebnost je nenavadna, izredno ozka, a zelo podolgovata oblika. Vsi otoki brez izjeme imajo apneniško površino, po veliki večini povsem gol, hribovit kraški svet. Izmed večjih otokov je navesti **Dolgi otok**, dolg 44 km, a širok povprečno le 2 km, celo na najširšem mestu le 4.5 km. Njegov podaljšek je manjši **Kornat** ali **Krunarski otok** (22 km dolg). V notranji vrsti sta **Ugljan**, nasproti Zadru in njega podaljšek **Pašman**. Skupna značilnost jim je, da imajo zapadno obalo bolj strmo, bolj pusto in po večini povsem neposeljeno, dočim so severovzhodne strani položnejše in zasajene z lepimi oljčnimi nasadi in vinogradi z malimi vrtovi in njivicami ter gaji mirte, lovora in dr. Najbolj plodna, najboljša obdelana, pa tudi najbolj obljudena je severozahodna stran na Pašmanu in pa zlasti na Ugljanu, kjer se nahajajo priljubljeni kraji za nedeljske izlete Zadržanov in njih letovišča. Sicer so tudi večji otoki zelo malo obljudeni, saj je na primer na celém Kornatu komaj 50 ljudi. Od manjših otokov v tej skupini so nekateri, dasi le maloštevilni, pokriti z vinogradi in oljč-

nimi gaji; večina pa je gola, pusta, skalovita in neobljudena. Posebno velja slednja označba za nešteto zelo malih otočkov, ki imajo le po par sto ali celo le parkrat 10 m v premeru, predstavljajoč često le čeri, moleče iz vode. Takih malih školjev je posebno veliko v otočju med Zadrom in Šibenikom in pa pred Šibeniškim zalivom. Toda večina Šibeniških otokov se nahaja pod krasnimi vinogradi in oljčnimi gaji z južnim sadjem. Tako je izredno bujno s kulturami pokrit najsevernejši in največji izmed njih Murter, ki leži tako blizu obale, da so zgradili most s kopnega na otok. Najbolj obljuden in najbogatejši je otok Zlarin, ki leži kot ogromna skala tik pred tesnim vhomom v Šibeniški zaliv. Prebivalci malega otoka Krapanj se pečajo z nabiranjem morskih gob.

Srednjedalmatinski otoki. Pri rtiču Plank a med Šibenikom in Splitom zavije dalmatinska obala skoro pravokotno proti I. Tu je vrsta dalmatinskih otokov precej na široko prekinjena. Južno odtod začenjajo srednjedalmatinski otoki, ki se precej razlikujejo od doslej opisanih. Kakor bližnja obala tako kažejo tudi otoki te skupine v svoji glavni podolžni osi smer Z—I; isto smer imajo tudi pogorja na njih. Dalje so ti otoki masivnejši, širši in večji, dočim ostane število školjev manjše. Tudi vegetacija je živahnejša, podnebje bolj južno, zlasti zime milejše. Srednjedalmatinski otoki se prično z Velikim in Malim Drvenikom, ki sta pa oba majhna, ter z otokom Čiovo (Bua), ki zagraja Kaštelanski zaliv proti jugu in ki smo ga

že omenjali pri opisu Trogira. V rimski dobi je igral ta otok posebno vlogo; semkaj so namreč pošiljali iz Rima v pregnanstvo višje dostojanstvenike. — Prvi večji otok je Šolta ali Sulet, 18 km dolg, do 5 km širok, 59 km² površine. Šolta se že od nekdanj odlikuje po imenitem medu. Šoltanska čebela, ki tudi v vetru in slabem vremenu ne ostane doma, nabira med po rožmarinu, ki ga je obilo tod; med ima poseben vonj. Toda čebelarstvo nazaduje, ker posveča prebivalstvo vedno več brige drugim kulturam, poleg oljke osobito trti, ki daje tu sijajno vino.

Koj vzhodno od Šuleta leži Brač, najširši in največji, pa tudi najbogatejši in najbolj obljuden izmed dalmatinskih otokov (dolžina 40 km, širina 7—14 km, površina 395 km²). Prebivalcev šteje 22.969, gostota znaša 58. Brač je tedaj najgosteje poseljen, pa tudi glede vinogradov in oljarstva najbogatejši dalmatinski otok. Na njem se nahajajo tudi glasoviti kamenolomi kakor marmor lepega belega apnenca. Brač je ves gorat, tudi tu je južna obala najbolj strma in pusta in zato najmanj obdelana ter obljudena. V strmi steni se dviga nad njo najvišji greben otoka, v katerem doseže Sutvid 778 m. Odtod proti severu se širi čez celo sredino otoka visoka apniška planota, 400—600 m visoka in na nji več selišč. Odtod se svet znižuje proti severnem obrežju. v položnih pobočjih, s številnimi, rodovitnimi dolinami. Ta položnejši, rodovitni severni del je predel samih vinogradov in oljčnih nasadov, vmes južno sadje, zlasti smokve, ki jih Bračani goje zelo skrbno. Poleg

obilice dobrih, zelo močnih vin pridelajo tudi mnogo duhana in buhača. Neugodno je, da vlada na otoku pomanjkanje dobre pitne vode. Najprijaznejši je SZ-ni del otoka. Sredi Brača leži N e r e z i š č e (382 m), za Benečanov njegovo glavno mesto; ima starinske zgradbe iz te dobe. Politično središče (sedež okrajnega glavarstva) je S u p e t a r (1757 preb.), pristanišče ob severni obali, dočim je največji kraj trg M i l n a (2293 preb.) na zapadni obali, kjer je tvornica za konzerviranje sardel. P u č i š t e, trg z 2260 preb. — ob severnem obrežju, ima glavne kamenolome. Na Braču se je lomil kamen za Dioklecijanovo palačo v Splitu. Bračani so preje razvažali svoj beli kamen na jadrnicah daleč preko morja. Na otoku se dobiva tudi asfalt, tako zlasti pri Nerezišču.

Južno od Brača leži H v a r, »jadranska Madeira«, med vsemi dalmatinskimi otoki najprijaznejši in zgodovinsko ter umetnostno najzanimivejši. Otok meri 312 km², ima 16.943 preb. in je 68 km dolg, a zelo ozek (poprečno 4 in pol km), le v zapadnem delu širši (do 10 km). Ves otok je gorat. Tudi tu je južna stran strma, z najvišjim vrhom 626 m, dočim je severna stran, kakor na Braču, položnejša. Najrodovitnejši je srednji predel, kjer je največ kultur in selišč. V vzhodnem delu, ki se zaključuje v obliki klina, je tudi severna obala strma, pusta in neobljudena. Hvar se odlikuje po izredno toplem in vlažnem podnebju (jan. 8·4° C, dec. 9·7° C) ter bogati, že povsem subtropski vegetaciji. Poleg krasnih vinogradov in oljčnih

gajev imamo tu smokve, rožiče in obilo rožmarina, iz katerega se dela rožmarinovo olje (za parfume) in ki nudi pašo skrbno gojenim čebelam. Na prostem rasto tu med drugimi tropskimi rastlinami oleander, pomaranče, citrone, lovor; palme, aloe, agave tvorijo kras vrtov. Agave porabljaajo često kot živo mejo za njive. Hvar je tedaj ustvarjen kot nalašč za klimatično zdravilišče. — Na obali se pečajo zelo z ribištvom (sardele).

Glavno mesto H v a r ima krasno lego. Razprostrto je v polkrogu okrog zaliva, odprtega proti J; 200—300 m visoko gorovje ga varuje proti S in I. Mesto šteje 2054 preb., je sedež okrajnega glavarstva in sedež škofije; v okolici se nahaja »kiklopsko« zidovje iz starogrške dobe. Mesto ima nekako isto podnebje, kakor Ajaccio na Korsiki, Palermo ali Krf. Sneg pade le izjemoma, mnogo redkeje nego v Nizzi. Pa tudi poletje ni prevroče, mnogo milejše, nego na dalmatinski celini. Le škoda, da je ozadje Hvara skalovito in strmo in pa da vlada pomanjkanje vode. Vendar se je mesto začelo v najnovejši dobi razvijati kot klimatično zdravilišče; v tem oziru ga čaka nedvomno še lepa bodočnost. Stolica iz 14. stol. ima slike Tiziana in mlajšega Palme; mesto ima še mnogo drugih lepih historičnih stavb iz benečanske dobe. V bližini so znameniti kamenolomi, ki so dali na pr. material za berlinski parlament. — Drugo, celo nekoliko večje mesto je Starigrad, 2469 preb., pristanišče na severni obali, sredi samih vinogradov in oljčnih nasadov. Dalma-

tinski otoki so imeli že zgodaj grške (korintske) kolonije; ena najimenitnejših se je nahajala na Hvaru; to je bilo mesto Pharia (ali Pharos) na mesto današnjega Starega Gradu, ki je igralo v dobi rimske osvojitve važno vlogo kot središče ilirskih piratov. Tretji večji kraj, ki je v poslednji dobi zelo hitro napredoval, je Jelsa, lep trg z 1616 preb., ki ima zelo živahno trgovino in ribištvo, pa tudi vinogradništvo in oljarstvo. Tu se nahaja tudi parni mlin in tvornica testenin.

Otok Vis, ležeč ZJZ-no od Hvara, je po podnebjju in rastlinstvu najugodnejši in najlepši naš jadranski otok. Od dalmatinske celine je oddaljen 72 km; od italijanske obale pa 118 km. Otok je dolg do 18 km, a širok največ 8 km; površina mu znaša 90 km². Nekdaj je imel za Avstrijo velik vojaški pomen kot močna pomorska trdnjava; toda v zadnjih letih se je bojna luka v Visu opustila. — Tudi Vis je zelo gorat otok; najvišji vrh Hum dosega 585 m; z njega se vidi ob lepem vremenu Italija (Gran Sasso, M. Gargano). Ves otok sestoji iz apnenca. Južna in zapadna obala sta precej strmi. Rodovitnega in dobro obdelanega sveta je dokaj, tako zlasti v sredini ležeče Velo polje, visoke ravnine v južnem delu in vse doline.

Ker je otok pomaknjen najdalje v morje, je vegetacija na njem temu primerno še izraziteje subtropska nego na Hvaru, — dá, celo najugodnejša, kolikor si moremo želeti za našo zemljepisno širino; po Hannu ima ugodnejše podnebne razmere nego Nizza. Tu uspeva na

prostem plutec, palme, opuncije, agave, aloe, mirte, kaktus, evkaliptus. Rožičevo drevo — v notranjosti jih je obilo po več sto let starih — daje tu po 500 kg rožičev. Imenitno je vino z Visa; izvažalo se je celo v Francijo. Kakor na Hvaru predejo posebno predivo iz agavinih vlakenc. Obilo se prideluje buhača iz krizantem. Seveda uspevajo tudi limone in pomaranče. Znatno je tudi pridelovanje rožmarinovega olja. Ves otok šteje 9816 ljudi; gostota znaša 109, to pa je le vsled obeh velikih mest. Glavni kraj je trg Vis ob prostornem, proti SI odprtem zalivu, nekdanj vojna trdnjava, s 4079 preb. Na višinah okrog mesta so sledovi vojnih utrdb. Ime Visa se je proslavilo vsled morske bitke leta 1866. Na zapadni obali, ob širokem zalivu, obdanem v polkrogu z nad 580 m visokimi vrhovi, leži Komiza 3436 preb., drugi največji kraj otoka, izrazit ribiški kraj. — Otok Vis tvori eno izmed glavnih središč ribolova v Adriji. Ribe se konservirajo na veliko; v Komizi se nahaja šest, v Visu pa tri večje tvornice za konserviranje sardel. Preje k Avstriji pripadajoči skalnati otok Palagruža, 73 km južno od Visa, je glavni ribiški revir. — Na Visu in na bližnjih školjih imamo izmed kraških pojavov posebno številne podzemne votline s kapniki; znamenita je modra jama na otoku Biševo, (tik jugozapadno od Visa), ki je baje celo lepša in bogatejša od svetovnoznane jame na Capri. Vanjo je mogoče priti le po morju. Na poseben način padajoči žarki povzročajo v nji očarujoče barve. — Druga imenitna votlina je na otoku

Ravniki; na otoku Budikovac (oba ob JI-ni obali Visa) je izredno bogata množina školjk, gob in koral.

Korčula leži južno od Hvara, vzporedno z njim, v dolžini 47 km, širini 6—8 km, zavzemajoč 276 km² površine. Kakor na Hvaru je najbolj gorat in neploden predel na severni in južni obali; najvišji vrhovi segajo čez 500 m (do 568 m). Pogorja pa nosijo — izjema v Dalmaciji — lepe hrastove gozde. Zaradi njih so Rimljani imenovali otok »Corcyra nigra«. V srednjem delu so rodovitne, obdelane ravnine, mala polja in planote; tu je tudi največ selišč. Glavno mesto je Korčula na obali v neposredni bližini polotoka Pelješca, ki je oddaljen le 2 km. Kakor v vsej Dalmaciji, tako je tudi na Korčuli po opustitvi prometa z jadrnicami nastopilo splošno gospodarsko nazadovanje; nadomestila pa nudijo razen vinogradništva in oljarstva kamenolomi belega, zelo trdega apnenca in ribištvo. Korčula izgleda zelo starinsko; stare utrdbe so po večini v razvalinah. Poleg pristanišča se nahaja tudi mala ladjedelnica, ki izdeluje obrežne ladjice. Mesto je središče političnega okraja, šteje 2006 preb., od tega 416 Italijanov. Na zapadni obali, v majhnem kotu globoko zajedenega ozkega zaliva leži pristanišče Vela Luka, živahen trg s 4672 preb. Še večji pa je trg Blato sredi rodovitne ravnine v sredini, s 6788 preb. Ves otok ima 20340 preb.; gostota znaša tedaj 74, kar je zopet posledica razmeroma velikih mest.

Na Korčuli se nahaja še šakal. Na južni obali so se v najnovejši dobi začela kopališka podjetja.

[Južno od Korčule leži mnogo manjši otok *Lastovo*, ki je masivnejše oblike (dolg 11 km, širok do 5 km) s 53 km² površine. Na vseh straneh, posebno na Z in I, je obdan s številnimi školji. Ves otok je gorat (najvišji vrh 417 m); le manjše ravnice so plodne in obdelane. Kakor na Korčuli so tudi tu precejšnji ostanki starih hrastovih gozdov. Na Lastovu uspeva poleg olja in južnega sadja sijajno vino, sladko in težko. Znaten je ribolov zlasti na morske rake. Pomanjkanje pitne vode je občutno. Ves otok ima le 1417 preb., od tega pa biva nič manj ko 1388 ljudi v trgu *Lastovo*. Italijanov je bilo l. 1910. vsega skupaj osem. Mnogo zatokov je prikladnih za luke, posebno za vojne. Do leta 1806. je pripadal Lastovski otok Dubrovniku. V rimski in predrimski dobi je bil mnogo bolj poseljen nego danes. — Po rapalski pogodbi je pripadel z bližnjimi školji vred Italiji.]

Mljet, poslednji veliki otok na JI, ima zopet smer SZ—JI. Dolg je 38 km, širok 2—3 km, površina mu meri 99 km². Otok je zelo hribovit, s strmimi pobočji; najvišji vrh je visok 514 m. Otok je v splošnem zelo neploden, na JI deloma gol, deloma pokrit z grmičevjem, na SZ pa pokrit z gozdom. Obilo je kraških značilnosti. V fizikalnem oziru je otok zelo zanimiv, ker predstavlja izrazito potresno ozemlje; leta 1822—24 so se ponavljali na njem neštevilni

močni potresi, ki so jih spremljale gromu podobne detonacije, kar je povzročalo med prebivalci silen strah, v znanstvenem svetu pa veliko zanimanje. Utok je zelo slabo poseljen; ima le 1915 ljudi, ki bivajo v par seliščih, od katerih pa ne leži niti eno na obali. V zapadnem obrežju je več prav idiličnih krajev, prikladnih za tujski promet, toda še malo obiskovanih.

Mljet se je imenoval za Rimljanov Melita; v srednjem veku se je nahajal sprva v oblasti srbskih vladarjev, nato pa je prešel v roke Dubrovnika.

Pelješac. Severno od Korčule in Mljeta leži veliki polotok Pelješac, ki ga veže s celinc le ozka Stonska ožina, ležeča med Malim Stonskim kanalom (na S) in Velikim Stonskim kanalom (na J) v širini 1·2 km. Pelješac je po svoji dolgi (68 km), ozki (največ 5 km) obliki in po površinskem licu povsem sličen sosednim otokom; ako bi se celina znižala le za nekaj metrov, bi se polotok spremenil v otok. — SZni konec Pelješca ima smer I—Z, kakor veliki srednjedalmatinski otoki; ostali glavni del polotoka pa se vleče v smeri SZ—JI, vzporedno z Mljetom. Tudi Pelješac je gorat; najvišje vzpetosti se nahajajo na SZ, kjer se dviga veličastna, strmo se vzpenjajoča, skoro povsem gola gora Vipera nad Orebičem 961 m visoko s krasnim razgledom. Odtod se vlečeta proti JI tja do Stona dve dosti visoki gorski vrsti, ena ob obali Neretljanskega zaliva, druga ob južni obali, obe strmo padajoči v morje. Med njima se razpro-

stirajo tri rodovitne doline. Zato je notranjost najbolj poseljena, dočim je obala, zlasti v vzhodni polovici, kjer je najbolj strma, zelo neobljudena. Le južno obrežje severozapadnega dela, kjer se vleče pas terciarnega fliša, je položno, z vinogradi, oljko in južnimi sadeži pokrito ter zelo obljudeno. Tu se nahaja sredi ljubke pokrajine najiminitnejši kraj in glavno pristanišče polotoka Orebić, ravno nasproti mestu Korčuli, trg s 579 prebivalci, dobro zavarovano proti S in I, z izredno ugodnim zimskim podnebjem. Tu se nahaja obilo udobnih vil, domov, ki so si jih zgradili trgovskomornariški častniki, ki običajno tu preživijo leta svojega pokoja. Glede vegetacije, povsem južne, kaže Pelješac v vsem isto lice, ko otoki. Posebnost Pelješca so šakali, ki živijo zlasti na skrajnem zapadnem koncu. Poleg Grčije je Dalmacija edini predel v Evropi, kjer se je ohranila ta divja pasja pasma. — Na Stonski ožini leži koncem Velikega Stonskega kanala staro mesto Ston (485 preb.), stara škofijska stolica, nekdanj močno utrjen kraj; stare utrdbe so ohranjene še sedaj. V nadaljevanju Vel. Stonskega kanala se širijo močvirja, ki so jih izrabili v napravo obširnih solarn, v katerih se pridobiva morska sol. Tu je znamenito lovišče za ostrige. — Že ponovno so se pečali z načrtom, kako prekopati Stonsko ožino, s čimer bi se obrežna plovba v Dalmaciji zelo olajšala.

V smeri nadaljevanja pogorja ob južni obali Pelješca se dviga iz morja več malih otokov tja do zaliva pri Gružu, pravzaprav celo do Cav-

tatskega zaliva. Ta otoška vrsta, ki jo lahko imenujemo južnodalmatinsko ali dubrovniško otočje, začena z Jakljanom pred vhomom v Veliki Stonski kanal in se nadaljuje z otoki Šipan, ki je največji (20 km²), Lopud in Koločep ter obilo školjev. Vsi otoki razen školjev so lepo zeleni in poseljeni; tudi na njih uspeva južno sadje s pomarančo in limono. Nekdaj so bili še mnogo bolj obljudeni. Njih nadaljevanje predstavlja polotoček Lopad, ki zapira mali Gružki zaliv. V Gružkem zalivu se nahaja pristanišče za Dubrovnik; Gruž predstavlja pravzaprav le del Dubrovnika. Gruško pristanišče, odprto proti SZ, je sicer malo, toda slikovito. Ob obali na vzhodni strani se vrste hoteli in hiše; tu se nahaja kolodvor, končna postaja železnice iz Broda. Odtod se vzpenja proga z velikim strmecem navzgor do postaje Uskoplje, kjer se odcepi proga na Zeleniko v Boki Kotorski. — Ozek pas ob obrežju, segajoč od Neretvinega ustja sestoji iz starotercijarnega fliša. Tam, kjer prične nad njim apnenec s kraško goličavo, privre vzhodno od Gruža na dan mogočen kraški izvor, velika Dubrovačka Reka (Ombla), ki je do izvira plovna. To je eden največjih kraških izvirov, toda reka teče le 5 km daleč in se izliva v morje.

Od Gruža vodi proti JI dolga vrsta hiš, vil in hotelov do staroslavnega Dubrovnik, dokoder vodi električna cestna železnica od gruškega kolodvora. Dubrovnik, stoječ na malem polotočku, je še danes živ spomenik preteklosti; mesto obdaja še sedaj mogočno zidovje s

kopne in morske strani, z mogočnimi obzidnimi stolpi. Napravlja tedaj vtis močne trdnjave iz XVI. stol. Pa tudi mestna notranjost je povsem starinska, z lepimi starimi stavbami kakor je na pr. knežja palača, ozkimi, premalo zračnimi ulicami, med katerimi jih je več s stopnjicami. Mesto je danes mirno, ker se nahaja prometno središče v Gružu. Dubrovnik je tudi prvovrstne važnosti kot klimatsko zdravilišče, ker ima izredno milo zimo ter lepo toplo jesen in pomlad. Srednja toplota decembra znaša 9.9° C, januarja 9.3° C in februarja 9.8° C, dočim ima Nizza za odgovarjajoče mesece 9.2° 8.2° C in 8.0° C. — Nedvomno se bo tu razvilo udobno, priljubljeno prezimovališče, kar je sicer v precejšnjem obsegu že danes. Ima za tujski promet več prvovrstnih hotelov. Dubrovnik ima podnebnim razmeram primerno povsem mediteransko vegetacijo v vsem nižjem obrežnem pasu. Oljčni gaji, vinogradi, povsod na prostem datljeve palme, agave, kaktus itd.

Dubrovnik šteje 8239 (8958) preb., trg Gruž 2138 preb. Dubrovniška občina, ki obsega poleg Gruža tudi bližnjo okolico, šteje skupno 13.352 (14.367) preb. Mesto je sedež polit. okraja, ima gimnazijo. Izven mestnega obzidja, ob cesti v Gruž se vrstijo lepe vile in vrtovi.

Dubrovnik ima za seboj zgodovino kakor nač nobeno drugo jugoslovansko mesto. Okrog leta 590 pred Kr. so ustanovili grški kolonisti Epidaurus in sicer tam, kjer stoji sedaj Cavtat (Ragusa-vecchia, t. j. stari Dubrovnik). Ta kolo-

nija je bila za časa Rimljanov glavno mesto dolnje Ilirije. L. 656 so jo kot bizantinsko mesto razrušili Slovenci in Avari, nakar so bežeči prebivalci ustanovili novo mesto na skalovitem polotoku, kjer se nahaja današnji južni del Dubrovnika, ter osnovali samostojno republiko, ki se je nahajala do l. 1204 pod bizantinskim varstvom, nato pa 1204—1358 pod benečansko in 1358—1526 pod ogrsko vrhovno oblastjo. Po ustanovitvi turške države na Balkanskem polotoku se je republika podala pod varstvo Turčije, kateri je plačevala letno nekaj tributa. Pod Dubrovnik je pripadalo vse obrežje od Boke Kotorske tja do ustja Neretve s Pelješcem. — L. 1806. so ga zasedli Francozi in l. 1808 ukiniteli njeno samostojnost; l. 1814. je prešla z ostalo Dalmacijo vred v avstrijsko oblast. Vrhunec blagostanja in bogastva dubrovniške republike pomeni XV. in XVI. stoletje; v tej dobi imamo tudi cvetočo domačo literaturo. Katastrofalni potres l. 1667. je mesto zelo poškodoval.

Pred Dubrovnikom je mal otoček Lokrum, dragulj Dalmacije, ves v subtropskem zelenju, ves otok takorekoč en sam park, v katerem je dal habsburški nadvojvoda Maksimilijan — Mehikanec — nasaditi eksotičnih, največ tropskih rastlin iz vseh delov sveta. Sedaj se nahaja ta vegetacijsko in klimatično dragoceni otok v državni oblasti.

Pri Dubrovniku se značaj obale spremeni. Odpre se široko, prosto morje; otoki in školjki so dotod spremljali obalo ves čas od Kvar-

nera, izginejo, ako odštejemo zadnje neznatne otočke pred Cavtatom.

Dve uri južno od Dubrovnika se nahaja v prijazni legi, ob prostornem, proti široku dobro zavarovanem zalivu Cavtat, nekdanji Epidaurus. Razvalin pa je le malo videti. Cavtat je trg, a ima le 740 preb.

Pri Cavtatu začenja zopet ozek pas terciarnega fliša, ki spremlja obalo do Boke Kotorske, postajajoč širši v smeri proti JI. Vanj je vrezana prostorna dolina vzporedno z obalo, toda ločena od nje po nekaj nad 200 m visokem hrbtiču; to je zgodovinsko znana prekrasna dolina Konavljje, zavarovana proti S po visoki kraški planoti (Sniježnica 1234 m), dvigajoči se silno strmo nad njo. Konavljje so najlepše obdelan in najgosteje naseljen predel cele Dalmacije, s slikovito nošo, čipkarsko obrtjo, prvovrstnimi mornarji. Po njej teče železnica, spustivši se s kraške planote v velikih serpentinah, proti Kotoru.

Od ustja Neretve do Boke obstoja Dalmacija le iz skrajno ozkega, povečini le kakih 7 km zračne razdalje obsegajočega obrežnega pasu; kakor hitro se vzpnejo na kraško planoto, se nahajamo že na hercegovskih tleh. Le v ozadju Boke, konformno z njeno obliko, sega dalmatinski teritorij nekoliko globlje v notranjost. Toda ob vhodu vanjo sega celo Hercegovina prav do morja, po lepi, istotako v fliš vrezani, bogati dolini Sutorini, ki predstavlja nadaljevanje Konaveljske doline, polni vinogradov, oljčnih gajev in koruznih njiv; po

njej teče normalno razvita reka Sutorina. — Da taka meja nima nikake prirodne utemeljenosti, je jasno.

Boka K otorska ima celo za našo obalo zelo nenavadno obliko. Njeni izredni členovitosti je iskati glavni vzrok v različni kakovosti kamenin v posameznih delih. V Boki se menjava terciarni fliš z apnencem trijadne in pa kredne starosti. Fliš leži na apnencu v vsem vnanjem pasu ob vhodu; vanj sta vdolbljena zaliva pri Ercegnovem in pri Tivatu; v notranjosti sta izdolbljena deloma istotako v flišu zaliva Risanski in Koterski, ki sta nastala na črti največji tektonskega lomljenja. Ves zaliv, na katerega dnu je mnogo rečnih nanosov, je nastal v svojih glavnih obrisih še preje, ko je bil še celina. Kakor je običajno, je denudacija v mehkem flišu in na črti prelomnic hitreje napredovala in izdolblja v njih navedene zalive ter tesne prečne zveze, ki tvorijo danes ožine Verige, Kumbur in Kobila.

Vhod v Boko zapira s severne strani dolg, ozek, utrjen polotoček, ki končuje z rtičem Oštro, kjer se nahaja velik svetilnik in meteorološka postaja, od vzhodne strani pa sega polotok Luštica; oba polotoka zapirata prostoren zaliv Topaljski, na katerega severni obali imamo znamenito mesto Ercegnovi. — To mesto ima klimatsko izredno ugodno lego; skalovite gore, tvoreče ozadje Boke, dvigajoče se 1400—1600 m, ga povsem varujejo pred mrzlimi severnimi in severovzhodnimi vetrovi, nižji hribi pa tudi pred ostalimi hladnimi vetrovi.

Zato pa je Ercegnovi popolnoma odprt proti jugu. Vrh tega sestoji teren iz lapora, v katerem so razviti normalni potoki in prijazne dolinice. Zima je izredno ugodna, zato pa je vegetacija primerno južna in bujna ter je najugodnejši kraj za južno sadje s pomarančami, ki sicer na dalmatinski celini le redkokje prestanejo zimo na prostem. Ercegnovi ima vsekakor na celi dalmatinski celini najlepšo zimo in nudi poleg Kaštelanske rivijere in Dubrovnika na kopnem najugodnejše predpogoje za razvoj velikih modernih prezimovališč. — Ercegnovi, ki ima še starinsko zidovje in mnoge utrdbe, je staro mesto; ustanovil ga je bosanski kralj Tvrtko I. Kotromanić, 1373. l., pozneje pa je postal glavno mesto Humske zemlje, ki se je takrat začela imenovati po svojem vladarju, hercegu svetega Save — Hercegovina. V dobi 1539—1687 je bil pod turškim gospodstvom. Danes ima še zelo starinski značaj, ima ozke, vijugaste ulice in je štel 1535 preb. (od tega 503 vojakov), pol pravoslavnih, pol katolikov. Obrežna okolica Ercegnova je prekrasna; 3 km vzhodno stoji star samostan Savina, poletna stolica pravoslavnega kotorskega škofa, še 1 km vzhodneje pa Zelenika, končna postaja železnice, s krasnim hotelom ter morskim kopališčem, tik ob morju. Dalje proti I se morje zoži v ozek preliv Kumburski, za katerim se zaova razširi v Tivatski zaliv, na katerega vzhodni obali leži Tivat z 1882 preb. (od tega 715 vojakov), s skladiščem premoga in delavnicami za vojno mornarico v avstrijski

dobi. Okolica Tivata, sestojęča iz peščenca, je prijazna gričevnata pokrajina s položno obalo in nadzemnimi potoki; tu uspeva sijajno tivatsko vino. Ob najgloblje zarezanem zalivu Kr-tolskem leže trije otoki; najzapadnejši od njih je poletna residęca katoliškega škofa iz Kotor.

Tivatski zaliv se proti S močno zoži v pre-liv Verige, širok le 300 m, a dolg 2325 m, ime-novan tako po verigah, ki so v prejšnjih časih v zvezi z obrežnimi utrdbami branile dohod do notranjega zaliva. Onstran Verig se odpre pre-krasen pogled na krajino, slično norveškim fjordom. Nad rogovilastim zalivom, ki se deli v dva večja dela, Risanski na S in Kotorski na J, se dvigajo strmo visoke apniške planine, po-večini povsem gol kraški svet, na Z 1895 m vi-soki Orjen, na I 1759 m visoki Lovčen, med njima pa v polkrogu vrsta vrhov nad 1300 metrov. Na S leže v skalovitem ozadju Risan-skega zaliva na kraški planjavi 600 do 1000 m visoko selišča znamenitih, divje romantičnih Krivošij, ki imajo kot vsa Boka izredno svobodoljubno srbsko prebivalstvo, ki pa se je izseljevalo v Črno goro. Tu pade na leto več dežja nego kjerkoli v Jugoslaviji. Risan, najstarejše historično selišče v Dalmaciji, za Rimljanov Rhizon, je bil eno glavnih ilirskih mest, prestolica znamenite kraljice Teute in eno najimenitnejših zavetišč ilirskih gusarjev. Sedaj (1910) šteje Risan, kakor prilepljen pod strmo pobočje, 1302 preb. (od tega 189 voja-kov), $\frac{5}{6}$ Srbov. — Na južnem koncu ozkega Ko-

torskega zaliva leži K o t o r, v izredno slikovitem položaju, tesno pod silno strmimi visokimi pečinami, popolnoma golimi, zelo raztrganimi apniškimi skalami, po katerih vodi v neštevilnih serpentinah lepa cesta na Cetinje. Nad strmimi prepadi se nahajajo kotorske utrdbe. — Kotor je bil v starem veku rimska kolonija. Po prihodu Slovanov je ostal v bizantinski oblasti, slično ostalim dalmatinskim primorskim mestom, od začetka 13. stol. dalje pa je bil pod nadoblastjo Srbije. Po propadu stare Srbije je l. 1420 prišel pod benečansko gospodstvo. — Kotor je danes starinsko mesto z nekaterimi lepimi starimi stavbami, ulice so tako ozke, da ne morejo voziti vozovi po vsem mestu. — Mesto je sedež okrajnega glavarstva, ki šteje, ako vpoštevamo le domačine, $\frac{3}{4}$ Srbov in le slabo $\frac{1}{4}$ (23 %) Hrvatov. V mestu se nahaja sedež pravoslavnega in katoliškega škofa, gimnazija, navtična šola itd. Kotor ima 2379 preb. (3178, od tega 823 vojakov), in sicer 1061 Srbov in 1066 Hrvatov. Kot sedež vojne luke in trdnjave ima številne vojašnice in vojaška poslopja. — Dočim rasto ob morju v Boki Koterski zimzelene rastline, oljke in ciprese, citrone in celo posamezne pomaranče, se beli zgoraj nad strmimi pečinami dolge mesece debel sneg. Malo kje toliko raznovrstnih nasprotij v neposrednem sosedstvu kot tu.

Od Kotora in prav tako iz Tivata vodi dobra cesta do Budve skozi rodovitno dolino Ž u p o, nadaljevanje Konavljanske, ležečo v mehkem peščencu, ki sega od Boke do Budve,

tvoreč prijazno, položno gričevje z normalnim nadzemnim odtokom, mnogimi potočki in rečicami. Pogled sega povsod neovirano na široko morje, edino pred Budvo se nahaja majhen školj. Koncem tega prijaznega predela leži starodavno mesto Budva, za Rimljanov Butoa, s tesnimi, temnimi ulicami, obzidano s starim obzidjem. Imelo je 933 preb. (od tega 192 vojakov).

Ozemlje Paštrovičev s Stojanovići, ležeče vzhodno od Budve, si je pridobila Avstrija šele l. 1842., ko ga ji je odstopila Črna gora. — Dalje proti J sledi najjužnejša konica Dalmacije, to je občina Spič, pridobljena šele l. 1878 od Turčije. Spič tvori ozko obrežno ozemlje, povečini nerodovitno in siromašno.

Boka Kotorska s svojim južnim podaljškom predstavlja pravzaprav le obrežni predel Črne gore, s katero je v zgodovini tvoril povečini tudi politično enoto. — Zato se danes sklada z njo tudi po plemenskih, verskih ter narodopisnih razmerah.

Bosna-Hercegovina.

Teritorijalno-politična zgodovina. Bosna-Hercegovina odraža v svoji trikotni obliki obris severozapadnega opla Balkanskega polotoka, ki je zategnjen med severno Adrijo in Panonskim nižavjem. V skladu s tem je imela dežela v zgodovini značaj obmejne pokrajine. Za njeno zgodovinsko vlogo so značilna sledeča geografska svojstva. Dežela po svoji površini ne predstavlja zaokrožene prirodne enote, marveč gorat predel, ki ima več manjših zemljepisnih enot, ki pa prehaja vrh tega s širokim, nizkim severnim delom v Panonsko nižavje, v podrinskem hribovju pa v Srbijo. Približno ob vzhodni meji Bosne je potekala meja med območjem Rima-zapada in Bizanca-vzhoda, odkar se je veliki rimski imperij razdelil na dve polovici. Tu so se tedaj križali vplivi latinskega zapada in grškega vzhoda, katerih vnvanja forma je ostala v latinskem katoličanstvu in grškem pravoslavju. Od severa se je preko Save z lahkoto raztegnil vpliv Panonskega nižavja in njega politične tvorbe — madžarske države, a se je moral kosati z vplivom ostalega Balkanskega polotoka, zlasti ko je zagospodovala na njem Tur-

čija. Vendar je dohod s severa najlažji, zato je Bosna najpogosteje podlegala vplivom s severa, tja teko reke in tja se znižuje svet. V rimski dobi na pr. je najsevernejši del Bosne pripadal provinči Panoniji, ves ostali del pa Dalmaciji. V smeri od vzhoda je treba prekoračiti zaporedoma globoko vrezane, a ozke doline, zato je mogel polotok Bosno pritegniti nase le, kadar je stvoril prav velike države; manjše srbske države Bosne trajno niso mogle obvladati.

Učinek vseh teh različnih vplivov imamo v današnjih plemensko-etnografskih, konfesionalnih, socialnih in kulturnih razmerah v Bosni.

Rekli smo že, da dežela geografsko ni enotna. V njej razlikujemo na severu nad Posavino širok predel nizkega gričevja in hribovja od Une do Drine; južno sledi pas sredogorskega sveta, v katerem se nahajajo ob številnih rekah kotline ali pa širše ter ožje doline. Na J in JZ imamo naposled kraški svet z največjimi kraškimi polji vsega Dinarskega sistema, po velikem delu osredotočen v rečnem sistemu Neretve.

Tej konfiguraciji tal odgovarja historična rast dežele. Prvotna Bosna je obsegala le pokrajino ob gornji Bosni s središčem v prostrani Sarajevski kotlini. Samo ta predel je nosil prvotno, to je v sredini srednjega veka, ime Bosne, katere obseg se je šele pozneje širil na pokrajino ob gornji Neretvi s pritoki (Rama), proti srednji Drini in posebno na gornji ter srednji Vrbas. — Hercegovina je bila v svojem

osrednjem delu že zelo zgodaj državica zase, Zahumlje, Hum ali Humska zemlja imenovana, spočetka pod nadoblastjo Zete oziroma Srbije. Pod oblast Bosne je prišla šele l. 1325 in je odslej ostala združena z njo, toda tvoreč vedno posebno državo v državi pod svojimi vojvodi ali hercegi, po katerih ji je ostalo današnje ime. V turški in prav tako v avstrijski dobi je tvorila le svoje okrožje, enako ostalim delom Bosne. — Jugozapadni, kraški del Bosne, obsegajoč pred vsem prostrana polja Duvanjsko, Livanjsko in Glamočko, prvotno istotako ni pripadal Bosni, marveč Hrvatski, od katere je prešel pod bosanske bane šele v začetku XIV. stoletja; imenoval se je odslej s skupnim imenom *Z a v r š j e*, pozneje *Z a p a d n e s t r a n e*. — Enako je bil severozapadni del današnje Bosne v celem srednjem veku del Hrvatske oziroma Slavonije, t. j. ves ravni in gričevnati predel ob Uni, dolenji Sani, dol. Vrbasu tja do preko Ukrine. To ozemlje je od XIII. stol. dalje kos za kosom prehajalo pod nadoblast bosanskih banov, odcepivši se od Slavonije-Hrvatske. Hkrati se je od srede XIII. stol. dalje udomačilo zanj ime *D o n j i k r a j e v i*. Tu so gospodovali napol samostojni močni vojvode. Pozneje je bilo za ta predel v rabi tudi ime *K r a j i n a*, ki se rabi še danes. Na dolnjo ter srednjo Uno in preko nje pa se je pojem Bosne razširil šele v turški dobi, zato se je za ta del uporabljalo tudi ime »Turška Hrvatska«. — Na severu je bila Tuzlanska kotlina ali Sprečko polje ob Spreči središče pokrajine *S o l i* (krajevno ime

Tuzla, kjer se nahajajo slani izvori, ni nič drugega nego novejšje turško ime istega pomena za prejšnje Soli), dočim se je na levi strani reke Bosne s središčem ob Usori nahajala pokrajina Usora. Obe deželici sta bili pogostem neposredno pod ogrsko oblastjo. — Na vzhodu na Drini se je meja šele polagoma ustalila, saj so se na pr. v XV. stol. bosanski kralji in srbski despoti ljuto bojevali za poset Srebrenice, in v najnovejši dobi je Bosna mestoma segala preko dolnje Drine.

Današnje meje je dobila Bosna šele v turški dobi, tekom vojn Turčije z Avstrijo in z Benetkami (v Dalmaciji) ter s Črno goro in Srbijo. Sicer tvorijo rečne meje kakor jih predstavljata Sava in Drina, v preprostem stanju politično-gospodarskih razmer do gotove mere dobro prirodno mejo, vendar je treba nasproti temu preveč mehničnemu pojmovanju povdariti, da tvorijo v današnjih prometnih in gospodarskih razmerah reke in doline vez ter skupnost, ne pa ločitev pokrajin.

Hercegovina. Hercegovina tvori prirodno enoto še le skupno z južno Dalmacijo in zapadnim delom Črne gore. Iz za avstrijske okupacije se smatra kot Hercegovina le mostarsko okrožje; ta pojm Hercegovine vlada danes v knjigah in kartah. Toda do okupacije so k Hercegovini spadali tudi sledeči predeli: od današnje Bosne kraji okrog Foče in Goražda, dalje okrog Duvna in Prozora, potem zapadni deli Črne gore (Banjani, Piva, Drobnjaci in kraji okrog Nikšičev) in naposled zapadno od Lima ležeči del dose-

danjega Novopazarskega Sandžaka. To pa je isti obseg Hercegovine, kakor ga je imela dežela v 15. stoletju za hercega Stjepana, po katerem je dobila svoje ime. Pa tudi v prebivalstvu vseh navedenih delov se je ohranila kljub administrativni razdelitvi tradicija širše Hercegovine do danes.

Hercegovina, ena najtipičnejših kraških dežel, se v stopicah znižuje od I proti Z od notranjosti proti morju, hkrati pa tudi proti Neretvi, zlasti v njenem dolnjem teku. Polja, reke in vse površinske oblike so razporejene v smeri Dinarskega gorstva, od SZ proti JI; v tej smeri so prehodi po večini zelo lahki. Neretvina dolina se vleče povprek v tej smeri; predstavlja tedaj prirodno medsebojno vez teh sistemov polj in planot, hkrati pa v vsem Dinarskem ozemlju najboljšo prehodno črto od obale v bosansko notranjost. Poleg močvirnega dela na spodnji Neretvi predstavlja Mostarsko polje največjo ravan ob reki in je tedaj po narodi usposobljeno za središče dežele.

Neretvina dolina od izvira do ustja Rame. V teku Neretve razlikujemo dva dela, ki ju deli nekako ustje reke Rame. Dočim je spodnji del Neretvine doline od Rame do izliva v morje izrazita povprečnica, je njen gornji del od izvira do Rame pravilna podolžnica, nahajajoča se v veliki podolžni tektonski prelomnici. Najvišji del doline, od izvira reke pod sedlom Grdelj (1227), ki vodi v dolino Sutjeske, do vijuge pred selom Janina, je izdobljen v flišu (lapor, škrilci). Predstavlja povprečno 500 do 600 m

globoko, a ozko dolino brez ravnin, blagih, gozdnatih pobočij. Enake so doline Neretvinih pritokov, izžljebljenih v apniške planote. Visoke, masivne planote na desni strani Neretve (Lelja, Treskavica, Visočica in Belašnica) so seveda popolnoma neposeljene. Neretvina dolina je tu malo obljudena. Prebivalstvo, ki se peča skoro le z živinorejo, je naseljeno v raztresenih seliščih, po večini v posameznih hišah po položnejših pobočjih in hrbtih.

Nižje spodaj prestopi Neretva v apniško ozemlje; dolomit, ki prevladuje tukaj, se rad krši in razpada, zato so pobočja položnejša in dolina širša. Tu leži malo, a slikovito Boračko jezero (26.5 ha površine), 405 m nad morjem. Podnebje v pokrajini ob gorenji Neretvi je ostro.

V bližini Konjica stopi Neretva znova v mehkejše kamenine tercijarne starosti, ki pa zavzemajo le majhen podolgovat obseg; v njih ostane Neretva do Jablanice pod Raminim ustjem. Tu je dolina prostornejša. Njena pobočja so položna, poraščena z gozdom; Neretva in njeni številni pritoki teko mirno med lepo zelenimi sredogorskimi hrbti in pobočji. Na njih so številna selišča z belobarvanimi hišami in visokimi lesenimi strehami. Pokrajina proizvaja prvovrstno sadje, hruške in jabolka, dočim sliva tu ne uspeva. O Krasu na gornji polovici Neretve ni sledu. Na desni se dviga nad dolino veličastno do 2123 m visoka Prenj-planina.

Glavni kraj tega predela je Konjic, ki leži tam, kjer zapustita cesta in železnica Ne-

retvino dolino in vodita po dolini Trščanice na Sarajevo, in sicer čez važno, 967 m visoko Ivan-sedlo, ki ga železnica prekorači v precej dolgem predoru, 876 m visoko. Proga se vpenja z obeh strani zelo strmo, posebno pa na hercegovski strani. Na najstrmejših mestih se upotrebljava tir na zobce. Dolžina oddelka na zobce znaša skupno 18.8 km in sicer med postajama Podorošac in Raštelica. Proga od Ivana do Konjica nudi izredno romantične poglede, prekrasen velegorski panorama v globoko vrezane globeli s strmimi skalovitimi stenami in visoke planine v ozadju. Konjic, ki leži že globoko v dolini, 280 m nad morjem, je bil v srednjem veku važen obmejen kraj med Bosno in Zahumljem; tudi danes je živahna železniška postaja. Okolica ima zelo dobre vinograde. Mesto šteje 2594 prebivalcev (212 vojakov), od tega dobro polovico muslimanov, je središče okraja, ki ima edini v Hercegovini absolutno musliman. večino.

Na svojem glavnem ovinku dobi Neretva z desne pritok Ramo. Ramino porečje, slično konjiški pokrajini, spada upravno že k Bosni, tvoreč okraj Prozor. Južno podnebje se tu že tako uveljavlja, da n. pr. črešnje dozore že v aprilu, enako kot po Hercegovini.

Dolina Neretve od Rame do Mostara je prava gorska probojnica, vdolbljena med visokima planinama Prenj in Čvrstica (2227 m), v obliki ozkega kanjona, skozi debele plasti apnenca, 800 do 1000 m globoko, z izredno strmimi stenami, ki so videti, kjer so plasti položene vodoravno, kakor ogromno zidovje. V dnu

doline je prostora komaj za Neretvo samo, ki je zelo deroča in šumeča, le s težavo še za cesto in železnico. Zato so tu selišča prav redka in majhna. Na najožjih mestih se reka med skalovjem zoži na 4 m; ob nalivih pa naraste včasih tekom 24 ur za celih 15 m. Železnica prevozi sotesko v 15 predorih. Z desne in leve šumé in padajo po stranskih grapah hudourniki in slapovi.

Isti veeromantični visokogorski značaj, kakor Neretvina dolina, imajo tudi stranske doline ob pritokih, tako posebno dolina Drežnice. — Ob vhodu v veliko Neretvino sotesko leži malo pod ustjem Rame, 198 m nad morjem, Jablanica, ki ima krasno gorsko lego in je zelo prikladna za letovišče in zdravilišče. Za Avstrije se je v ta namen zgradil moderen erarni hotel s parkom.

Na vožnji ob Neretvi je lepo opazovati prehod iz normalne zelene pokrajine, kakor je značilna za celo Bosno, v kraški teren, iz območja srednje-evropskega podnebja in rastlinja v mediteransko. Vinogradi postajajo češči, smokve se javljajo že pod Jablanico, nižje doli sledi oljka itd. Mesto lesenih bosanskih hiš se kažejo iz kamna zidane hercegovske, ki spadajo že k tipu mediteranskih hiš; mesto širokih bosanskih vasi z raztresenimi hišami tesno zgnetena sela hercegovskega gričevja, mesto mešane turške srednjeevropske bosanske kulture začenjajo italijanski kulturni vplivi.

Naposled se kakih 18 km nad Mostarom Neretvina soteska razširi v prostornejšo dolino,

takoimenovano Bijelo polje, 90 m nad morjem, dolgo kakih 12 km in široko 2.5 km. Tu se nahajamo že sredi tipične kraške pokrajine, zelenja in gozda ni več, namesto njega samo pust, skalovit siv svet, poraščen le z bornim, redkim grmičjem. Bijelo polje je pokrito s prodnato, belo, neplodno površino. Tik nad Mostarom se nahaja nov premogovnik, otvorjen šele leta 1917., ki zaposluje do 400 delavcev in daje dnevno 140—200 ton dobrega rjavega premoga. Pri Mostaru se Neretvina dolina še enkrat zoži, a se takoj zopet razširi v široko Mostarsko polje.

Mostarsko polje ali Bišće, 6 km dolgo in enako široko, 60 m nad morjem, leži z manjšim delom na desni, z večjim delom na levi strani Neretve. Je malo rodovitno in slabo obdelano. Dno mu je po večini sestavljeno iz konglomerata, v katerega je vrezana Neretvina struga. Površina je zelo peskovita; predstavlja suho brezvodno ravan. Le tu in tam se nahajajo vinogradi, po večini pa služi kot paša; drevja ni na njej. Po robu polja se nahajajo povsod pečene in glinaste tercijarne plasti, kjer se javljajo studenci; po njih so najštevilnejši in najboljši vinogradi s smokvami. Selišča se nahajajo le na tercijernem obrobnem pasu, zlasti v vzhodnem delu, ki je zavarovan proti burji. Na vseh straneh ravnine se dvigajo sive apnenčeve stene, ki tvorijo vso okolico, pusto, golorhibovje in gorovje; celo kraško bodičje je le po redkem zastopano.

Na gornjem robu ravnine, tam kjer prehaja Neretva iz Bijelega v Mostarsko polje, leži v

tesni soteski, zapirajoči prehod do gorenje Neretve, novejšje glavno mesto pokrajine Mostar, ki se dviga po obeh straneh reke, med Humom in Podveležem, 59 m visoko. Mostar je sedež okrožne in okrajne oblasti; šteje sedaj prebivalcev 18.176 (16.392, z vojaštvom 21.123), med temi 5102 Srbov, 4250 Hrvatov, 8009 muslimanov. V Mostaru se nahaja sedež pravoslavnega mitropolita, dalje frančiškanski samostan z bogoslovjem in okrog 30 džamij. Mesto ima popolno gimnazijo, nekaj nižjih strokovnih šol, vzorno sadjarsko in vinarsko postajo in pa veliko tobačno tvornico ter mestno elektrarno. Znamenitost mesta je zelo star most preko Neretve, zgrajen bržkone za sultana Solimana II. okrog leta 1566., sestojč iz enega samega 28 m širokega in 19 m visokega oboka. Mostar dobiva vodo iz okolice iz močnega kraškega studenca Radobolje. Na glasu je kot slikovito mesto — hiše so zidane pretežno v italijanskem in dalmatinskem slogu — ima izredno visoko poletno temperaturo in v zvezi s tem obilo malih komarjev (popadači); zima je sredozemska — le dnevi burje so ledeno mrzli — mandlji cveto v februarju. Polje neposredno okrog Mostara je zelo rodovitno in obdelano, pokrito z vinogradi, smokvami in breskvami, nasadi prvovrstnega tobaka, koruze in celo bombaža. Meščani sami se pečajo po velikem delu z vinogradništvom, sadjarstvom in pridelovanjem tobaka.

Na južnovzhodnem koncu Mostarskega polja stoji Blagaj, srednjeveška prestolica Hercegovine, z razvalinami Stjepan-града, to je gradu

zahumskih vladarjev, zlasti njih najmogočnejših vojvod Sandalja Hraniča in njegovega naslednika vojvode Stjepana Vukčića. Pod pečinami razvaljenega gradu, ležečega vrh strmine, se nahaja znameniti kraški izvor, kjer prihaja iz velike votline pod strmo 200 m visoko steno velika reka B u n a, ki teče na to po dolnjem koncu ravnine v Neretvo. Buna je bržkone podzemski odtok Nevesinjskega polja.

Zapadno od Mostara leži sredi kamenitega kraškega ozemlja M o s t a r s k o b l a t o, kraško polje, 12 km dolgo, 3 km široko, 230 m n. m. Poplave se na njem začno navadno v decembru in trajajo do konca aprila, toda tudi v poznem poletju se nahaja mnogo površine še pod vodo, radi česar se imenuje Blato. Prikladno je za travnike; na njem se dobiva mnogo dobrega sena. Znamenito je po velikem bogastvu močvirske in vodne divjačine. Selišča se nahajajo le na obrobju, in to dokaj na gosto; tu je tudi obilo vinogradov. Prebivalci so po večini katoliki. Podzemni odtok je reka Jasenica, ki pride na dan na zapadnem robu Mostarskega polja in teče v Neretvo.

Dolina Neretve pod Mostarom se deli na dva različna dela. V gornjem delu med Mostarskim poljem in Čapljinu reže dolina nizko hercegovsko kraško planoto v globini 200 do 250 m; v njej se menjavajo tesne soteske nizkih pobočij s kotlinicami, v katerih je dolina 500 do 600 m široka. V dolini sami je malo selišč, pač pa leže zgoraj na planoti, kjer vodijo tudi ceste. Znamenitejši kraj je P o-

čitelj, ležeč ob spodnjem vhodu v ozko dolino, slikovito muslimansko mesto z nekdanjimi močnim, zelo znamenitim turškim gradom, ki čepi vrh strmega brda.

Pod Čapljino pa se Neretvina dolina razširi in preide v široko aluvijalno ravan, ki se nadaljuje pod Metkovićem na dalmatinskem ozemlju.

Na obeh straneh Neretvine doline je v apneniško planoto vdolbljenih obilo malih polj, ki so kot oaze sredi kamenite pokrajine. — Na njih je obilo plodne zemlje, zasejane s koruzo, tobakom, z zeljem in krompirjem; mnogo je vinogradov. Mnoga izmed polj so na robih ali v celoti pokrita z mehкими terciarnimi lapori in peščenci. Le ob teh poljih so se zgnjetla mala, stisnjena hercegovska sela. Izmed znatnejših polj je poleg Mostarskega blata navesti Kočerinsko, odkoder teče voda nadzemno v Mostarsko blato. Kočerinsko polje z okolico med Posušjem in Mostarskim blatom spada med najbolj brezvodne predele Hercegovine; poleti zmanjka vode daleč na okrog, tako da jo hodijo iskati po dve uri daleč. Med Kočerinskim poljem in Mostarskim se nahaja frančiškanski samostan Široki brijeg z gimnazijo.

Ob dalmatinski meji se razprostira na reki Trebižat, ki doseže v nadzemnem teku Neretvo, plodno Ljubinsko polje, 12 km dolgo, 3 km široko, 100 m nad morjem, kjer uspeva posebno dober duhan in je obilo vinogradov. Središče na njem je mesto Ljubuški, ležeče kakor vsa ostala selišča na robu gosto nase-

ljene kotline, na silno vročem kraju. Ima 3297 preb., od tega skoro $\frac{3}{4}$ muslim. in je središče kotara.

Ravnina ob Neretvinem izlivu. Kakor že rečeno, je meja med Hercegovino in južno Dalmacijo povsem poljubna in neprirodna ter loči politično, kar spada geografsko skupaj.

Spodnji del Neretvine doline od Čapljine do izliva, ima popolnoma poseben značaj, kakor ga ni enakega na vsej dinarski obali. Dolina se razširi, toda leži tako nizko, da jo voda ponovno poplavlja in da je ravan močvirna, tipično središče malarije. Ravan sega v številnih podolgovatih zajedah dinarske smeri v kraško gričevje na desni in na levi; te niso nič drugega ko kraška polja, 7—8 km dolga, 4—5 km široka, ki so ob ugrezanju dinarskega primorja prišla pod morsko gladino in jih je nato Neretva zasula s svojimi nanosi; v kotih, ki so od Neretve najbolj oddaljeni, so ostala nižja mesta nezasuta, z jezerci, katerih dno sega pod morsko gladino (kripto-depresije).

V Neretvini strugi prevladuje slana morska voda ali se vsaj meša s sladko do Metkovića. Le splavi morejo voziti po njej nad Metkovićem in le dve uri daleč, do pod Čapljino; reka je preplitva. Dolenja Neretva se odlikuje po velikem bogastvu jegulj.

Pri G a b e l i se odcepi od glavne železnice na Dubrovnik—Kotor kratka proga na Metković; okolica Gabele je znana po svojih prvovrstnih melonah, tobakovih in bombaževih nasadih.

Vzhodno od Neretve imamo sredi puste

apneniške ploče obilico zelo malih polj, med njimi le malo znatnih; edina mesta, kjer se nahajajo kulturna tla in kjer so se koncentrirala mala, a tesno zgnjetena hercegovska selišča. K manjšim spada JJI od Mostara ležeče rodovitno Stolačko polje, 45—65 m nad morjem, izžlebljeno v mehke terciarne glince in lapor, ob reki Bregavi, ki doseže v nadzemnem toku Neretvo; polje predstavlja pravzaprav le po eroziji razširjeno dolino, s čimer se odlikuje od ostalih. Na njem so skoro le vinogradi s smokvami in nasadi dobrega tobaka. Zavaro-
vano pred vetrovi je najbolj vroč predel v deželi in je znano po svoji naravnost tropski vročini. Na njem stoji mesto Stolac, 3251 preb. (z voj. 3719), $\frac{2}{3}$ muslim., z razpadajočimi dvori in kulami znamenitih Rizvanbegovičev. Na kopastem brdu nad njim se dviga mogočni stolački grad. Mesto in okolica sta bila poseljena že v prastarih časih; obilo je gradbenih ostankov iz predzgodovinske, rimske in bogomilske dobe.

Vzhodno od Mostara se razprostira onstran Veleža sredi 1500 do 1900 m visokega kamenitega obrobja široko Nevesinjsko polje, največje v Hercegovini, dolgo 30 km, široko 6 km, povprečno 870 m nad morjem. Dno polja predstavlja v severnem delu povečini ravno kraško pločo, divje razorano po neštevilnem kraškem žlebičju in vrtačah. Srednji del je raven in pokrit z mladotercijarnimi plastmi in diluvijalnimi ter aluvijalnimi nanosi; tu se nahaja več potokov in močvirnih kotanj. Južni del polja preide v valovito, zelo razčlenjeno gričevje,

sestoječe iz mladotercijarnih plasti, v katerih se javlja tudi premog. To bi bil najrodovitnejši del polja, toda kot muslimanska veleposest je ležal neobdelan pod leščevjem, dočim leže krščanske vasi na vzhodnem robu po bornih kraških tleh. Polje je suho, skoro nikdar ali vsaj le neznatno poplavljeno. Glavna ponornica je Zalomska reka, ki prihaja onstran Veleža kot Buna zopet na dón. Zaradi svoje prostornosti in terenske raznolikosti je služilo Nevesinjsko polje avstrijski armadi kot veliko poletno vojaško vežbališče. Vzpričo visoke nadmorske lege in popolne zatorjenosti ima Nevesinjsko polje zelo hladno poletje, in zima, ki se odlikuje po velikem snegu, traja 7—8 mesecev; šele maj se pokaže v zelenju. Obilo je pašnikov, zato je polje najprikladnejše za živinorejo ki predstavlja glavno gospodarsko panogo prebivalstva. Glavni kraj je Neve sin je, mestece z 1754 (1948, z vojaštvom 3001) preb., od tega 1070 musl., 675 pravoslavnih, sedež okraja. V Nevesinje je speljana iz Mostara lepa moderna cesta čez kraško planoto pod Veležem (prelaz Grebak, 1091 m).

Jugovzhodno od Nevesinja leži Gatačko ali Gacko polje, dolgo 20 km, široko do 6 km, 950—1000 m nad morjem. V višjem jugovzhodnem delu predstavlja kraško apneniško pločo z mnogoštevilnimi vrtačami, grebeni in kopami; proti jugovzhodu prehaja v znameniti prelaz Duga, ki vodi na Nikšič. Nižji severozapadni del pa je pokrit deloma z rodovitno naplavino, deloma z mladotercijarnimi plastmi, ki tvorijo tudi obrobni del in vsebujejo tanke skla-

de premoga. Tu se nahajajo vodni izvori, med njimi največja Mušnica, ki izvira izpod prelaza Čemerno in po zelo zavitem teku ponikne na jugozapadnem robu polja. Nekdaj je tekla nadzemno naravnost proti severozapadu v Nevešinsko polje, zdaj pa teče podzemno proti jugu in pride na dan pri Bileči kot Trebinjčica. Površina polja je plodna, toda vzpričo prevelike višine in preosornega podnebja le do tretjine zasejana z ržjo, ječmenom in pšenico, dočim se nahajata $\frac{2}{3}$ pod travniki, ki se, odkar se je izvedla melioracija potom prekopov, dvakrat kosé. Prevladuje tedaj živinoreja in Gatačko polje je prvi živinorejski predel Hercegovine. Glavni kraj je mestece Gacko (Metohija) z 1819 (1689, z voj. 2539) preb., od tega 1070 musl., 692 pravosl., središče okraja. V bližini so dvori znamenite muslimanske rodovine Čenigićev, ki so imeli nalogo, čuvati mejo proti Črnigori; največja od njihovih kul je v 14 nadstropjih, 120 komolcev visoka. Gacko je bilo nekdanje izhodišče turških podjetij zoper Črnogoro, kamor so šle vojske preko znamenitega prelaza Duga, kjer je poteklo toliko krvi; črnogorska meja se je l. 1878. pomaknila bližje, a poteka povsem neprirodno. Severovzhodno od Gacka se dviga visoka planota Volujak s strmim Magličem, ki je s svojimi 2387 m najvišji vrh v Bosni-Hercegovini. Od Gacka vodi dobra cesta ob črnogorski meji skozi Bilečo in Trebinje proti Dubrovniku in Kotoru, proti severu pa vodi cesta ob Mušnici do sedla Čemerno (1389 m), onstran katerega se spušča steza v

tesno, divjeromantično deber reke Sutjeske, ki pripada že porečju Drine.

Južno od Gacka leži mnogo nižje, a majhno Bilečko polje, 470 m, 5 km dolgo, 2 km široko, kjer se nahaja malo mestece Bilek ali Bileća, bivša avstrijska obmejna trdnjava, z 1871 preb., od tega polovica pravoslavnih, malo manj muslimanov, z vojaki 4215 preb., sedež kotara. Nekoliko južneje od Bileče prihaja na dan Mušnica pod imenom Trebinjčica in teče v ozki, globoki strugi sredi kamenitega kraškega sveta proti jugu. Obrnivši se proti zapadu, teče skozi cvetoče, z rodovitno prstjo pokrito Trebinjsko polje, 9 km dolgo, 3 km široko, 270 m n. m., ki ga reka, razcepivši v več rokavov, dobro namaka. Polje je zelo rodovitno, tako, da se imenuje »vrt Hercegovine«. Vegetacija je tu že povsem južna; v najlepši meri rasto smokve, oljke, granatna jabolka, ciprese itd., obilni vinogradi dajo prvovrstno vino; tu je doma najboljši hercegovski tobak. Na severnem robu stoji pod visokim kraškim grebenom mesto Trebinje s 5188 (4615) preb., od tega 2309 (2009) musl., 2067 (1761) pravosl., 431 (794) kat.; z vojaki je bilo l. 1910 7476 preb. Trebinje je že prastaro selišče, važna postaja na stari trgovski poti, ki je vodila od obale pri Dubrovniku preko Bileče in Gacka čez Čemerno na Fočo; tu se je nahajala v srednjem veku državnica Trebinjska (Travunija), ki je segala tja do Gacka in se je šele pozno združila z ostalo Hercegovino. V mestu se že močno uveljavlja italijansko-dalmatinski značaj; značilen je stari

grad. Zadnja desetletja je bilo Trebinje važna avstrijska obmejna trdnjava zoper Črno goro, na kar spominjajo številne utrdbe na bližnjih višinah ter vojašnice. Značaj močno utrjene in dobro zastražene meje je imel sploh ves pas ob Črni gori. Trebinje je končna postaja lokalne železnice, ki se pri Humu odcepi od glavne proge Brod—Gruž.

Pod Trebinjem so ponori, v katere izgine velik del vode iz Trebinjčice in prihaja na dan šele v močnem izvoru Reke (Ombla) pri Dubrovniku. Ostala voda teče od Trebinjčice dalje proti JZ, po izredno dolgem Popovem polju (dolžina 48 km, a širina le 1.5 km), 200 m nad morjem. Gorenja polovica polja tvori kamenito pločo, katere dno je pokrito z vrtačami, ostrim kraškim žlebičjem, pa tudi s skalovjem, a poraščeno s hosto, pritlikavim hrastjem in brinjem. Trebinjčica teče po severnem robu, a je poleti tako topla, da ni zavžitna, včasih pa se celo posuši in v strugi ostanejo le posamezne mlakuže. Na južnem robu teče železnica. Spodnji del polja je pokrit z rodovitno aluvijalno naplavinno Trebinjčice, ki je dobro obdelana. Le žal, da je dolnji del tako dolgo poplavljen, kajti pozimi se spremeni v pravo dolgo jezero, ki odteče šele koncem spomladi. Na spodnjem koncu izgine voda v ponore in teče podzemno v Neretvo. Ker je med nizko ležečim Popovim poljem in obalo le še nizka gorska pregraja, so tudi zime zelo tople. Vasi se radi poplav nahajajo le na vznožju obrobja, precej na gosto, a večjega kraja ni nobenega. Pri vasi Zavala, kjer

del Trebinjčice ponikne in odteka podzemno direktno v Adrijo (pri Slanem), je kraška jama Vjetrenica, ki ob burji proizvaja nenavadne glasove in ima lepe kapnike, podzemna jezerca in sledove prazgodovinskih ljudi, ki so bivali v njej. Glavni del polja spada v kotar Ljubinjski, ki ima svoje središče v mestu Ljubinje, 1259 preb., pol muslimanov, pol pravoslavnih. Ljubinje leži na malem Ljubinjskem polju ter je 9 km dolgo, 2 km široko, 400 m n. m. in je dosti plodno, a je bilo nekdanj mnogo bolj naseljeno. Na njem zmanjka poleti vode, vsled česar morajo živino goniti v druge kraje.

Severno od Ljubinja se nahaja malo Dabarsko polje, 500 m visoko, katerega površina sestoji po večini iz mladotercijarnih plasti in je dosti rodovitno. Poplave so na njem le neznatne.

Razmerje med konfesijami v Hercegovini. Mostarsko okrožje, ki predstavlja v upravnem oziru Hercegovino, je poleg travniškega edino v Bosni, kjer imajo katoliki relativno večino. Razmerje med konfesijami v celem okrožju je po štetju iz l. 1910 sledeče: Hrvatov-katolikov 41 %, Srbov-pravoslavnih 34 % in muslimanov 24 %. Po okrajih pa je razmerje v % sledeče:

	Srb. prav.	musl.	Hrv. kat.
Bileća	81	17·5	1
Gacko	64	34	0·5
Konjic	14	54	30
Ljubinje	58	15	29

	Srb. prav.	musl.	Hrv. kat.
Ljubuški	0·5	6	92·5
Mostar (okol.)	12	14	74
Nevesinje	72	25	4
Stolac	26	28	46
Trebinje	71	23	3

Srbi-pravoslavni tedaj prevladujejo v vsem vzhodnem delu dežele, kjer imajo absolutno večino v okrajih Nevesinje, Gacko, Bileća, Ljubinje in Trebinje. Hrvati-katoliki prevladujejo na zapadu, z absolutno večino v dveh okrajih, Ljubuški in Mostar in z relativno večino v Stolcu. Muslimani imajo absolutno večino le v konjiškem okraju.

Kraškemu značaju primerno je gostota v Hercegovini zelo majhna; skoro v vseh kotarjih znaša le 20 do 30 ljudi na km², le kotar Stolac izkazuje 36, in Ljubuški 55 preb. na km².

Zapadnobosanska polja. Kakor tvori Hercegovina prirodno enoto z obalo, enako so tudi zapadnobosanska polja lažje dostopna od primorja srednje Dalmacije, nego iz osrednje Bosne.

Kakor je navedeno, je pripadal prvotno ta predel k Hrvatski-Dalmaciji, šele pozneje je postal del Bosne (»Zapadne strane«). Duvanjsko polje pa je pripadalo Hercegovini. Geografsko tvorijo zapadnobosanska polja posebno enoto, izrazito kraško ozemlje, v vsakem oziru različno od ostale Bosne; mnogo bolj upravičena bi bila pridružitev k Dalmaciji oziroma Hercegovini.

Duvanjsko polje je od bosanskih najjužnejše. V dolžini meri do 20 km, v širini do 9 km, površina mu znaša 122 km², nadmorska višina povprečno 870 m. Obdajajo ga krog in krog visoke kraške planote, — najvišji na vzhodu gola Ljubuša (do 1794 m) in Vran (do 2074 m) in zadaj za njo ogromna visoka ravan Čvrstnica (do 2228 m), katere apneniška masa je videti iz daljave bela ko sladkor. Njegovo dno (žolta, peskovita glina) je ravno le v sredini, ostali deli so valoviti, sestojęči iz mladotercijarnega lapora, tvoreči male, nizke ploščate gričke. Glavna reka Duvanjskega polja je Šujica, ki izvira v severnem kotu in ponikne na zapadnem robu. Njeno nadzemno nadaljevanje je Ričina na Buškem blatu. — Poplave po polju sicer niso dolgotrajne, a so vendarle pogostne in dovolj obsežne; v bližini Šujice ostanejo stalno močvirni predeli, zlasti v srednjem, najnižjem delu. Velik del polja ni poraben za poljedelstvo, skoro po polovici se razprostirajo travniki in pašniki, zavzemajoč vso sredino. Le na obrobnem delu, kamor ne segajo poplave, so njive. Za vinograde je seveda podnebje že preosorno. Glavna gospodarska panoga je živinoreja.

Vsa selišča se nahajajo na robu polja, največini na terasah, ki so vdolbljene v apneniški obod, sledovi jezerske površine iz terciarne in ledene dobe. Tu divja pozimi huda burja. Največji kraj je Županjac (Duvno), mesto z 1552 (1807) preb., polovica muslimanov, ²/₅ kat. V ilirski in rimski dobi je pri Županju stalo

veliko mesto Delminium. Mesto je središče k o b a r a s 5% pravoslavnih, 8% muslimanov in 87% katolikov. — V bližini se je že kopal ru-javi premog.

Z Duvanjskega polja vodi proti jugu cesta na Imotsko ter na Mostar, proti severu pa je dohod po globoko izdolbljeni zajedi ob Šujici na Kupreško polje, ki je 24 km dolgo, 4 km široko ima 83 km² površine ter je najvišje bos.-herc. polje, nahajajoč se 1120—1150 m nad morjem. Njegova glavna ponornica je Milač, ki prihaja v Duvanjskem polju kot Šujica zopet na dan. Poplave na Kupreškem polju so le neznatne. Radi hladnega podnebja se peča prebivalstvo le z živinorejo. Trava po polju in po planinah, ki ga obdajajo, sicer ne zraste visoko, a je zelo sočna. Kupreške ovce in sir so na dobrem glasu v Bosni. Prebivalstvo je nad polovico pravoslavno, ostalo po večini katoliško. Glavni kraj je selo K u p r e s, odkoder vodi cesta preko 1384 m visokega sedla v Bugojno, kamor spada tudi politično.

Severovzhodno obrobje Kupreškega polja tvori zadnji predel Krasa; pod njim se nahaja že izven Krasa ležeča dolina gorenjega Vrbasa. Istotako se severno in vzhodno odtod začenja predel velikih bosanskih gozdov.

L i v a n j s k o p o l j e, 65 km dolgo, 6 km široko, 380 km² površine, je največje polje v Bosni in sploh v Dinarskem Krasu, ležeče 700—740 m nad morjem. V njem razlikujemo tri kotline; na severu Ždralovac, ki je povsem ravnega, zelo namočenega, tudi poleti zelo močvir-

nega dna s šotišči, v sredini Livanjsko polje v ožjem smislu, ki je povečini pokrito z aluvijalnimi nanosi in popolnoma ravno, v velikem delu celo močvirno s šotišči, z mladotercijarnimi plastmi na obrobju; na jugu B u š k o blato, ki je z ostalim poljem v zvezi le po dolgem, ne preširokem, lapornatem robu. Dno v Buškem blatu je povsem ravno, sestojéče iz peskovite aluvijalne prsti; ponikalnica Ričina, ki teče po njem, je nadaljevanje Šujice z Duvanjskega polja. — Livanjsko polje je na glasu radi obilice vodnih ptic, ki jih preživlja, pa tudi radi burje; ja tipični predstavnik perijodično poplavljanih polj, kajti poplave trajajo na njem navadno od decembra do konca junija (7—8 mes.), na Buškem blatu celo od novembra do julija. Pred osuševalnimi in regulacijskimi deli je bilo za poplave do 90 % površine pod vodo. Vsak del ima svoj hidrograski sistem; največja je ponornica. Plovuča v srednjem delu. Odtaka se v Adrijo. V najnovejši dobi so tu izvedli velika osuševalna dela; v srednjem delu polja so ponore umetno razširili in očistili ter opremili z zidovi, ki zadržujejo nanose; ta melioracijska dela so dosegla, da so postale poplave manjše in da je velik del polja osušen in sposoben za kulturo. Selišča so izključno na robu polja, kjer se nahajajo povsod nizke, deloma široke terase, sledovi terciarnega in diluvijalnega jezera, ki se je nahajalo v kotlini. Ob vznožju Krugplanine, ki se vzdiguje na vzhodu s strmim robom, leži glavni kraj L i v n o, mesto s 4822 (4819) preb., od tega 45 % katolikov, 38 % muslimanov in 16·5 %

pravosl. Mesto je imelo preje močno trdnjavo; važno je bilo tudi v prometnem in trgovskem oziru, kajti tod prihaja iz Sinja oziroma Splita čez prelaz Prolog (1203 m) dobra cesta — 12 ur! Pred izgradnjo železnic je bila cesta preko Livna, ki je bilo takrat eno prvih trgovskih mest Bosne, važna trgovska pot; sedaj je ostalo Livno vstran od velikega prometa, zato je zelo nazadovalo. Cesta vodi dalje čez Kupres na Bugojno. Po tej črti ali po oni čez prelaz Hržan (700 m) je nameravala Avstrija zgraditi železnico na Split. Livno je važen kraj za trgovino z volno; odtod se pošilja prešano seno v Dalmacijo. Je središče okraja, ki ima 39% pravoslav., 8% muslim. in 53% katolikov. V mestu se nahaja deželna poljedelska stanica, trgovska šola, dežel. delavnica za umetni obrt.

Severovzhodno od Livna leži Glamočko polje, dolgo 26 km, široko le 1.5—5 km, površina 130 km², 880—950 m nad morjem, obdano okrog in krog od planot visokih 1500—1800 m s stožičastim Cincarjem (2006 m) kot najvišjim vrhom. V Glamočkem polju trajajo poplave od septembra do maja-junija; to presihajoče jezero je v južnem delu do 78 m globoko in po zimi zamrzne. Selišča ne posebno poseljenega polja so deloma na robu, deloma na terciarnih holmih, ki obdajajo ravan. Glavni kraj je mestece Glamoč (1813 preb. $\frac{4}{5}$ muslim.) odkoder vodi cesta v Livno in pa v daljno Jajce; sedež okraja s 77% pravosl., 16% muslim. in 5% kat., najredkejše naseljeni okraj v Bosni-Hercegovini, saj pride na 1 km² le 14 ljudi.

Severozapadno od Livanjskega polja imamo več malih polj, povečini skalovitih in malo plodnih, ločenih medsebojno po nizkih apneniških pregrajah; predel se imenuje s skupnim imenom *G r a h o v o*. Največje je pravo Grahovsko polje, odkoder odteka voda podzemnim potom v dolino Unca.

Z Grahovskim poljem se zaključuje na SZ vrsta bosanskih polj. Severno odtod se nahajamo že v območju gozdnih planin severozapadne Bosne, kajti severno od Glamočkega, Livanjskega in Grahovskega polja so pokrite apneniške planote in gorovja z gozdi, ki postajajo proti S vedno gostejši, starejši in lepši. Hkrati pričanja porečje Save in kraški pojavi postajajo milejši in redkejši.

Sarajevsko-zeniška terciarna kotlina, ležeča ob gorenji Bosni, je največja bosanska terciarna kotlina. Razprostira se od Sarajeva do izpod Travnika, v dolžini 77 km; na najširšem mestu pri Visokem je 24 km široka, površina znaša 900 km². V mladotercijarni dobi jo je pokrivalo veliko jezero, ki je naložilo na njenem dnu debele plasti gline, peska, pa tudi premoga. Ko je jezero izginilo, so se na njegovem dnu razvile številne reke, ki so razrezale bivše jezersko dno in mu dale današnjo površinsko obliko. Tam kjer prevladujejo peščenci in lapor, kakor n. pr. v vsem severovzhodnem in južnem predelu, so v teh mehkih, malo odpor- nih kameninah nastale široke doline in širše ravnine kakor so: dolina gornje Bosne, razširjena znatneje pri Zenici, pri Kaknju in Viso-

kem, ter prostrano Sarajevsko polje. Nizki, položni, valoviti grički obdajajo z obeh strani imenovane širše doline in številne pritoke, ki se izlivajo zlasti z desne v Bosno. V jugozapadnem predelu tercijarne kotline prevladujejo konglomerati, ki so trdnejši in mnogo bolj odporni ter tvorijo vsled tega zelo razrezano hribovje 700 do 900 m srednje nadmorske višine, s strmo kopastimi vrhovi in globokimi dolinami. Na jugozapadnem robu kotline, potekajočem v ravni dinarski smeri od Ilidže do pred Travnik, imamo drugo globlje vrezano in širšo dolino, pravzaprav niz dolin, po katerih tečejo vode vzporedno z Bosno. — Dolina Bosne in gričevje v njeni neposredni bližini, zlasti okrog večjih krajev, je brez gozdov, kar je še posledica turške dobe, ki je zakrivila iztrebljenje gozdov na prometnih krajih. Na obrobnihih višjih pogorjih in planotah pa se temniijo brezkončni, lepi gozdi, bukovi in iglasti. Tvoreč s svojimi nizkimi deli, prirodno zvezanimi po dolini Bosne, najprostornejši in tudi najgostejše naseljeni predel sredi bosanskega vele- in sredogorja, je postala gorenjebosanska kotlina politično središče dežele, za kar jo usposablja tudi lega na važni prometni cesti od Save proti morju in proti Kosovu.

Sarajevsko polje leži v najjužnejšem delu kotline, obdano v vsej južni polovici z visokimi apneniškimimi planotami, ki se dvigajo v lepem polkrogu, na JZ Igman do 1502 m, a zadaj za njim Bjelašnica 2067 m z lepim vremenskim observatorijem na vrhu, ter južno od Sarajeva Trebević (1629 m), na I Romanja planina. Izpod

apneniških planot se steka v polje izredno mnogo voda, tako, da je Sarajevsko polje zelo dobro namočeno ter tudi po leti ne trpi suše. Ravan sama, ki je dobro obdelana, preprežena z mnogoštevilnimi, rib bogatimi rekami, je 12 km dolga in 6 km široka ter leži povprečno 500 m nad morjem. V njenem jugozapadnem delu se nahajajo v Ilidži bogati, topli žvepleni vreli 58° C, kjer so od 90ih let dalje zgradili najudobnejše moderne kopališke naprave, hotele in restavracije; Ilidža (ali Ilidže) je postalo najvažnejše veliko kopališče v deželi in ima velikanški obisk ne le iz bližnjega Sarajeva, marveč tudi iz ostale dežele. Poleg žveplenega kopališča je prirejeno tudi udobno normalno kopališče v čisti rečici Željeznici, ki so ji izkopali in opažili velik basen, kamor se hodi v poletnih mesecih sarajevsko občinstvo trumoma kopat. V neposredni bližini se nahaja na robu polja izvir Bosne, ki prihaja kot velika reka izpod Igmana, priljubljena izletna točka za Ilidžo in Sarajevo. Na drugi strani v Butmiru se nahaja veliko dirkališče. V Reljevu, južno od Sarajeva se nahaja velika pravoslavna bogoslovska šola.

Sarajevsko polje se nadaljuje proti vzhodu ob Miljacki v ozkem ravnem pasu; tam kjer se tudi ta zoži, tako da postane za Miljacko le še tesna soteska, stoji deželno stolno mesto Sarajevo.

Sarajevo (537 m nad morjem) leži torej koncem ne preširoke doline; ima vsekakor slikovito lego, saj je obdano skoro od vseh

strani z dokaj visokimi gorami. Le glavni del mesta ima prostora na ravnem in sicer na obeh straneh Miljacke, katere šumeče valovje je obzidano s korektno strugo; ostali deli mesta se dvigajo na obeh straneh po gričevju navzgor, vendar tako, da se nahaja na desni večji, na levi manjši del mesta. Čez Miljacko drži 8 mostov. V novejši dobi se širi mesto proti zapadu ob reki navzdol; tu se koncentrira v bližini kolodvora sarajevska industrija (Pofaliči, Novo Sarajevo). Do okupacije je bilo Sarajevo homogeno, tipično muslimansko-orijentalno mesto, sedaj pa je ta del ostal kot staro mesto izven modernega prometa s popolnoma ohranjeno veliko čaršijo, dočim je zapadno odtod, ob Miljacki navzdol, nastalo novo mesto, ki ima popolnoma moderno in srednjeevropsko lice. Po položnih pobočjih se razprostirajo stari muslimanski mestni deli z ozkimi, vijugastimi ulicami, tesno stisnjenimi hišami, in grad, bivša stara trdnjava z razpadajočim obzidjem; s čaršije tvorijo sedmero mestnih okrajev Sarajeva. V najnovejši dobi so pripojeni mestu Pofaliči (Novo Sarajevo). Vsak okraj se deli na več mahal, katerih je vseh skupaj 125. Historičnih podatkov o zgodovini Sarajeva je izredno malo. V predturški dobi se je mesto imenovalo Vrhbosna; v turški dobi se je tu nahajala stolica ali sedež, to je seraj sultanovega namestnika, zato se je mesto začelo imenovati Bosna-seraj. Sarajevo ima 92 džamij s 35 belimi minareti; najlepša med njimi je prekrasna Gazi-Husrevbegova džamija v čaršiji iz 16. stoletja (1625—1530), polge carigradj-

skih in drinopoljske Sultanije najlepša džamija Balkanskega polotoka. Izmed ostalih znamenitejših stavb je omeniti magistratno poslopje, novo, v arabskem slogu zgrajeno, zelo lepo zgradbo. Sploh je v stavbenem oziru Sarajevo zelo zanimivo mesto; tu se mešajo zapadno-evropski slogi z vzhodnimi (v gotskem slogu kat. stolica, v renesančnem: palača dež. vlade in dež. banke, gimnazija in učiteljišče, nadškofijsko semenišče, baročni slog: nekaj zasebnih stavb; v arabskem poleg že navedenega magistrata (viječnica) in Husrev-begove džamije še šerijatska šola; v bizantinskem slogu pa pravoslavna mitropolitska cerkev. Sarajevo ima tudi moderen vodovod, napeljan iz studenca Moščanice, izvirajočega vzhodno nad gradom, odkoder so že Turki napeljali vodo v mesto.

Sarajevo šteje sedaj 60.087 preb. (l. 1910 57.039 preb., brez vojaštva 51.919), od tega 21.110 muslimanov, 17.824 katolikov, 12.381 pravoslavnih, 7154 židov. L. 1910 je bilo med civilnim prebivalstvom 18.460 muslimanov, 8450 pravoslavnih, 17.922 katolikov, toda od tega le 8490 Hrvatov, židov 6397, od teh 4985 serski, fardičnih, to je takoimenovanih Španjolov, ki so se priselili v Sarajevo l. 1685.

Sarajevo je sedež pokrajinske uprave za Bosno-Hercegovino z vsemi deželnimi oziroma državnimi uradi. Je tudi sedež okružja in kotara, dalje sedež vseh glavnih bosanskih gospodarskih in kulturnih organizacij ter institucij; tu izhaja več dnevnikov, drugih časopisov ter knjig. Dalje je Sarajevo sedež pravoslavne

mitropolije, katoliške nadškofije Vrhbosanske, muslimanskega reis-el-uleme, najvišjega predstavitelja muslimanov v državi, ter židovskega nadrabina, tu se nahaja katoliško semenišče, muslimanska šerijatska šola, konfesionalne osnovne in strokovne šole vseh štirih ver, dalje državni učni zavodi: gimnazija, realka, moško in žensko učiteljišče, obrtna šola, višja trgovska šola, dež. delavnica za umetno obrt, strokovna šola za tkanje čilimov itd. Sarajevo ima tudi dež. muzej, ravnateljstvo bos.-herc. drž. železnic, armijsko poveljstvo itd. V trgovskem oziru je neugodno, da praznuje vsaka konfesija na drug dan svoj tedenski praznik: muslimani na petek, židje na soboto, kristjani na nedeljo, tako da je te dni vedno del trgovin zaprtih. Industrija se je v poslednji dobi začela znatneje razvijati; tu se nahaja največja pivovarna Jugoslavije, velika tobačna tvornica, tvornica žebeljev, kladiv in dr., dalje pohištva čilimov, razne opekarne itd.; velik parni mlin, sušilnica sadja itd.

Sarajevo ima električno razsvetljava in električno cestno železnico. V prometnem oziru je važno, da se v Sarajevu od glavne železniške proge Brod—Kotor odcepi proga na Višegrad; progi se sicer razhajata že eno postajo zap. od Sarajeva (Alipašin most), — vendar vozijo vsi vlaki do Sarajeva. Vrh tega vodijo lokalni vlaki v Ilidžo. Mesto ima le en skupni kolodvor.

Vsa širša Sarajevska okolica, odkoder se svet znižuje skoro koncentrično v Sarajevsko polje, tvori Sarajevski kotar. Proti JZ se vzpe-

nja železniška proga vedno višje proti Ivan-sedlu. Ob železnici na Višegrad, lepo izpeljani v gorskih tesneh, šele l. 1906 dograjeni, leži dve uri za Sarajevom kraj Pale (832 m) ob-sežna planinska zelenica z ličnimi vilami in le-toviškimi stavbami, kamor Sarajevci radi pri-re-jajo svoje nedeljske izlete, hkrati priljubljeno letovišče. Malo dalje doseže železnica svojo naj-višo lego, 940 m, na postaji Stambulčići, kjer poteka razvodnica med Bosno in Drino.

Dolina Bosne pod Sarajevskim poljem se na mnogih mestih močno razširi; spremlja jo na obeh straneh pas nizkega prijaznega gri-čevja in od obeh strani, zlasti pa od SI, ji pri-teka obilo dotokov, ob katerih se vijejo spo-četka širše, nato ozke doline, daleč v apneni-ške planine, ki obdajajo kotlino na vsemu SI. V eni takih grap leži pod Ozrenom Čevlja-nović z rudnikom mangana, ustanovljen leta 1884, ki daje letno 5000 ton boljše in 2—3000 ton slabše manganove rude. Do Čevljanovića vodi lokalna železnica iz glavne doline. Skozi drugo vzporedno tako grapo ob reki Stavnji pridemo do znamenitega rudarskega mesta Vareša (829 m nad morjem) z 2650 (3078) preb. ($\frac{4}{5}$ katolikov), dokoder vodi lokalna že-leznica s postaje Podlugovi na glavni progji. Tu se nahajajo v goratem ozemlju okrog Vareša ogromne množine dobre železne rude, ki so jo kopali že v prejšnjih časih in topili na primiti-ven način ter zalagali z njo vse domače potrebe po vsej Bosni. Za Avstrije se je začelo tu ru-darstvo v modernem veleobratu; železo se kop-

nja železniška proga vedno višje proti Ivan-sedlu. Ob železnici na Višegrad, lepo izpeljani v gorskih tesneh, šele l. 1906 dograjeni, leži dve uri za Sarajevom kraj Pale (832 m) ob-sežna planinska zelenica z ličnimi vilami in le-toviškimi stavbami, kamor Sarajevci radi pri-re-jajo svoje nedeljske izlete, hkrati priljubljeno letovišče. Malo dalje doseže železnica svojo naj-višo lego, 940 m, na postaji Stambulčići, kjer poteka razvodnica med Bosno in Drino.

Dolina Bosne pod Sarajevskim poljem se na mnogih mestih močno razširi; spremlja jo na obeh straneh pas nizkega prijaznega gri-čevja in od obeh strani, zlasti pa od SI, ji pri-teka obilo dotokov, ob katerih se vijejo spo-četka širše, nato ozke doline, daleč v apneni-ške planine, ki obdajajo kotlino na vsemu SI. V eni takih grap leži pod Ozrenom Čevlja-novič z rudnikom mangana, ustanovljen leta 1884, ki daje letno 5000 ton boljše in 2—3000 ton slabše manganove rude. Do Čevljanovića vodi lokalna železnica iz glavne doline. Skozi drugo vzporedno tako grapo ob reki Stavnji pridemo do znamenitega rudarskega mesta Vareša (829 m nad morjem) z 2650 (3078) preb. ($\frac{4}{5}$ katolikov), dokoder vodi lokalna že-leznica s postaje Podlugovi na glavni prog. Tu se nahajajo v goratem ozemlju okrog Vareša ogromne množine dobre železne rude, ki so jo kopali že v prejšnjih časih in topili na primiti-ven način ter zalagali z njo vse domače potrebe po vsej Bosni. Za Avstrije se je začelo tu ru-darstvo v modernem veleobratu; železo se kop-

sto Zenica, ki šteje 7632 (7403) ljudi, od tega 3169 muslimanov, 2110 Hrvatov, 1203 Srbov, 242 Slovencev, 421 Nemcev. Mesto se je že od nekdanj odlikovalo po obrtnosti (izdelovanje preprog). v zadnji dobi pa je postalo sedež moderne industrije, za katero ima mnoge ugodne predpogoje. V Zenici se nahaja premogovnik, ki daje letno 2,085.000 q rjavega premoga, dalje velika železna tvornica, v kateri se predelava sirovo železo iz Vareša, in velika papirnica, ki izdeluje vse vrste papirja. Zenica je postala tedaj važno industrijsko mesto in njega prebivalstvo je naraslo skokoma. Zapadno pred mestom stoji novo poslopje velike dež. kaznilnice, združene z obrtno šolo in dež. kmetijsko postajo.

Kmalu pod Zeniškim poljem nehajo terciarne kamenine in nastopijo zopet trijadni apnenci. Na tem prehodu spremeni Bosna svoj tek in preide iz dinarske smeri v pravec proti S. Toda prehod skozi trše kamenine si je izgrebla v ozki soteski s strmimi stenami; na najožjem mestu, ob velikem rečnem ovinku stoji na strmi kopi, kakor gnezdo ujede, stara turška trdnjava *Vranduk*, ki je popolnoma zapirala dohod po dolini Bosne od severne strani.

Vzporedno z dolino Bosne se vleče, kakor smo že rekli, na zapadnem robu terciarne kotline Zeniško-sarajevske niz dolin v ravni črti *Jl—SZ*, deloma na meji terciarnih in paleozojskih kamenin, ki se razprostirajo zapadno od tod, deloma že izdolbljene v obrobni del sled-

njih. Kako izrazita je ta dolinska črta, je razvidno že iz tega, da je nekdanj glavna vojaška cesta vodila iz Sarajeva na sever po njej preko Kiseljaka in Busovače, ne ob Bosni, na katero je prišla šele pri Zenici. V njej leži ob rečici Fojnici Kiseljak, staro zdravilišče. Zap. odtod sledijo pogorja Bosanskega Rudogorja, sestojčega iz mehkih paleozojskih škriljevcev, ki so po rekah in potokih zelo živahno razčlenjeni, ter hranijo v sebi obilo rudnih zakladov. V tem oziru je znamenita gornja Fojnica s svojimi pritoki; ob njej leži mestece Fojnica (584 m) z 1382 preb., ki je imela rudnike železa in živega srebra, pa tudi zlata, ki se je izpiralo v rekah. V Fojnici je vzdrževala neka ogrska rudarska družba rudnik, ki je dajal žveplov kršec. JI-no odtod leži 670 m visoko mestece Kreševo (1037 preb.), z istotako starimi rudniki srebra, bakra in železa, kjer je do okupacije obstojal rudnik in topilnice za železo, seveda v primitivnem stanju; moderna konkurenca ga je seveda uničila. V Čemernici pri Fojnici je začela dež. uprava kopati antimonovo rudo, a je l. 1895. rudnik zopet opustila. Po-rečje Fojnice zavzema fojniški kotar.

Med Kaknjem in Zenico se izliva v Bosno reka Lašva, ob kateri vodi železniška proga s postaje Lašva na Travnik. Ob njenem srednjem teku se razprostira širša dolina Travniško polje, 10 km dolgo in 1—2 km široko, na katerega zgornjem koncu stoji staro mesto Travnik (504 m) s 6334 (6647, z vojaki 7055) preb., od tega 2566 musl., 2471 kat., 904 pravosl., 383

židov. Travnik je bil dolga stoletja stolica bosanskih vezirjev, toda v novejši dobi je moral zopet oddati prvenstvo Sarajevu. Mesto je sedež okrožja in kotara. Travnik ima nadškofijsko semenišče, višjo gimnazijo in več drugih katoliških in muslimanskih šol, vojaško bolnico, ter dež. vinogradniško postajo. V mestu se nahaja tudi velika tobačna tvornica. Posebnost Travnika so nagrobni spomeniki bosanskih vezirjev.

Severnozapadno nad mestom se dviga do 1946 m visoka apniška Vlašić planina s prvovrstnimi planinskimi pašniki; sir, ki se tod izdeluje, se prodaja pod imenom travniški sir in uživa po deželi velik sloves.

Ob Lašvi, ki izvira v Komar planini, vodi preko Travnika železnica v dolino gornjega Vrbasa na Jajce in Bugojno; preko razvodja med Bosno in Vrbasom se vijuga železnica z velikim vzponom in celo s pomočjo zobatega tira, na vrhu samem pa je izpeljan pod sedlom Komar (1170 m) 1360 m dolg predor 927 m visoko.

Porečje srednje Bosne. Pod Vrandukom postaja dolina Bosne, ko preide reka v flišno ozemlje, vedno prostornejša in se naposled razširi v Žepačko polje, ki je 9 km dolga, do 2 km široka, mestoma močvirna ravan, izdolbljena v mehke mladotercijarne lapore in peščence, ki tvorijo le še nizko gričevje obrobja. Na zapadnem robu leži mesto Žepče z 2060 preb., $\frac{3}{4}$ muslimanov. V bližini se nahaja izvor kisle vode, ki ima med domačini velik sloves.

Pod Žepačkim poljem priteče v Bosno z desne pritok Krivaja, ki omejuje flišno ozemlje na jugu; reka priteče po ozki, vijugavi dolini, vseskozi po goratem svetu, kjer segajo raztresena selišča do 900—1000 m visoko. Sredogorje ob Krivaji je prvovrsten gozdni predel, kjer se gozd eksploatira na veliko. V Zavidoviću to je že v dolini Bosne, ob izlivu Krivaje, se nahajajo velikanske parne žage, odkoder so izpeljane gozdne železnice po eni strani ob mali rečici Gostović, glavna proga pa ob Krivaji visoko navzgor (do Kusače-Podžeplje); ob njej, v območju Vareškega rudnega ozemlja, se nahaja v Dubošnici rudnik kromove rude, v Olovu pa se je nekdanj kopal svinec. Srednje porečje Krivaje spada v okraj kladanjski, ki je po gostoti (16 ljudi na km² na predzadnjem mestu v deželi in ki ima svoje središče v mestu Kladanj (1540 preb.) v zelenem gorskem kraju.

V okolici Žepačkega polja in dalje proti S se nahajamo že povsem v območju bosanskega flišnega hribovja; tla, sestavljena iz glinastih in peščeno-lapornatih škriljevcev, so zelo plodna; vanje so na gosto zarezane doline, pretežno široke, položnih pobočij in okroglih, nevisokih vrhov. Hribovje je razmeroma gosto naseljeno; povsod na položnih pobočjih in ploščatih hrbtih čepe sela, obdana s slivnimi sadnimi vrtovi, — sliva uspeva tu izborna, — in polji. Ostalo hribovje pokriva gozd, sam starodaven gozd. Doline, tudi širše, so malo poseljene, pokrite le s travniki in logi. Táko je vse severno-bosan-

sko flišno gorovje, ki doseže v Konjuhu, na desni strani srednje Krivaje, 1318 m, a ostaja sicer z največjimi vzpetostmi le med 600—900 m, proti S se pa enakomerno znižuje v ravno Posavino.

Skozi enakomerno hribovito severnobosansko pokrajino teče Bosna vijugavo po precej ozki dolini. V njej je omeniti le Maglaj (2143 preb.), slikovito, skoro popolnoma muslimansko mesto ($\frac{6}{7}$ muslim.) z dobro ohranjeno močno trdnjavo in z eno najlepših bosanskih džamij iz XV. stoletja.

Dvajset km zračne črte pod Maglajem pri teka v Bosno z leve Usora, malo nižje z desne pa Spreča. Ob Usori se razprostira ozko, a precej dolgo Usorsko polje, obrobljeno z nizkim, mladotercijarnim gričevjem. Tudi tu leže selišča po višinah na obrobju, ne po ravnini. Glavni kraj usorskega ozemlja se istotako nahaja v gričevju, na južni strani doline; to je stari Tešanj, mesto z 3076 preb., od tega je $\frac{5}{6}$ muslimanov, središče Usorinega porečja in sedež okraja. Tešanj je bil v srednjem veku glavno mesto Usorske banovine, katere jedro je bilo uprav porečje Usore. Teslić nad Usoro ima velikanske parne žage in lesne tvornice (suha destilacija lesa); do njih in še malo dalje vodi gozdna železnica, ki ima priključek na glavno progo na postaji Usora. Tu se nahaja tvornica sladkorja, ki podelava peso dolenjebosanske doline, Sprečke kotline in Posavine. Malo nižje, nasproti izlivu Spreče, se dviga na

strmi izolirani kopi grad in pod njim mesto D o b o j, do najnovejše dobe prvovrstna trdnjava, ki je obvladovala dohod s severa in zapirala pot v dolino srednje Bosne, Spreče in Usore. Tu so mnogokrat stolovali usorski bani. Danes je Doboj mesto s 3380 preb. (polovica musl., tretjina kat.) važno kot izhodišče železniške proge v gospodarsko velevažno dolino Spreče in živahno središče trgovine s slivami in žitom.

Tuzlanska kotlina je ena največjih ravnin v bosanskem hribovju ter gospodarsko skoraj najvažnejša. Leži v veliki, mladotercijarni kotlini Tuzlanski, v kateri so, zlasti v gorenjem delu, na široko razvite tercijarne kamenine, tvoreče prijazno nizko gričevje, hkrati kot nosilec solnih in premogovnih zakladov velikega gospodarskega pomena. Sprečko polje sestoji iz dveh delov; večji in širši del ob gornji Spreči je 3—8 km široka, nad 30 km dolga ravan, po precejšnjem delu močvirna, povečini v vlažnih travnikih in pašnikih ter logih. Spreča, ki teče po sredi ravnine, vijoča se v nešteti malih vijugah, stopi skozi ozko vrsto gričkov v dolnji del Sprečkega polja. Ta je mnogo ožji, tvoreče le 2—3 km široko dolino ob reki tja do njenega ustja, in pa njen podaljšek ob pritoku Jala, koncem katerega stoji Tuzla. Po velikem dolnjem delu doline so številni nasadi sladkorne pese, ki se jeseni odvažava v Usoro. V dolini sami, v obeh delih Sprečkega polja ni selišč, marveč na obeh straneh po položnem gričevju, kjer se goji predvsem sliva, tako, da je

v tem pogledu Sprečino porečje poleg Posavine središče bosanskega slivarstva. Zato dosega tod gostota za ravno Posavino najvišje vrednote v deželi, to je 46—52 na 1 km². — V zgornjem delu Sprečkega polja ni nobenega večjega ali znamenitejšega kraja. Središče spodnjega dela Sprečke doline pa je Gračanica, mesto s 4222 preb. (od tega $\frac{3}{4}$ musul. $\frac{1}{4}$ pravosl.), ležeče že v stranski dolini enega izmed Sprečinih pritokov.

V gornjem koncu doline se nahaja znamenita (Donja) Tuzla, poleg Zenice glavni bosanski rudarski in industrijski okraj. Tu se nahajajo predvsem veliki izviri slane vode, ki so dali mestu in pokrajini ime, kajti turško ime Tuzla (tuz = sol) ni nič drugega nego poturčeni naziv za starobosansko Soli. Solni izviri pri Tuzli so se začeli po okupaciji na veliko eksploatirati; danes je pet navrtanih izvirov, iz katerih izvlečejo s sesalkami okrog 3000 hl slane vode (1 hl ima 30—32 kg soli). Od tega se je pred vojno ena tretjina porabila za pridobivanje soli v dveh solarnah, to je v Tuzli in v Siminhanu, eno uro od Tuzle. Ostala slana voda se je porabila za izdelovanje amonijakove sode in broma v veliki, moderno opremljeni tvornici v Lukavcu, zapadno od Tuzle, dokoder se dovaja slana voda po 14 km dolgem vodovodu. Tik Tuzle v Kreki pa je največji bosanski premogovnik, ki daje letno 3,174.000 q lignita; tu se proizvaja tudi koks. V Tuzli, ki ima tudi živahno trgovino, posebno z živino, se nahaja velika tvornica špirta, pivovarna, parni mlin

in sušilnica sliv. Povzdignila se je tedaj iz preje neznatnega mesteca v prvo industrijsko mesto v Bosni; sedaj tvori s Kreko mestno občino, ki šteje 13.354 (13.013) preb., od tega 6563 musl., 2702 pravosl. in 2359 Hrvatov, 340 Slovencev, 450 Nemcev, 466 židov. V mestu stoluje pravosl. metropolit, med šolami je omeniti višjo gimnazijo in trgovsko šolo. Do tu vodi stranska železniška proga od Doboja; ob njej leže številne žage in druga lesna podjetja (izdelovanje sodov), ki izrabljajo veliko lesno bogastvo pokrajine. Železnice bi ne bilo težko podaljšati čez nizko razvodje v dolino Drine — kjer končuje pri Loznici srbijanska ozkotirna proga. Blizu Tuzle se nahaja v stranski dolini Gornja Tuzla z 1598 preb., izključno samimi muslimani, kjer se nahaja važen solni izvir. Na zapadnem vznožju Majevice planine, ki se dviga severno od Tuzle, leži Srebrenik, kjer se je nahajalo za Matije Korvina središče Srebreniškega banata, to je nekake vojne krajine zoper Turke.

Konfesionalne razmere v porečju gornje in srednje Bosne, to je v osrednjem delu dežele, nudijo precej nepregledno sliko. Vse tri konfesije so zastopane precej enako; vendar imajo relativno večino muslimani, dočim se nahajajo katoliki razmerno na zadnjem mestu. Po kotarih je razmerje med konfesijami v % sledeče:

	Pravosl.	Musl.	Hrv.-kat.
Sarajevo okol.	56	33	7
Visoko	21	48	28

	Pravosl.	Musl.	Hrv.-kat.
Fojnica	2	34	63
Zenica	18	56	19.5
Travnik	11	40.5	46
Žepče	15	34	47
Kladanj	31	60	8
Maglaj	54	40	6
Tešanj	46	34	15
Tuzla okol.	13	70	17
Gračanica	41	58	—

Porečje Ukriine. Dolina Bosne se pod Dobojško sotesko znova močno razširi v prostrano **K o t o r s k o p o l j e**, ki pa je istotako poseljeno le na stiku doline z gričevjem. Dolina Bosne ostane odslej okrog 2 km široka, naposled pa zapusti reka gričevje ter nadaljuje pot po prostрани velerodovitni in gosto naseljeni Posavini ter se pri Šamcu izliva v Savo. Toda železnica zapusti pri Koterskem Bosnino dolino in vodi najprej po ozki stranski dolinici, nato povprek čez gričevje k dolenji Ukrini. Ako se vozimo v smeri od Broda, opazujemo, kako se proga s trudem v neštevilnih ovinkih vije na nizko gričevje navzgor. Dospevši po bujno poraščenih, zelo položnih pobočjih na višine, opazimo, da tvorijo široko pločati hrbti tega mladotercijarnega, iz mehkih peščencev in lapora sestojčega gričevja pravzaprav eno veliko ravno pločo, dno nekdanjega velikega panonskega morja oziroma jezera, le razrezano po neštevilnih dolinah. Sela, dosti številna, so skrita po obraslih hrbtih in pobočjih, obdana z velikimi vrtovi sliv. Na severnem vznožju gričevja leži **D e r-**

venta, večje mesto s 6176 (5531) preb., 3058 musl., 1007 pravosl., 1229 Hrvatov; ima dež. sadjarsko in vinogradarsko postajo in pa večjo tvornico palic, ki je izvažala čez četrt milijona palic na leto.

Derventa leži ob reki Ukrini, ob katere dolenjem teku se širi prostrano, popolnoma ravno Ivanjsko polje, ki spada že k Posavini; po njem teče Ukrina v izredno počasnem in vijugavem teku in ga poplavlja neštokrat, kadar Sava zavira njen odtok. Po mnogih delih se drži voda po pol leta; povsod se nahaja obilo močvirnih delov, mlakuž in širokih vodnih strug, mrtvih rokavov. Zato je polje povsod pokrito s travniki in topolovimi ter vrbovimi logi, le slabo poseljeno; — s slamo krite kočje zavarujejo proti povodnjim na ta način, da jih stavijo na visokih kolih, pri čemer služijo spodnji prostori kot hlevi. Na boljšem zemljišču so začeli v zadnji dobi gojiti sladkorno peso.

V skrajnem kotu ravnine, ki jo oklepa od severa Sava v veliki vijugi in jo loči od slavonske Posavine, leži nasproti Slavonskemu Brodu Bosanski Brod, mesto s 4110 (3384) preb., med temi $\frac{2}{3}$ kat. Že prej važna prehodna točka, je postal Brod izhodišče glavne bosanske proge in ima velik kolodvor; velik kamenit železniški most, prirejen tudi za cestni promet, veže oba savska bregova. Brod je tudi važna postaja za paroplovni promet, prvovrstno nakladališče. B. Brod ima večjo kemično tvornico za čiščenje petroleja, ki se je pred

vojno dovažal iz Galicije; izdeluje petrolej, bencin, olje, parafin in dr.

Dolina Ukryne se nadaljuje nad Dervento v dosti širokem obsegu, toda selišča se nahajajo skoro izključno na vznožju, pobočjih in hrbtih gričevja. Glavni kraj je Prnjavor, mesto z 1876 preb. Blizu Prnjavora se dobiva morska pena, iz katere se delajo cigaretni tulci in pipe. Med dol. Ukrino in dol. Vrbasom sega pogorje Motajica (652 m), sestoječe iz vulkanskih kamenin, tik do Save.

Bosanska Posavina. Od dolenje Bosne do dolenje Drine se širi od zadnjih obronkov terciarnega gričevja do Save široka bosanska Posavina, ki tvori s slavonsko-sremsko Posavino ter Mačvo veliko enotno ravnino. Od slavonsko-sremske Posavine jo loči široka, v neštevilnih velikih vijugah potekajoča savska struga. Čez njo vodi le most v Brčkem, toda ker posredujejo promet po reki številni parobrodi, je komunikacija med obema bregovoma zelo živahna.

Nekdaj je bila vsa Posavina pokrita z močvirnimi gozdi, ki pa so ostali le še na maloštevilnih krajih. Najbolj močviren del je v kotu med Drino in Savo, kjer savska voda ob visokem stanju ovira odtok Drine, kajti obe reki tečeta skoro enako visoko. Tu so tudi mušice zelo neprijetna nadloga. Kakor hitro pa se rodovitna ravan proti J za spoznanje dvigne, postajajo selišča številnejša in večja. Nahajamo se v najrodovitnejšem, najbogatejšem, najgošteje naseljenem predelu dežele. V vzhodnem

delu Posavine leži njeno največje in najmenitnejše mesto Bijeljina z 11.013 (11.018) preb., od tega 5992 musl., 2714 Srbov, 669 Hrvatov, 684 Nemcev, 444 Madžarov, 393 židov., važno in živahno trgovsko mesto (slive, živina, svinje, žito). Mesto je silno široko raztegnjeno in spominja v tem oziru že na sosednjo Slavonijo. Ima več parnih mlinov in podjetij za sušenje sliv in kuhanje slivovke. Tik pri Bijeljini je za Avstrije (l. 1886) v prej zaraščeni krajini nastala naselbina evangelijskih ogrskih Švabov »Franz-Josephsfeld« (Novo selo), zgrajena popolnoma po vojvodjanskem načinu (1191 preb.). JZ-no od Bijeljine se nahajajo na robu ravnine v terciarnem gričevju bogati skladi premoga, ki so jih začeli eksploatirati v novem premogovniku v Ugljeviku; vendar delo ne more zadostno napredovati, dokler se ne dogradi železnica do Rače na ustju Drine.

Dalje proti Z teče preko Posavine nešteto potočkov, vijočih se v brezštevilnih malih ovinkih, prihajajočih posebno obilo z Majevice, ki se dviga s svojimi 815 m kot najmarkantnejša gora nad ravnino. Tu se močvirje umakne suhim tлом, povsod gospoduje znamenita posavska sliva. Celi gozdi slivnih nasadov zavzemajo nižja mesta, nekoliko višje se širijo koruzna polja in potem sledijo pašniki, travniki, grmovje ter gozdi. Pokrajina je posejana s kraji, zaselki in posameznimi poslopji. Posavinci, zlasti ženske se odlikujejo po beli noši, živahno okrašeni s pisanimi vezi. Pota se ob količkaj gršem vremenu spremene v brezdanje blatne

kolovoze. Glavni kraji se nahajajo ali na vznožju gričevja ali pa ob Savi, ki je glavna prometna vez pokrajine; Sava poplavlja v zimski dobi le nižje dele v neposredni bližini struge; nasprotno pa poleti tako upade, da je večkrat paraplovba ogrožena, zlasti radi številnih sipin, ki neprestano spreminjajo svoja mesta.

Gospodarsko in prometno najpomembnejši kraji se nahajajo vsekakor ob Savi, kjer so se na več mestih naselili l. 1863 muslimanski izseljenci iz Srbije 20.000 po številu. V bližini leži ob Savi Brčko s 6832 (6972) preb., 3218 musl., 1954 pravosl., 1228 Hrv., prvo trgovsko mesto za slivarstvo; tu se zbirajo ob času trgatve sliv neštevilni trgovci od blizu in daleč in semkaj vozijo okoličani nepregledne vozove, naložene s slivami. Za tako vlogo ga usposoblja množica cest, ki se iz vse Posavine stekajo tu in pa železniška proga, ki vodi do nasprotnega slavonskega brega iz Vinkovcev; da je tudi na Savi živahna postaja, je umljivo. Vrh tega se vrše v Brčkem veliki sejmi za živino, svinje, konje in žito. Brčko je edino mesto v Bosni, ki je razen narodnih noš izgubilo že vse orientalske znake.

Bosna teče v svojem najspodnejšem teku izredno počasi, tvoreč velike ovinke; cepi se v velike rokave, med katerimi se širijo obsežni otoki (»ada«). Na otokih je svet po velikem delu močviren, dočim se onstran Bosne tja do Vučjaka, ki loči Posavino od ravnine ob Ukrini, razprostira zopet najrodovitnejši predel. Ob izlivu Bosne leži (Bosanski) Šamac, mesto z

2069 preb., (nad pol musl.), precej prometno in ribiško mesto, ki so ga ustanovili istotako turški emigranti iz Srbije. Največji kraj pa leži na južnem robu ravnine, že na gričevju, Gradačac, mesto s 3735 ljudmi, skoro $\frac{5}{100}$ musl., nekdanj sedež begov Gradašćevićev, katerih poslednji Husein-kapetan Gradašćević, znan pod imenom »Zmaj od Bosne« je igral v Bosni v prvi polovici XIX. stoletja veliko vlogo.

Konfesionalne razmere v bosanski Posavini in v porečju Ukrine so precej slične onim v osrednji Bosni; razen na skrajnem I (Bijelina) in Z (Prnjavor), kjer imajo Srbi absolutno večino, so vse tri konfesije precej enakomerno zastopane. Razmerje je po okrajih v % sledeče.

	Pravosl.	Musl.	Hrv.-kat.
Bijeljina	71	23	—
Brčko	32	28	38.5
Gradačac	36	32.5	31
Derventa	35	14	48
Prnjavor	61	8	1

Gornje in srednje Drinino porečje. Planine Lebršnik, Lelija in Treskavica ločijo Drinino porečje od Neretvinega, Jahorina in Romanja pa od porečja gorenje Bosne.

Sarajevska kotlina je proti I kakor od narave zavarovana. Kakor dve ogromni skali jo varujeta zelena Ramanja planina ter Jahorina; svet med njima pa ni mnogo nižji, kajti razvodje med Miljacko in Pračo, dotokom Drine, prevali cesta v višini 1043 m, železnica pa 940 m nad morjem (postaja Stambulčić).

Vsa jugovzhodna Bosna je ena sama ogromna apneniška visoka ravan, visoka povprečno 800—1000 m, pokrita s prostranimi, starimi gozdi, z mnogimi višjimi vzpetostmi, vrhov in grebeni, od katerih je najznatnejši Javor planina (1434 m), ki obmejuje visoko ravan na S. Reke so vse globoko zarezane, a doline ostanejo ozke, skoro kanjonske, prometu preje ovira nego pripomoček. Selišča se nahajajo v tej redko poseljeni pokrajini (gostota povečini 20—25) enakomerno raztresena po planoti; v dolinah skoro le na točkah, kjer se mora cesta spustiti navzdol, da se onkraj mostu v neštetih serpentinah s težavo zopet vzpne navzgor.

Tik pod Romanjo planino, preko katere je vodila preje glavna cesta iz Carigrada na Sarajevo, leži prostrano Glasinačko polje, 850 m nad morjem, 6 km dolgo, 2 km široko, s širnimi, dobrimi pašniki, kjer zelo primanjkuje vode. Zato je le redko poseljeno. Znamenito pa je po ogromnih grobiščih in izkopanih iz predzgodovinske dobe.

Največji kraj je Rogatica (541 m), mesto ob Rakitnici, malem dotoku Prače, kjer mora cesta na Sarajevo prekoračiti dolino, s 3378 preb. (z voj. 4074), $\frac{3}{4}$ musl. Mesto je ostalo 9 km vstran od železnice, ki se spušča navzdol v ozki dolini Prače, zarezani skoro z navpičnimi stenami ter doseže pri postaji Ustiprača smaragdno zeleno Drino. Ta železnica ima sloves krasne gorske proge s slikovitimi krajinskimi scenerijami.

Drina nastane iz dveh izvirič, Pive in Tare, prihajajočih iz črnogorskih Brd v kanjonskih dolinah, nad 1000 m globoko vrezanih, s skoro popolnoma navpičnimi 400—600 m visokimi stenami. Tam kjer se reki združita in nastane Drina, poteka doslej bosansko-črnogorska meja. Tu se nahajamo že v območju stare srbske zgodovine; na sotočju Pive in Tare stoje razvaline »Šćepangrada«, poletne prestolice znamenitega Štefana Vukčiča, vojvode (hercega) sv. Save. Kakor že omenjeno, je spadala pokrajina ob gorenji Drini do okupacije k Hercegovini, in prebivalci še danes ne marajo veljati za Bosance.

Kmalu pod Šćepangradom se spremeni lice pokrajine. Apnenec preneha in izpod njega se pokaže paleozojski škrljavec, tvoreč okrogle, široke, gorske hrbte in masivne kope, pokrite s debelejšimi plastmi prsti in zelenimi, dasi zanemarjenimi gozdi. Posebnost te pokrajine je neka rastlina rujovina, ki izborno služi namesto čresla; zato in vsled obilnih vodnih sil se je v teh krajih že od nekdanj vdomačilo strojarstvo in usnjarstvo, katerega središče je J e l e č, 667 metrov visoko. Iz jelečkega usnja so v bosanskih mestih, zlasti v Sarajevu, izdelovali opanke, sedla in jermena za orožje. Vzhodno odtod leži na Drini, ravno v rogovili, kjer se vanjo izteka Čehotina, mesto F o č a s 3459 preb. (l. 1910 4432, z vojaki 5825), 2521 (3230) musul. in 810 (887) pravosl. Foča (390 m) je nekdanj slovela po usnjarski in orožarski obrti; izdelovanje orožja je bilo vir velikemu bogastvu Fo-

čanov; z orožjem so zalagali bližnjo in daljno okolico. Obe obrti pa sta v zadnji dobi zelo nazadovali, prav tako kakor tudi nekdanj cvetoča trgovina. Foča je postala zapuščeno tiho mesto, ki pa se rado spominja nekdanjih boljših časov. Pri Foči se nahajajo še zadnji nasadi hercegovskega tobaka, začenjajo pa že bosanske slive. Foča izvaža v poslednji dobi najboljše namizno sadje. To »drugo največje mesto Hercegovine« se odlikuje po znameniti »Aladža-džamiji« (»pisani«), eni najlepših džamij v islamskem svetu, najstarejši v deželi. Iz Foče je vodila stara, posebno v srednjem veku važna trgovska pot na Dubrovnik ob Sutjeski čez sedlo Čemerno. Dolina Sutjeske je v srednjem delu tesna, v veličastne, s starimi gozdi poraščene apniške mase vrezana, divje romantična gorska deber, povsem neposeljena; ni čuda, da se je za turške dobe tod silno razvilo hajduštvo.

Paleozojski škriljci, ki so v srednjem predelu najširše razviti, se nadaljujejo malo manj ko do dolenje Prače; Drina teče po njih v plitvi, široki dolini s položnimi pobočji in enako položne so stranske doline. Osem km pred ustjem Prače leži v dolini, kjer cesta iz stare Srbije na Sarajevo prekorači Drino, mestece Goradžde, 345 m, 1882 preb., $\frac{2}{3}$ musl., z vojaki 2591, za Avstrije važno obmejno garnizijsko mesto, v poslednji dobi popolnoma prenovljeno. V bližini so razvaline gradov nekdanjih zahumskih vojvod, tako zlasti Samobor, nasproti Ustipračji, še pred pol stoletjem državna turška ječa za Bosno. — Južnovzhodno odtod leži v

globokem, le proti severu odprtem dolinskem kotlu mesto Čajniče, v slikoviti legi 816 m visoko; zapirao ga visoke gore v polkrogu, tako da pol leta ne vidi solnca. Ima 1538 preb., $\frac{2}{3}$ musl. Vzhodno od mesta vodi cesta po prelazu Metalka (1388 m), čez Kovač planino na Plevlje. Čajniče je znano daleč na okrog kot imenitna božja pot; ima znamenito cerkev s staro, čudodelno podobo Marijino, h kateri potujejo na Veliko in Malo Gospojno tisoči pravoslavnih od vseh strani.

Kakor hitro prestopi Drina nad Ustipračo s škriljevčevega ozemlja na apnenec, se takoj zoži njena dolina in se peni sredi strmih sten njena smaragdnozeleno voda, kakor da se nahajamo v pravem planinskem svetu. Ob njej ni prostora za selišča, ki se nahajajo redko sejana le zgoraj na visoki planoti. Tam kjer se izliva v Drino Lim, se odcepi od železnice stranska proga ter vodi ob tej reki do končne postaje Uvac, na ustju reke Uvac; odtod naj bi se podaljšala preko Sandžaka na Kosovsko Mitrovico.

Tam kjer se steka Rzav, prihajajoč izpod Zlatibora, v Drino in kjer stara velika cesta iz Sarajeva na Carigrad prekorači Drino, leži v dolini mesto Višegrad (344 m nad m.); znameniti veliki vezir Mehmed Sokolović, pomuslimanjeni Srb iz Hercegovine, je dal leta 1571. po dubrovniških gradbenikih zgraditi čez njo veličastni kameniti most, ki stoji še danes popolnoma ohranjen. Most je 170 m dolg in sestoji iz 11 rtastih, 13.7 do 18.6 m širokih svodov, ki se vspenjajo v sredini najvišje. Tik po-

leg mosta se je nahajal tudi sijajen karavan-seraj, ki ga je dal zgraditi isti vezir kot skladišče za blago in zavetišče popotnikom ter trgovcem; do danes so ostale od njega le še zadnje podrtine. Višegrad je sedež velikega podjetja za eksploatacijo gozdov in predelavanje lesa ter za trgovino z lesom; odtod se spušča mnogo lesa na splavih po Drini navzdol. Višegrad izdeluje tudi žganje in ima živahno trgovina s slivami, živino in kožami. Sedaj ima le 2474 (2552, z vojaki 3336) preb., polovico muslimanov. Železnica zapusti pri Višegradu Drino in vodi ob Rzavu do Vardišta ob bivši srbsko-bosanski meji; tu se je začela graditi proga, ki naj zveže to končno bosansko postajo preko Zlatibora z Užicami, s čemer bo Bosna direktno zvezana z osrednjo Srbijo.

Kakih deset km pod Višegradom se stisne Drinina struga na najožje; tu teče v ozki strugi, zoženi na 10—12 m med velikima apneniškim planotama Javor in Tara, med kateri je vrezana v mestoma popolnoma navpičnih stenah okrog 800 m globoko. Drina dela tu dva zaporedna ostrokotna ovinka. Voda tvori silovite vrtince, tuintam gledajo iz nje ostre čeri, nevarna mesta za splavače, ki spravljajo les po reki navzdol. Najnevarnejši del je na zadnji Drinini vijugi; tu so apniške stene dobesedno navpične in Drina dere med njimi kakor po kanalu. Prostora ni niti za najneznatnejšo stezo. Šele v stranskih dolinah ali zgoraj na vrhu planote so posamezna sela 900—1000 m visoko, sicer pa tvori vsa prostrana Javor planina en sam ogromen gozd,

segajoč na najvišje vrhove; v njem se nahajajo do 50 m visoki črni borovci s 120 cm v premeru. Pašnikov nikjer, sam pragozd, v katerem so tudi najboljša lovišča za medvede, divje prašiče in dr. Gozd se je eksploatiral iz Zavidovića, odkoder je po njem napeljana posebna železnica.

Apnenec neha nekaj km pred Bajino Bašto in pojavi se znova paleozojski škriljevec, ki sega v širokem pasu na obeh straneh Drine do Zvornika. Pokrajini se lice namah spremeni; dolina se razširi v prijazno ravnico, ki spremlja reko na obeh straneh, pobočja postanejo položna, vrhovi in hrbti nižji in okroglasti in vmes polno stranskih dolin in dolinic. V dolini in na pobočjih hribovja obilo selišč. Povsod travniki, polja posejana s koruzo in tobakom, prastari orehi, znamenje toplejšega podnebja, saj leži dno doline pri Bajini Bašti le še nekaj malega nad 200 m.

Taki sta obe obrežji Drine. Na bosanski strani je središče pokrajine stara Srebrnica (448 m), ležeča v stranski dolini, v srednjem veku imenitno središče rudarstva, ki je dajalo obilo srebra in svinca; bila pa je tudi prvovrstno trgovsko mesto. Danes ni nikakega rudarstva več, in mesto izgleda ubožno, zapuščeno in hiše siromašne; ženske izdelujejo neke vrste preproge in platno. Prebivalci tega predela so slabotnega tipa, gošavost je pogostna; okoličani, zlasti Hercegovci, se radi norčujejo iz njih. Vzhodno od Srebrenice so ob »Saski reki« obilni sledovi rimske kolonije, rimskega ter sred-

njeveškega rudarstva (selo »Sase«). Tu se nahajajo arzenoviti izvori, iz katerih se voda v moderno opremljenem podjetju polni v steklenice in kot zdravilo pod imenom G u b e r pošilja daleč po svetu (letno 200.000 steklenic). V bližini Srebrenice se nahaja še tvornica okra. Srebrenica je mesto z 1612 preb., središče okraja. V njem se pridela izmed vseh bosanskih okrajev največ tobaka.

Tik pred Zvornikom prenehajo mehki škriļevci in Drino križa znova trijadni apnenec, dasi le v ozkem pasu. Na kratko razdaljo se reka zopet zoži, pobočja preidejo v strmine z bojevitimi kopami, ki se z višin na obeh straneh spuščajo skoro neposredno v reko, tako da ostane le malo prostora za cesto. Na tem prirodnem zapahu, ki zapira prehod v pokrajino ob srednji Drini, stoji staro mesto Z v o r n i k, 3190 preb., $\frac{2}{3}$ musl., $\frac{1}{4}$ pravosl., v vseh časih važna trdnjava, za katero so se tolikokrat vršili krvavi boji. Odtod je lahek dohod v dolino gorjenje Spreče. Do Zvornika plovejo še manjše ladjice po Drini.

Pod Zvornikom prestopi Drina v mehko terciarno ozemlje in začenja krajina kakor je poznamo iz Bosninega porečja. Dolina se razširi v širino več km na obe strani in preide kmalu v širno Posavino. Reka teče vedno počasneje, v vedno številnejših vijugah in rokavih, z neštetimi otoki, mrtvimi rokavi in močvirji.

Drinino porečje je zelo različno od Bosnina; v njegovem gornjem delu ni nikakih pred-

pogojev za politično enoto. Nekoliko ugodnejši je položaj v srednjem delu, dočim je spodnji predel pod Zvornikom le del Posavine. Zato je umljivo, da Drinino porečje ni postalo nikdar v zgodovini politično samostojno, marveč obmejna krajina, kjer sta se stikali območji Bosne in moravske Srbije. Meja pa je ponovno kolebala; za časa despota Djuradja Brankovića (1427—1456) je spadalo domala vse bosansko Podrinje, to je Zvornik, Vlasenica, Srebrenica, Višegrad, Rogatica in Cajniče, k Srbiji, dočim je bila Foča del Hercegovine. Nešteto močnih gradov iz te dobe leži razvaljenih na višinah ob Drini. Nasprotno pa so v poslednji dobi pod Bosno spadali tudi nekateri kraji skrbskega Podrinja. Dasi je smatrati Drino kot enostavno, vidno, lahko določljivo mejnico, vendar nudi v modernih prometnih in gospodarskih razmerah dolina preje sredstva skupnosti ko ločitve. Edino v gorenjem delu bi bili kanjoni dobra meja; toda za Avstrije Drina ravno v tem delu ni tvorila meje, marveč šele od zadnjega tesnega ovinka od Tare navzdol.

V gorenjem in srednjem Drininem porečju je razmerje med plemeni — konfesijami po kotarih v % sledeče:

	musl.	pravosl.	kat.
Foča	65	34·5	—
Čajniče	67	31·5	1
Rogatica	50	49	1
Višegrad	48	49	2
Srebrenica	50	49	—

	musl.	pravosl.	kat.
Vlasenica	33	64	—
Zvornik	43.5	55	—

V Podrinju tedaj katoliški Hrvatje sploh niso zastopani, dočim so si pravoslavni in muslimani nekako v ravnotežju; ob Drini navzgor prevladujejo muslimani, a navzdol pravoslavni.

Dolina ob gorenjem Vrbasu se vleče skoro premočrtno v dinarski smeri. Vrbas izvira iz južnega pobočja Vranice in stopi po kratkem prečnem teku v dolgo kotlino Bugojnsko. Ta se nahaja na meji med apnenišskimi planotami zapadne Bosne, ki jo omejujejo na JZ, in paleozojskimi škriljevci Bosanskega Rudogorja, ki tvorijo vse ozemlje na SI, dvigajoč se nad kotlino z dosti strmimi pobočji, dosežajoč v Vranici svoje najvišje vzpetosti (2112 m). Kotlina je pokrita z mladotercijarnimi odkladninami, ki segajo vzdolž Vrbasa od Dol. Vakufa do Gor. Vakufa¹ in dosežajo pri Bugojnu največjo širino 9 km, sestavljajoč nizko, prijazno gričevje. Vanje je vrezana dolina Vrbasa, katere dno sestoji iz diluvijalne in aluvijalne naplavine; imenuje se Skopaljsko polje, od Dol. do Gor. Vakufa, 24 km dolgo, 10 km široko, 550 m nad morjem, ki je zelo rodovitno in gosto naseljeno. Selišča pa se tudi tu nahajajo skoro le na robu po terciarnem gričevju, segajoč na vzhodu dosti visoko na pobočju in v doline paleozojskih škriljev.

¹ Dol. Vakuf se je preje imenoval Skoplje; vakuf pomeni muslimansko versko imetje, darovano od kogarkoli v dobrodelne namene.

Na gornjem koncu polja leži G o r n j i V a k u f, 673 m, mesto z 1578 preb., skoro $\frac{3}{4}$ musl.; izdeluje daleč znane ročne mline za kavo. Od tod se vzpenja cesta čez 1123 m visoki prelaz Maklen na Prozor v porečju Rame. — V sredini polja leži B u g o j n o, mesto z 2021 (1942) preb., od tega skoro polovica kat. Od Bugojna vodi cesta preko 1384 m visoke apniške pregraje na Kupres, Livno in Županjac; po njej se vrši trgovina z zapadno Bosno. Bugojno je končna postaja železnice, ki prihaja od D o l n j e g a V a k u f a, mesta z 2031 preb.; $\frac{2}{3}$ musl.; tu ima priključek na glavno progo Travnik-Komar-Jajce. V M a š k a r i pri Bugojnu se je nahajal nekaj časa rudnik za baker in tudi rudnik za živo srebro, toda zaradi premajhne rentabilnosti ga je državna uprava leta 1911. ukinila.

Pod D. Vakuфом zapusti Vrbas terciarno kotlino Bugojnsko in prestopi v paleozojsko ozemlje, skozi katerega si je izdolbel le ožjo pot; prostora ni mnogo več, ko za reko, cesto in železnico; pobočja, razrezana po neštevilnih pritokih in vseskoz poraščena z gostimi gozdi, segajočimi na obeh straneh do najvišjih višin, se vzpenjajo malone neposredno iz reke. Tam, kjer se Vrbas zavije proti SI, zapusti paleozojske škriljce, ki se nadaljujejo v ozkem pasu v SZ-ni smeri proti Varear-Vakufu, in prestopi v apneniški terén. Tu leži v kotu, ki ga tvori z Vrbasom od zapada pritekajoča Pliva, starodavno mesto Jajce.

J a j c e (341 m) leži nedvomno v enem najlepših krajev Bosne. Mesto je zgrajeno na po-

dolgovatem, skalovitem a položnem holmeu, na katerega vrhu stoji stara trdnjava, kjer bivajo muslimani, dočim bivajo na pobočjih in na vznožju kristjani. Jajce je eno redkih bosanskih mest, kjer imajo katoliki-Hrvatje večino; od 4132 (4366) preb. je namreč 1972 Hrvatov, 1391 musl., 496 Srbov. Mesto ima imenitno zgodovino za seboj. Sezidal ga je gospodar Donjih krajev vojvoda Hrvoje Vukčić začetkom 15. stol., potem je bil prestolica zadnjih bosanskih kraljev, dokler ga ni l. 1463 zavzel sultan Mohamed. Toda Matija Korvin ga je Turkom iztrgal še isto leto in ustanovil tu banovino Jajce v zaščito Ogrske pred Turki, katerim pa je mesto podleglo vnovič l. 1527, to pot za mnogo stoletij. Jajce ima tudi zanimive gradbene posebnosti; poleg starobosanske in turške trdnjave naj omenimo znameniti stari stolp sv. Luke, vitek, visok romanski stolp nekdanje cerkve, dalje takoimenovane katakombe, to je nekako podzemno cerkev, silno staro, nenavadno zgradbo iz 14. stol. V Jajcu počivajo v frančiškanski cerkvi telesni ostanki zadnjega bosanskega kralja Štefana Tomaševića, ki ga je dal obglaviti sultan Mohamed II. leta 1463. Najlepši kras Jajca pa je veličastni slap, ki ga tvori Pliva tik predno se izlije v Vrbas. Kakih 30 m globoko pada. Plivino valovje, razdeljeno v 6 do 8 mogočnih pramenov. Vodna sila Plive je ogromna; tu je zgradila neka nemška delniška družba dve veliki tvornici, ki izdelujeta kalcijev karbid, klorov apnenec in dr. Družba je nameravala postaviti še druge tvornice. Mesto ima tudi vodo-

vod in električno razsvetljavo ter za tujce več modernih hotelov. Jajce je končna postaja železnice iz Travnika.

Zapadno od Jajca, kaka 2 km ob Plivi navzgor, leži Plivsko jezero, ki je 4.5 km dolgo in do pol km široko ter predstavlja pravzaprav močno razširjeno Plivino strugo. Jezero sestoji iz dveh jezer, manjšega spodnjega in večjega gornjega, ki ju veže Pliva. Površina jezera, ki se odlikuje po izrednem bogastvu rib in rakov, znaša le 1.148 km². Največja globina znaša 35.6 m. Voda je rumenkaste barve. V bližini leži mesto Varcar Vakufs 3281 preb., 42% musl., 39% pravosl., 19% kat. Med jezerom in Varcar Vakufom se je nahajal v hribovju pri Sinjakovu bakreni rudnik s topilnico, toda državna uprava je po izrabi najboljših žil l. 1890 rudnik opustila.

Severovzhodno od Jajca se nahaja kraj Podmilačje s staro frančiškansko cerkvijo, baje najstarejšo katoliško cerkvijo v Bosni, znamenita božja pot, kamor prihaja vsako leto o kresu na tisoče katolikov, pravoslavnih in muslimanov.

V porečju gornjega Vrbasa je razmerje med konfesijami po okrajih v % sledeči:

	Musl.	Pravosl.	Kat.
Bugojno	32	32.5	34
Jajce	27	47	24
Varcar Vakuf	10	80	10

Porečje dolnjega Vrbasa. Pod Jajcem se nahaja Vrbas povsem v apeniškem ozemlju, ki se vleče od Vlašič planine v vedno širšem

pasu proti SZ; Vrbas teče po apniških tleh tik do Banjaluke; njegova struga se zoži in tvori v vsej tej dolžini najožjo sotesko, v kateri se v vsej dolžini 73 km ne nahaja več ko dvoje, troje sel na posameznih razširjenih mestih. Mestoma se zoži deroča in peneča se reka na 8—10 m; nad njo se dvigajo gole stene zelo strmo, mestoma navpično na višino 200—300 m. Zato je bil ta del Vrbasove doline neprehoden in cesta med Banjaluko in Jajcem je vodila do najnovejše dobe v ovinku na zapadni strani. Kajti na obeh straneh Vrbasa tvori apnenec prostrano visoko ravan, širečo se na I do Vrbanje, na Z do Sane in še čez, nagnjeno proti S, visoko povprečno 700—1000 m. Na njej rasto prostrani gozdi, nahajajo pa se tudi dosti številna selišča. Preko te planote je vodila do najnovejše dobe cesta iz Jajca preko Varcar-Vakufa v Banjaluko in dalje k Savi; šele Avstrija je izpeljala moderno cesto po prej neprehodni Vrbasovi soteski. Ta cesta je ena najslikovitejših v kraljevini; vodi nad spenjeno reko pod prepadnimi stenami, na treh mestih skozi najtesnejše, divje soteske, z dvema predoroma, kar jej je pridobilo naziv: bosanska Via mala. —

Tik nad Banjaluko prestopi Vrbas na severnobosanski fliš in mahoma se spremeni lice pokrajini. Soteska se razšri v dolino, pobočja postanejo položnejša in pred nami leži široko Banjaluško polje (152 m nad morjem). Srednji del kotline zavzema aluvijalna ravan, ki jo od vseh strani obrobajo mladotercijarni grički; v tej izmeri je kotlina 11 km dolga in

8 km široka. Po ravnini se vije Vrbas, obraščen z vrbovimi logi; z desne dobiva večji pritok Vrbanjo. Na ravnini leži na obeh bregovih Vrbasa izredno na široko razprostrta Banjaluka. Banjaluka je štela ob okupaciji še okrog 20.000 preb., sedaj pa jih ima 18.001 (16.274, od tega 1474 voj.), po konfesiji 7201 musl., 5324 pravoslavni, 3553 Hrvatov-kat., 276 Slovencev, 519 Nemcev, 484 židov. Je tedaj tretje največje mesto v Bosni-Hercegovini, a ostaja le še neznančno za Mostarom; ima že od nekdaj zelo živahno trgovino in se odlikuje še sedaj po velikih sejmih. Banjaluka je središče okružja, ki ima absolutno pravoslavno večino (58,5% S., 17,4% m., 16% H.) Banjaluka se odlikuje po tem, da je zgrajena izredno na široko; vsaka hiša stoji zase, obdana z visokimi plotovi. Mesto je bilo včasih sedež bosanskega paše in eno najbogatejših in najimenitnejših trgovskih mest v deželi. Stari del mesta je današnje predmestje Gornji Šeher.¹ V ograjenem prostoru na prostem hranijo znamenito kamenito leco, na kateri je molil slavni sultan Sulejman Veličastni na svojem pohodu pred Dunaj (1529). Poleg starega »turškega« glavnege dela, ki ga krasi 31 džamij, ima Banjaluka tudi svoj moderni evropski mestni del; tu je vojaška bolnica, tu so moderni hoteli, moderno urejena tobačna tvornica, pivovarna, popolna realka, trgovska šola, na zapadnem robu mesta se nahaja tudi državni premogovnik, ki daje dober rjavi

¹ Šeher (turško) pomeni toliko ko mesto.

premog. Banjaluka je končna postaja edine bosanske normalnotirne železnice, ki vodi iz Kostajnice čez Prijedor do semkaj. Banjaluka ima dober vodovod in električno razsvetljava. Tu se nahaja tudi sedež katoliškega škofa in pravosl. mitropolita. — Na severovzhodnem robu ravnine stoji znameniti trapistovski samostan Marija Zvezda (ali Delibašino selo), kjer so si menihi zgradili ogromna poslopja; poleg vzgojevališča za siromašne dečke imajo tvornice za sukno, za pivo, vzorna gospodarska poslopja kjer se izdeluje v velikih množinah prvovrsten sir. — V okolici Banjeluke se nahajajo na več mestih topli vreli; pri njih so odkrili številne sledove rimskih kopališč in naselbin.

V dolini Vrbanje, ki se izteka pri Banjaluki v Vrbas, in ki tvori mejo med apnencem na JZ in flišem na SI ter je po pobočjih v svojem srednjem delu dobro naseljena, leži sredi male, a rodovitne tercijarne kotlinice Kotor-Varoš, mestece z 1548 preb., do polovice katolikov. Na vzhodnem robu navedene tercijarne kotlinice se nahaja ob progi gozdne železnice pri kraju Maslovare državni premogovnik, osnovan leta 1916, ki daje dnevno 100 do 140 ton dobrega rjavega premoga.

Kakih 12—14 km pod Banjaluko se spuščajo od zapada poslednji odrastki Kozare planine do Vrbasa. Pod njimi je zadnje ožje mesto v Vrbasovi dolini, ki se od tod proti severu zopet razširi v obliki trikotnika, odprtega proti Savi. Ravan ob dolenjem Vrbasu meri v dolžini nad 30 km in v širini ob Savi istotoliko. Pokrita

je čez in čez z rodovitno aluvijalno naplavino; Plast humusa je često debela do 2 m. Po njenem vzhodnem delu se vije Vrbas v zelo vijugavem teku proti Savi. Precejšen del ravnine je v močvirju, večina ostalega ozemlja je bila še pred kratkim neobdelana. Kmalu po okupaciji pa je začela avstrijska vlada tu naseljevati koloniste iz ogrskih in galiških nemških krajev, pa tudi iz Nemčije; izmed večjih kolonij naj navedemo Dubravo (Königsfeld) pri Bos. Gradiški, Windhorst ter Rudolfstal, Mahovljani in dr. Semkaj so naseljevali tudi priseljence iz raznih manj plodnih delov Bosne, kakor tudi one begunce, ki so pred in za okupacije zbežali iz dežele; slednji so se naselili zlasti ob savskem obrežju med Bos. Gradiško in Dubico. Vendar je ravnina še danes razmeroma redko obljudena. — Največji kraj je Bos. Gradiška, mesto ob Savi nasproti slavonski Stari Gradiški; šteje 4157 (4103) preb., od tega 57% muslim., 28% pravosl. Nekdanjo važnost, ki jo je imelo pred železnicami, je izgubilo.

Nad ravnino ob dolenjem Vrbasu se dviga na celi zapadni strani do 980 m visoka Kozara planina, sestojéča povečini iz peščenca, tvoreča z gostimi gozdi poraščeno hribovje, poseljeno z raztresenimi pravoslavniimi selišči. Njega zapadna stran spada že k porečju Une, četrtega velikega bosanskega dotoka Save, vzemajočega ves SZ-ni del Bosne.

Porečje Sane. Rečje Une obsega tri velike reke: Uno, Unac in Sano. Njih gorenji tek se nahaja še povsem v kraškem ozemlju. Sana

teče v gorenjem teku v precej široki, dobro poseljeni dolini, vrezani v severne obronke velike zapadnobosanske planote. Tu leži Ključ, staro mesto, v srednjem veku močna trdnjava, kjer je sultan Mohamed II. vjel zadnjega bosanskega kralja Štefana Tomaševića. Mesto ima še sedaj starinske utrdbe in šteje 1762 preb. Pod Ključem teče Sana kakih 20 km po tesni, v apnenec vrezani dolini, nato pa stopi kot velika reka v terciarno kotlino pri Sanskem mostu, mestu z 2375 preb. Imenovana terciarna kotlina leži na važni geološki meji; na JZ in JI od tod sestoji površina iz apneniških planot, na S in I pa začinja veliki kompleks paleozojskih škriļjcev, se odlikuje po velikem bogastvu rud, zlasti železnih. Posebno velja to o prostrani, nizki, v neštete doline in dolinice razčlenjeni Majdanski planini, ki zavzema prostor v kotu Sane med Sanskim mostom in izlivom v Uno. V tem predelu imamo Stari Majdan¹ s starodavnimi rudniki. Pri Prijedoru pa se nahajajo v Ljubiji ogromne množine železne rude, po velikem delu na površini; strokovnjaki jo cenijo celo na več, nego ono pri Varešu. Avstrija je ves teren dobro preiskala, a rudo je mislila izrabljati šele, kadar bi se drugod po državi železni rudniki izčrpali. Med vojno l. 1916 pa so začeli vsled velike potrebe s kopanjem na veliko; zaposlenih je bilo do 4000 delavcev. Zgradili so 18.5 km dolgo ozkotirno železnico od Ljubije do Prijedora in rudo izvažali. Dnevno

¹ majdan (tur.) rudnik.

naj bi se proizvajalo do 2500 ton rude. Vsa oprema ljubijskega rudnika je prvovrstna, povsem moderna, urejena za največje podjetje. Sedaj delo še vedno stoji. Nedvomno pa čaka Ljubijo še velika bodočnost.

Sana stopi malo pred pravokotnim zavinkom pri Prijedoru v prostrano P r i j e d o r s k o polje, ki se razprostira v smeri SZ—JI, obdano na S s Kozaro planino. Ravan meri v dolžini do 40 km, v širini do 10 km v vzhodnem delu, dočim se proti SZ zožuje; njen JI-ni del se imenuje O m a r s k o polje. Glavna reka Prijedorskega polja, enega največjih v Bosni, je Gomjenica ki se izteka pri Prijedoru v Sano. Osrednji del polja je diluvijalna ravan (145 m nad m.), izpod katere se na vsem SI-nem robu javljajo mladotercijarne plasti, tvoreč 2—3 km širok gričevnat rob na vznožju Kozare.

Prijedorsko polje je zelo rodovitna, dobro obdelana in dosti gosto poseljena kotlina. Njen glavni kraj je P r i j e d o r, (135 m) lepo mesto ob Saninem kolenu s 5596 (5191) preb., od tega 2399 musl., 2218 pravosl. Prijedor, ki ima deželni zavod za gojenje perutnine, je važna železniška postaja, kajti tu vodi od normalnotirne proge na Banjaluko industrijska gozdna železnica ob Sani preko Sanskega mosta in preko Grmeč planine do Knina v Dalmaciji.

Porečje Une. Zapadnobosanski Kras sega na S nekako do črte Sanski most—Krupa, tvoreč med Sano in Uno G r m e č p l a n i n o, prostrano, poprečno 1000—1100 m visoko planoto, z višjimi posameznimi grebeni in vrhovi (naj-

višji Crni vrh 1604 m), poraščeno čez in čez z velikanskimi starimi gozdi. Na njenem južnem vznožju je vdolbljenih več kraških polj s ponikalnicami, med njimi največje Petrovačko, dokaj poseljeno in obdelano polje, široko 6 kilometrov, dolgo do 25 km, 600—700 m nad morjem. Na njem leži (Bosanski) Petrovac, mesto z 2981 preb., $\frac{3}{4}$ musl. Okraj Petrovac pa ima 79% pravoslavnih.

Južno od Petrovačkih polj se dviga severni del velike zapadnobosanske visoke planote, poraščen z ogromnimi gozdi; zvišuje se proti J, kjer je vanj vrezana dolina gornjega Unca. Ta je le mestoma širša in gosteje poseljena; edini večji kraj v njej je Drvar, kjer se nahajajo velikanske parne žage in velika tvornica za lesovino; tod je izpeljana gozdna železnica, ki vodi dalje na Knin. Drvar je edino mesto v Bosni, ki je imelo doslej absolutno srbsko večino, od 2611 preb. 1484 pravosl. poleg 1041 katoličanov.

Una izvira v močnem izvoru nekako na stiku Dinarske planine in Velebita, 360 m visoko. Njeni dotoki pa prihajajo po dosti prostorni nizko ležeči dolini od južne strani. To je v prometnem oziru tem važnejše, ker sega ravno na tem mestu z južne strani tudi globoko v gorovje gorenja Zrmanja, katere izvor leži le malo nad 300 m nad morjem. Zračna črta med izvirom Une in Zrmanje meri 22 km; toda vmes med njima leži niz 600—650 m visoko ležečih polj in dolina Uninih pritokov, ležeča v gorenjem delu le 600 m visoko; imamo tedaj najugodnej-

še predpogoje za železniško zvezo preko Po-unja k morju v Dalmacijo. Velika cesta, ki vodi od Une v dolino Zrmanje, se dvigne le na kratkem delu čez 650 m in doseže s 796 m svojo najvišjo točko. — Malo vzhodneje pa imamo še gorenjo dolino Butešnice, ene od Krkinih izvornic, tvoreče mejo med Bosno in Dalmacijo; njen najvišji del leži kvečjemu 4—5 km oddaljen od gorenjih delov Uninih izvornic. Za bodoče železniške zveze tedaj najugodnejši predpogoji.

Una teče v gorenjem delu, tvoreč mejo med Hrvatsko in Bosno, po zelo ozki dolini, 200—300 m globoko in strmo vrezani v apniško ozemlje; na mnogih mestih, zlasti nad Bihaćem, tvori katarakte. Le pri Kulen-Vakufu se dolina nekoliko razširi. V dolini ni nikjer prostora za selišča; nahajajo se, dasi le redko sejana, zgoraj na apneniški gozdnati planoti, na obeh straneh reke.

Ozemlje ob gorenji Uni in gorenjem Uncu, eno najbolj siromašnih v deželi, kjer je ovsen kruh najboljša hrana prebivalstva, je predstavljalo kot južni del Krajine, ki je bila »vazda hrana vuka i hajduka«, v turški dobi najnemirnejši del Bosne; tu v bližini hrvatske in dalmatinske meje so domovali hajduki skoro trajno in v nepristopnih pečinah ter tesnih dolinah jim turška oblast nikdar ni mogla do živega. Svojo zaslombo so imeli po eni strani v bližini meje, po drugi v domačem prebivalstvu, ki se vzpričo ugodnosti terena tudi ni bilo turških oblastnikov in begov. Odtod so hodili hajduki

na roparske pohode zoper muslimanske velikaše v notranje dele dežele.

Bihaćko polje, v katero se razširi Unina dolina 12 km pred Bihaćem, 225 m nad morjem, je kotlina, vdolbljena med zap. odrastki Grmeč planine in kraško planoto pod Plješivico, dolga okr. 21 km, široka do 8 km. Ves srednji del kotline je pokrit z aluvijalnimi napolavinami, dočim je obrobje sestavljeno iz mladotercijarnih plasti (lapori, apnenci, konglomerati), ki tvorijo prijazne, dobro poseljene gričke do 130 m nad gladino polja. V južnem delu ravnine, ki je mestoma močvirna, leži ob Uni znamenito, v zgodovini tolikrat imenovano mesto **Bihać**, nekdanj močna trdnjava, za katero se je vršilo v turški dobi nešteto krvavih bojev med Turki in graničarji. Mesto, kakor ostala krajina, nekdanj del Hrvatske, je padlo po trdovratnih bojih v turške roke l. 1592., torej šele 130 let po padcu Bosne. V najnovejši dobi so vse trdnjavske zidove in utrdbe odstranili — razen enih izmed mestnih vrat in visokega stolpa — in po novem pozidano, z lepimi javnimi poslopji okrašeno mesto izgleda zelo modernizirano. Ima popolno gimnazijo, mestno elektrarno in usnjarsko tvornico. Šteje 6372 (6321) preb., od tega 3667 musl., 953 pravosl., 1580 Hrvatov in je središče okružja, najmanjšega v Bosni. — Na SZ-nem obrobju Bihaške kotline se nahajajo pri selu **Gata** zdravilni žvepleni izvori, kjer so sledovi rimskih zgradb in kamor nosijo od blizu in daleč bolnike v svrhu zdravljenja.

Zapustivši Bihaško kotlino teče Una zopet po ozki strugi, vrezani kakih 200 m v nizko apneniško pločo. V dolini na nekoliko razširjenem mestu leži mesto **B o s a n s k a K r u p a** ob strmem gričku, vrh katerega stoji stara trdnjava. Krupa je sedaj dosti živahno trgovsko mesto s 3215 preb., $\frac{2}{3}$ musl., središče kotara. Do Krupe je zgrajena železnica normalnega tira, ki se gradi iz Bos. Novega na Bihač z načrtom, da se podaljša ob Uni navzgor na Knin-Split.

Kmalu pod Krupo zapusti Una apniška tla in prestopi v škriljevec ter fliš. Dolina se širi vedno bolj, toda tu pripada Bosni le desni breg, levi pa Hrvatski.

Med Bihaćem in Novim sega bosansko ozemlje na evi strani Une kot nekak politični polotok precej globoko v Hrvatsko, segajoč celo v porečje Korane, ki je na razdaljo kakih 12 km mejna reka, ter Gline in Glinice. Deželna meja je tedaj izrazito neprirodna in ta gričevnata, po večini nizkokraška pokrajina, je ostala po miru l. 1739. v turški oblasti iz vojaških ozirov. Njeno središče je v **C a z i n u**, mestu z 2330 preb., središče kotara, ki ima 79% muslimanov, tedaj izmed bosanskih relativno največ, kar je posledica graničarske preteklosti. Nikjer ni toliko starih gradov, trdnjav in utrd in starih spominov, kakor v okrajih Bihać, Krupa in Cazin; ti trije so predstavljali pravo turško obmejno krajino, zato jim je ostalo ime **K r a j i n a**. Krajišniki so bili znani kot najbolj bojeviti in najbolj junaški izmed Bosancev. Cazinski okraj je poleg Brčanskega s 70 ljudmi na km² naj-

gosteje naseljeni kotar v Bosni, toda selišča se nahajajo po velikem delu vstran od glavnih cest, v skritih zatišjih, kjer je bilo vsaj nekoliko varnejše v dobi neprestanih obmejnih bojev, ki niso tu ponehali preje nego v prvi polovici XIX. stoletja.

Dolenje Pounje. Tam kjer se Sana izteka v Uno, ki je že tu tako velika, da se cepi v roka-ve in tvori več manjših otokov, stoji **B o s a n s k i N o v i** (119 m) 3582 (3316) preb., $\frac{2}{3}$ musl. Mesto ima prometno zelo ugodno lego; tod zavija stara železnica iz Unine doline ob Sani navzgor, od nje pa se odcepi nova proga proti Bihaću ki se je začela graditi pred svetovno vojno. Vrh tega vodi proti Z zložna cesta po dolini reke Žerovac v dolenje porečje Gline in k Petrinji.

Od Bos. Novega do Uninega ustja sega flišovo ter mladotercijarno gričevje domala povsod tik do reke. Obrežna ravnina ni nikjer preko 2 km široka; edino le od Dubice dalje se razširi na 3 do 4 km, tvoreč enoto s hrvatsko-slavonsko Posavino. Med Kostanjico in Novim imamo kraj **D o b r l i n** z velikanskimi podjetji za eksploatacijo gozdov, obdelovanje lesa, kakor ono na Drvaru doslej last tvrdke Steinbeiss, kateri pripada tudi gozdna železnica na Knin. Malo pod Dobrlinom prestopi normalnotirna železniška proga na bosanska tla. Blizu Dobrlina se nahaja pri selu **L j e š l j a n i** edini privatni premogovnik Bosne, osnovan 1910. leta, ki daje dnevno okrog 50 ton dobrega rjavega premoga. Žična železnica vodi na postajo Dobrlin. — Nasproti Kostajnici leži na desnem bregu Une

mesto Bos. Kostajnica, 1382 preb., pol musl., ki tvori pravzaprav enoto s prvoimenovanim mestom. Nasproti Dubici stoji Bos. Dubica, mesto s 3485 preb., $\frac{3}{4}$ musl., središče kotara s 83% pravoslavni, to je v bosanskih okrajih največji odstotek pravoslavni Srbov.

Konfesionalne razmere v severozapadni Bosni. Za severozapadni del Bosne, to je porediče Une ter Sane in dolnjega Vrbasa, je glede konfesionalnega razmerja značilno, da prevladujejo Srbi-pravoslavni. V obeh okrožjih, bihaškem in banjaluškem, tvorijo Srbi absolutno večino, v prvem 55% — muslimani 40%, Hrvatje-katoliki le 3%, — v drugem 58.5% — musl. 17%, Hrv. 16% — celokupnega prebivalstva. Razen v cazinskem in bihaškem kotaru, kjer so v večini muslimani, predstavljajo pravoslavni v vseh okrajih absolutno večino, povečini $\frac{2}{3}$ do $\frac{3}{4}$ prebivalstva. Čim bližje Savi in dolnji Uni, tem večja je srbska večina. Hrvatje-katoliki tvorijo povečini celo manj ko desetino prebivalstva.

Po kotarih je razmerje med konfesijami v % sledeče:

	Pravosl.	Musl.	Hrv.-kat.
Banjalučka okol.	71	4	19
Kotor-Varoš	63	18	19
Bos. Gradiška	72	11.5	7
Bos. Dubica	83	10	4
Prijedor	59	30.5	7
Bos. Novi	76	18	3

	Pravosl.	Musl.	Hrv.-kat.
Ključ	66	30	3
Sanski most	61	26	12
Bos. Petrovac	79	16	3
Bos. Krupa	65	35	—
Bihać	39	48	12
Cazin	20	79	2

